

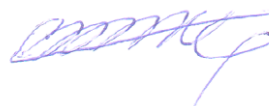
**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ КҮЛОБ БА НОМИ АБУАБДУЛЛОҲИ
РӯДАКӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 931. 1 (575.3)

ТДУ: 63. 3 (2)

С – 14

САЙДАЛИЗОДА РУСТАМ АБДУЛЛО

**«БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ»-И ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ
ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ-ЭТНОГРАФИИ АСРҲОИ XV-XVI**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси
6.1.5. Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

Рохбари илмӣ:

доктори илмҳои таърих, профессор
Қурбонов Баҳром Раҳмонович

ДУШАНБЕ – 2026

МУНДАРИЧА

Мукаддима.....	3-18
БОБИ 1. ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ ВА ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШУ ТАШАККУЛӢИ ОСОРИ ИЛМӢ-ТАӢРИХӢ ДАР АСРИ XVI	19-53
1.1.Ҳаёту фаъолият, рӯзгор ва мероси илмӣ-таърихии Зайниддин Маҳмуди Восифӣ.....	19-33
1.2. Вазъи Хуросону Мовароуннаҳр дар асри XVI ва шароити таърихии эҷоди асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ».....	34-53
БОБИ 2. ИНӢКОСИ ВАЗӢИ МАЗҲАБӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ДИНӢ ДАР «БАДОЕЪ–УЛ–ВАҚОЕЪ».....	54-90
2.1.ИнӢкоси низоҳои мазҳабӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ.....	54-63
2.2. Баррасии мартаба, маросим ва мансабҳои маъмурӣ дар «Бадоеъ–ул– вақоеъ».....	63-90
БОБИ 3. «БАДОЕЪ–УЛ–ВАҚОЕЪ» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАӢРИХӢ-ЭТНОГРАФИИ АСРҲОИ XV-XVI.....	91-161
3.1. ИнӢкоси ҳаёти меъморӣ ва ҳунармандӣ дар «Бадоеъ–ул– вақоеъ».....	91-110
3.2.ИнӢкоси санъати мусиқӣ ва этнографӣ дар асари таърихии «Бадоеъ–ул– вақоеъ».....	110-141
3.3.ИнӢкоси суннатҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллӣ дар «Бадоеъ–ул– вақоеъ».....	142-161
Хулоса	162-166
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо.....	166-167
Рӯйхати адабиёт.....	168-178
Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия.....	179-181

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Бо таҳкими истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиш ва ба ҷаҳониён муаррифи намудани шахсиятҳои маъруфи халқи тоҷик ба ҳукми анъана даромад. Имрӯзҳо дар партави нишондодҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ–Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон рӯй овардан ба мероси таърихӣ гузаштагон аҳаммияти хоса пайдо менамояд. Инро пай бурдан душвор нест, ки рисолати таърих метавонад барои миллат ва бедор намудани руҳи худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, афзун намудани донишҳои таърихӣ насли наврас хизмат намояд. Дар ин росто таҳқиқи саҳифаҳои таърихӣ мероси арзишманди маънавии гузаштагон дар мисоли «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI масъалаи муҳим ва арзишманди таърихӣ ба шумор меравад.

Яке аз самараҳои наҷиб ва руҳпарвари даврони соҳибистиклолӣ ва тафаккури нав, ки то рафт соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятиву иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷикро фаро гирифта истодааст, мавриди бозиди назар қарор додани муносибат ба мероси илмӣ таърихӣ ва умуман, тамаддуни башарӣ мебошад. Арзишҳои моддию маънавӣ, ки дар тули қарнҳо аз ҷониби халқҳо офарида шудаанд, барои дарки дурусти таърих, фарҳанг, расму оин, эътиқодҳои динӣ ва ҷаҳонбинии миллат аҳаммияти бузург доранд.

Рӯй овардан ба гузаштаи фоҷиабор ва пурифтихори таърихӣ миллат ба хоҳири гирифтани дарси ибрат аз рӯзгори шахсиятҳои маъруфи сиёсӣ адабӣ, илмӣ, наشري осори мондагорашон барои худшиносӣ ва ҳуввияти миллӣ, аз ҷумлаи тадбирҳои судманде буданд, ки дар маркази диққати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дошт. Роҷеъ ба омӯзиши мероси таърихӣ миллати тоҷик абармарди дунёи сиёсат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барҳақ қайд намудааст: «Афроде, ки аз сарнавишти миллат, таърихӣ гузаштаи сарзамин ва марзу буми аҷдодӣ, мероси бои фарҳангӣ ва расму оини ниёгон,

дастовардҳои бузург ва шахсиятҳои оламшумули қавму қабоили ҳеш огоҳӣ надорад, ҳеч гоҳ инсони комил ва фарзанди барӯманди замони худ шуда наметавонад» [95, с. 5].

«Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографӣ ба ҳисоб рафта, барои омӯзиши паҳлуҳои гуногуни ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI мақом ва нақши арзишмандеро ишғол менамояд.

Дар диссертатсия паҳлуҳои гуногуни тарзи зисту зиндагонии мардуми қаламрави Хуросон ва Мовароуннаҳр дар мисоли яке аз муаррихони намоёни давраи асрҳои миёна Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бо номи «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Мубрамаи ва зарурияти таҳқиқи «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» дар он аст, ки то кунун ҳамчун пажӯҳиши мукаммали илмӣ таърихӣ ба таври алоҳида мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор нагирифтааст.

Аҳаммияти омӯзиши «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» дар ҷанбаҳои зерин ифода меёбад:

1. Қойгоҳи “Бадоеъ–ул–вақоеъ”–и Восифӣ дар илми таърихшиносӣ;
2. Инъикоси масъалаҳои динӣ унвону мансаб ва маросими дафн дар баланд бардоштани савияи маърифатнокии донишҷӯён, коромӯзон, унвонҷӯён ва татбиқи барномаҳои ҳунари ва фарҳангӣ;
3. Истифодаи санъатҳои меъморӣ, мусиқӣ, касбу ҳунаро ва этнографии қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр ва ба роҳ мондани таҳқиқоти илмӣ васеъ дар ин самт;
4. Инъикоси суннатҳои миллии дар замони темуриён;
5. Инъикоси воқеаҳои сиёсии қаламрави Хуросон ва пешгирии ҷараёнҳои иртиқой–ифротӣ.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Мавзуи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» дар маркази таваҷҷуҳи донишмандони ватанӣ, мактабҳои илмии Аврупо ва Руссия қарор дорад.

Гарчанде ҷанбаҳои алоҳидаи мавзӯ дар шакли мақола ва таҳқиқоти алоҳида баррасӣ шуда бошанд ҳам, онҳо имкони инъикоси тамоми паҳлуҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии Хуросон ва Мовароуннаҳрро фароҳам наменамоянд. Дар рафти таҳқиқот адабиёт ва осори таҳқиқоти илмӣ оид ба паҳлуҳои муҳталифи мавзӯ истифода шуданд.

Бо мақсади расидан ба ҳадафҳои гузошташуда ва осон гардидани таҳлил адабиёти истифодагардида ва омӯхташуда ба гурӯҳҳои зерин тақсим гардид:

Ба гурӯҳи якум осори муҳаққиқоне ки паҳлуҳои гуногуни таърихи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» ва ҳаёти маданӣ—фарҳангии онҳоро ифода менамояд, марбут аст. Таърихи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр аз тарафи муҳаққиқони хориҷӣ ба монанди П.Н. Лерх [58], В.В. Бертельс [16], А.Н. Болдырев [20], А.А. Семёнов [106], А.М. Беленицкий [15], В.В. Бартольд [14], Е.А. Давидович [35], И.С. Брагинский [23] ва дигарон мавриди таҳқиқи илмӣ қарор дода шудааст.

Дар адабиёти илмии тоинқилобӣ таҳқиқи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» асосан, дар қорҳои олимони ва шарқшиносони рус ҳанӯз дар миёнаҳои асри XIX ба монанди П.Н. Лерх [58], Р.Х. Додихудоев [39], Р.Ш. Сотиволдиев [111], Ҳамза Камол [121], А.Шишов [127], А. Джалилов [36] ва ғайра вохӯранд. Маълумоти аввалинро дар бораи Восифӣ ва асари ӯ «Воқеаҳои аҷиб» П.Н. Лерх [58], соли 1858 дар Хива барои осорхонаи Осиё ба даст овардааст.

Дар давраи шуравӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографӣ ва ҳаёти маданият фарҳангии халқи тоҷик дар қорҳои Н.А. Кисляков [52], В.В. Бартолд [14], М.С. Андреев [10], Н.Ф. Гуляницкий [34], И.П. Петрушевский [92], А. Арбобзода [11], Б.Ғ. Ғафуров [30], Н. Мирзоев [68], И.С. Брагинский [23], Е.Э. Бертельс [17], Б.Н. Заходер [44] ва дигарон инъикос гардида буд.

Эҷодиёти Зайниддин Восифӣ ва далелҳои асосии тарҷимаҳои ӯ барои ҷалби ҳислати ҳаёти фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна дар як асари муттаҳидшудаи «Таърихи Ўзбекистон» истифода шудаанд: «Барои тавсиф кардани ҳаёти фарҳангӣ ва адабии даҳсолаҳои аввали асри XVI, ёддоштҳои Восифӣ таҳти унвони «Ҳодисаҳои аҷиб» таваҷҷуҳи зиёд доранд» менависад муаллифи бахши дахлдор, туркологӣ шуравӣ А.К. Боровков [48, с. 62]

Дар асарҳои Е.Э. Бертелс аҳамияти бузургӣ ин сарчашмаи илмӣ ҳамчун манбаи муътамади таърихӣ таъкид шудааст. «Ёддоштҳои Восифӣ «Ҳодисаҳои нодир»—ҳуҷҷати барҷастаи давр» менависад Е.Э. Бертелс бо истифода аз силсилаи «ғазалҳои гул»—и Восифӣ барои тавсифи рушди шеърҳои лирикӣ дар асри XVI маълумот медиҳад [16, с. 222].

Маълумот дар бораи Зайниддини Восифӣ дар монографияҳои Е.Э. Бертелс «Навой» ва «Ҷомӣ» диққатҷалбкунандаанд ва инчунин пеш аз ҳама мавқеи Ҷомӣ ва Навоиро дар ҳаёти ҳаррӯза тавсиф менамоянд [17, с. 22].

Ба гурӯҳи дуюм фазои илмӣ олимони ватанӣ, ба монанди С. Айнӣ [2], Б. Ғафуров [29], Э. Раҳмон [130], А. Мирзоев [67], А. Ҷалилов [60], А. Мухторов [76], Р. Ҳодизода [85], Д. Довудӣ [37], Я. Илясов [46], Н. Ҳотамов [86], С. Муллоҷонов [74], Ғ. Ғоибов [33], Ю. Ёқубов [42], В. Асрорӣ [12], Г. Ҷураева [62] ва дигарон дохил мешавад. Олимони зикргардида мероси адабии Восифиро дар паҳлуҳои гуногуни мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Омӯзиши мероси эҷодии Восифӣ аз ҷониби устод С. Айнӣ нақш ва мақоми махсусро касб намудааст. С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—ро мухтасар таҳлил намуда, аҳамияти илмӣ—

матншиносӣ ва мардумшиносии онро аз ҷиҳати арзиш ҳамчун шоҳасар ё ин ки ёдгории адабӣ ва таърихӣ донистааст [6].

Устод С. Айнӣ ҳанӯз солҳои 1940–1946 дар саҳифаҳои маҷаллаи «Борҳои Ленинӣ» ва «Шарқи сурх» зери сарлавҳаи «Як симои номашхури адабиёти тоҷик», «Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мақолаҳои интишор намуда, оид ба ҳусну қубҳи эҷодиёти ин шахсияти нотақрори ҷодаи илму адаб ибрази ақида намудааст. Натиҷаи баррасии устод С. Айнӣ оид ба ҳаёту фаъолияти Зайниддин Восифӣ дар ҳудудҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар асари ӯ «Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

«Тоҷикон»-и Б. Ғафуров ба таҳқиқи ҳаёти мадания олимони асри XV ва XVI баҳшида шуда, фарогири ҳаёту фаъолияти Зайниддин Восифӣ ва эҷодиёти ӯ низ мебошад [29].

Академик А. Мирзоев пас аз омӯзиши пурра ва ҳаматарафаи эҷодиёти Зайниддини Восифӣ монографияе бо номи «Ҳикояҳо оид ба Ибни Сино ва шахсияти ӯ»-ро навишт. А. Мирзоев ҳикояҳо ва афсонаҳои халқиро, ки дар эҷодиёти Зайниддин Восифӣ ба таври хеле зиёд волеҳуранд, мавриди таҳқиқ қарор додааст [67, с 141].

Асари Академик А. Мухторов «Аз таърихи фарҳанги Мовароуннаҳр» ба таҳқиқи раванди таърихи давраи асримиёнагии мардуми тоҷик таҳлил гардида, таъкид намудааст, ки робитаҳои фарҳангии Ҳисори Шодмон бо Ҳирот густариш пайдо карда, боиси ривҷёбии соҳаҳои алоҳидаи касбу ҳунар, санъати меъмории, рассомӣ, санъати мусиқӣ, бастакорону ҳофизон, навозандагон ва раққосон мегардад [77, с. 12].

Нахустин маротиба матни интиқодии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Восифӣ дар шаҳри Москва соли 1961 бо дастгирии Б. Ғафуров аз тарафи А.Н. Болдирев ва бори дуввум ин асар бо тавзеҳоти мувофиқ соли 1970 дар Техрон бо дастгирии К. Айнӣ бо кумаки олимони эронӣ ҷоп мегардад, ки ин рӯйдоди муҳим дар ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик ба шумор мерафт.

Т. Мирон дар бахши илми филология, «Фольклор дар эҷодиёти Зайниддин Восифӣ» кори илмӣ–таҳқиқотӣ анҷом додааст [71, с. 27].

Дар асари А. Паҳлавонов «Афкори педагогии халқи тоҷик дар асрҳои XVI ва XVII» масъалаҳои ҳаёту ғайбати ҷамъияти сиёсӣ, таърихӣ, адабӣ ва педагогии Зайниддини Восифӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд [90, с. 240].

Дар китоби Р. А. Сайдалиев «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳулосагирии илмӣ–таърихӣ ва таҳлили этнографӣ» ғайбати илмӣ–таърихии Зайниддин Восифӣ ва инъикоси арзишҳои этнографӣ дар он мавриди ақидаронӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст [103, с. 168].

Инчунин, дар осори муҳаққиқони дигар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии Хуросону Мовароуннаҳр, пайдоиш ва рушди санъат, маросимҳои халқии мотамдорӣ, тӯй, ченакҳои дарозӣро вазн, одоби меҳмондорӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар баррасии мавзӯи интиҳобшуда мақолаҳои дар маҷаллаҳо ва шабакаҳои интернетӣ нашргардида низ маълумоти зарурӣ оварда шудаанд.

Дар асоси таҳлили ҳамчонибаи муаррихон то имрӯз анҷомдодашуда аз рӯйи ихтисоси таърихшиносӣ масъалаи «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» мавриди омӯзиши коркарди илмӣ ва инъикоси системавӣ қарор дода нашудааст. Ҳангоми таҳқиқ ба муаллиф муяссар шуд, ки микдори зиёди адабиёти илмӣ олимони тоҷик ва ҷаҳониро омӯзад [82, с. 56].

Қорҳои илмӣ анҷомдодаи дигар олимони хориҷӣ низ ҳангоми омода намудани кори илмӣ ба муаллиф мусоидати ғайб намуданд, ки миёни онҳо кори Х.Х. Фаҳлаёнӣ [118], Р.Ф. Нелсон [99] ва дигарон боиси қайд мебошад.

Таҳқиқоти илмӣ анҷомдодаи ин олимони заминаи асосии назариявӣ дар самти омӯзиши «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Восифӣ гардиданд. Дар қорҳои илмӣ ин олимони ҷанбаи илмӣ, таърихӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мавқеи махсусро касб намудааст.

Осори илмий истифодашуда масъалаи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографиро ба таври пароканда инъикос намуда, зарурати таҳқиқи мавзӯро дар шакли маҷмӯӣ боз ҳам бештар менамояд.

Адабиёт ва мақолаҳои илмӣ барои тасвири марҳилаҳои таърихӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» сарчашмаи таърихӣ-этнографӣ ҳамчун асоси назариявӣ хидмат кардаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар чаҳорчӯбаи татбиқи нақшаи дурнамои кори илмӣ—таҳқиқотии кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ зери унвони «Заминаҳои рушди этнография (мардумшиносӣ) ва манбаъшиносӣ (барои солҳои 2021-2025)» ба иҷро расид.

Тавсифи умумии таҳқиқот

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқи диссертатсионӣ ин омӯзиши «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» иборат аст, ки арзиши он дар қиёс бо дигар осори таърихӣ ва таҳқиқоти илмӣ муосир мушаххас шавад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ин мақсад муаллифи рисола ҳалли вазифаҳои зеринро зарур медонад:

—муайян намудани ҷойгоҳи «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ва ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографӣ мавриди таҳлил қарор додани он дар таърихшиносӣ;

—омӯзиши ҳаёту фаъолияти илмӣ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ва вазъи таърихиву сиёсии эҷоди асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»;

—таҳқиқи ҷараёнҳои динӣ сиёсӣ ва таъсири манфии низоҳои мазҳабӣ ба ҳаёти сокинони Хуросон дар сарчашмаи илмӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ»;

—муайян намудани умури идории давлатию динӣ ва таҳлили маросими дафн ва тарзи иҷроиши ҳоси он дар байни гурӯҳҳои этникӣ;

–таҳқиқи пайдоиши санъати меъморий, касбу ҳунар, рушд ва нақши онҳо дар ҳаёти мардумони асри XVI;

–омӯзиши санъати созҳои мусиқӣ, рақс, наққошӣ, адабию бадеӣ, сару либос ва ғизо дар асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»;

–таҳлили фарҳанг, суннатҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллий дар осори илмӣ давраи замон.

Объекти таҳқиқот. Омӯзиши «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» мебошад, ки ҳамчун манбаи таърихӣ ҷойгоҳ ва нақши он дар қиёс бо дигар осори таърихӣ ва таҳқиқоти илмӣ муосир мушаххас гардад.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот. Таърихи «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» омӯзиши ҳамаҷонибаи таърих, этнография, археология ва фарҳанги ин давра мебошад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳлилу омӯзиши сарчашмаҳои лозима вобаста ба моҳияти мавзӯи фарогири се марҳила аз соли 2015 то соли 2024 мебошад:

Марҳилаи якум (солҳои 2015–2018). Оиди мавзӯи таҳқиқшаванда сарчашмаҳои таърихӣ, бадеӣ, фалсафӣ, сотсиологӣ, педагогӣ ва психологӣ ҷамъоварӣ ва таҳлил гардида, сохти назариявӣ, объект, предмет, фарзия, ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот муайян карда шуд. Моҳияти «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» мавриди омӯзиш қарор гирифт ва инчунин унсурҳо ва ҷузъҳои таркибии суннатҳои мардумии Мовароуннаҳру Хуросон аниқ карда шуд.

Дар марҳилаи дуюм (солҳои 2018–2021) пас аз омӯзишу таҳқиқи сарчашмаҳои лозима масъалаҳои қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр дар асри XVI, давраи ҳукмронии охири намоёндаи Темуриён Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (солҳои 1468–1506), заволи давлати Темуриён ва ба сари қудрати сиёсӣ омадани давлати Шайбониёну Сафавиён, инқирози давлати

Темуриён, кашмакашиҳои феодалиҳо, тохтутоз ва торочгариҳои ҳокимони Сафавиёну Шайбониён, бинобар шиддати низоҳои мазҳабии шиа ва суннӣ то синни 27 солагӣ, тарки ватан намудани Восифӣ, ба тарафи Мовароуннаҳр пеш гирифтани мусофират ва ғайра дар диссертатсия мавриди омӯзиш қарор гирифта, мушаххас қунонида шуд.

Дар марҳилаи сеюм (солҳои 2021–2024) натиҷаи ниҳони диссертатсия таҳлил ва ҷамъбаст гардид. Ҳадафи асосии мавзӯи диссертатсия ин мушаххас намудани «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» мебошад, ки он ба чор давра ҷудо гардид:

1. Таназзули салтанати Темуриён дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр (1507).
2. Ба сари қудрат омадани сулолаи Шайбониён (1501–1598) дар Хуросон.
3. Ҷанги байни Шайбониён ва Сафавиён ва сиёсати мазҳабии Хуросон.
4. Сафари Восифӣ ба Исфаҳон, Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шохрухия, Шаҳрисабз, Туркистон.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ чандин принсипи услубҳои маъмули маърифатӣ дар илми муосири таърихнигорӣ–айнияти илмӣ (объективияти илмӣ), таърихият, масъалагузорӣ, муқоисаи таърихӣ, системавӣ, таҳлил, илмӣ ва назарӣ истифода шуд.

Истифодаи усули таърихӣ ба мо имкон дод, ки таърихи «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI»-ро таҳлил намоем. Бо истифода аз усули муқоиса муаллиф давраҳои гуногун, сатҳ ва сифати таърихи «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографиро аз рӯи сарчашмаи таърихӣ омӯхта, раванди онҳоро баҳо додааст.

Усули таърихӣ–муқоисавии таҳқиқот бо мақсади баҳодиҳӣ ва муайян кардани «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» дар соҳаи таърих, этнография ва фарҳанг истифода шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқотро сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ, монографияҳо, маҷмуъаҳо ва мақолаҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба таърихи «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии марбут ба «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мебошанд, ташкил медиҳад. Маъхазҳои асосии таҳқиқот «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддини Восифӣ аст. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии»–и Хуросону Мовароуннаҳр бар асоси ин осор қиёс ва бозтоб гардид.

Муаллиф ҳангоми таълифи рисолаи мазкур аз гурӯҳи муайяни сарчашмаҳо истифода намудааст, ки онҳоро метавон ба гурӯҳҳои зерин тақсим намуд:

Гурӯҳи якум ва ниҳоят муҳимми **сарчашмаҳо** манбаъҳои арабию форсӣ, ки ба таърихи «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» мансубанд, инчунин, китобҳои дигар, ки оид ба масъалаҳои илму фарҳанг ташкил медиҳанд.

Гурӯҳи дуюм **сарчашмаҳо** маводди бойгонӣ ташкил медиҳанд. Маълумоти арзишнок ва далелҳои зарурӣ аз бойгонии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (минбаъд АМИТ) истифода шудаанд.

Гурӯҳи сеюм **сарчашмаҳо** манбаъ ва маводе, ки бевосита ба раванди омӯзиши илмӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» сарчашмаи таърихӣ–этнографии минтақаи мавриди омӯзиш қарор дода, пеш аз ҳама, маълумот дар бораи таърихи минтақаи омӯхташуда дар ҳудуди ҷумҳурӣ, асарҳо ва мақолаҳои илмӣ донишмандони соҳа ташкил медиҳанд. Натиҷаи корҳои таҳқиқотии донишмандон дар ҷумҳурӣ ба шакли маҷмуъаҳо, рисолаҳо, монографияҳо ва ҳисоботҳое, ки дорои арзиши баланди илмӣ мебошанд, ба нашр расидааст.

Дар ин самт мақолаҳо, монографияҳо, китобҳои олимони машҳури хориҷӣ А.Н. Болдирев [21], Е.Э. Бертельс [17], И.С. Брагинский [23], ва дигарон ҳамчун сарчашмаи муҳим ва муътамад дар раванди таҳқиқи масъалаи мавриди пажӯҳиш фаровон истифода шудаанд.

Ба гурӯҳи чорум маводди нашрияҳои даврӣ ва сомонаҳои иттилоотии ба мавзуи диссертатсия алоқаманд дохил мешаванд.

Дар баррасии мавзуи интиҳобшуда мақолаҳои дар маҷаллаҳо ва шабакаҳои интернетӣ нашргардида низ маълумоти зарурӣ оварда шудаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Натиҷаи таҳқиқи диссертатсия ба омӯзишу баррасии асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ оиди инъикоси санъати меъморӣ, касбу ҳунаро, санъати мусиқӣ, этнография, фарҳанг, суннатҳои мардумӣ, низоҳои мазаҳбӣ, имкониятҳои таърихӣ, анъанаҳои миллӣ ва урфу одатҳои мардуми Мовароуннаҳру Хуросон дар асри XVI нигаронида шудааст. Он расму русумҳое, ки мо дар таҳқиқоти худ зина ба зина ошкор сохтем дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон то ба ҳол побарҷост.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии илмӣ таҳқиқоти диссертатсиониро мавриди таҳқиқ қарор додани масоили «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» ташкил медиҳад, ки дар таҳқиқоти мазкур аввалин маротиба дар шакли комплексӣ дар сатҳи мукаммал, аз лиҳози таърихӣ ба таври илмӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Дар таҳқиқи диссертатсионӣ чунин нуқтаҳо ва хулосаҳои асосии муайянкунандаи навгонии илмӣ қарорд шудааст, ки ба ҳимоя пешниҳод мегардад:

— аз ҷониби муаллиф ҳамчун як мавзуи том бори аввал баррасӣ ёфтани «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» дар таърихнигорӣи ватанӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуд;

– дар таҳқиқ бар асоси ахбори матни сарчашмаи таърихӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» муайян намудани шарҳи ҳол, овони ҷавонӣ, рӯзгор ва осори илмӣ–таърихӣ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуд;

– аз ҷониби муаллиф муайян кардани муҳтаво ва мазмуни «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар илмҳои таърих ва фарҳанги халқи тоҷик баррасӣ гашт;

– дар таҳқиқ муайян кардани самтҳои асосии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI мавриди таҳқиқ қарор гирифт;

– аз ҷониби муаллиф ҷойгоҳи «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар олами илму адаб муайян гардида, инъикоси суннатҳои анъанаҳои миллӣ ва арзишҳои фарҳангии таърихӣ дар он таҳлил гардиданд;

– дар таҳқиқот бар пояи ахбори Восифӣ муайян намудани умури идора ва сохтори давлат ва нақши унвону мансабҳои давлатӣ–маъмурӣ ва динӣ дар ҳаёти сиёсӣ мавриди арзёбӣ қарор гирифт;

– таҳлили воқеии муайян намудани ҷойгоҳи дин ва мазҳабҳои мавҷуда дар дохили давлатҳои мавҷуда таҳлил гардид;

– дар таҳқиқот асоснок карда шудааст, ки дар шароити ҷомеаи гузашта ва имрӯза арзишҳои фарҳангӣ қисми унсури ташаккули ҷомеа нақши муҳимро доро мебошанд;

– истифодаи арзишҳои фарҳангӣ аз қабилӣ тӯӣ, касбу ҳунар, сару либос, варзиш ва ғайра дар ташаккули ҳисси маънавии сокинони маскунӣ ин минтақа аҳамияти махсус дорад;

– аз ҷониби муаллиф мушкилиҳои «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» муайян гардида, пешниҳодҳо ҷиҳати истифодаи арзишҳои фарҳангӣ аз қабилӣ тӯӣ, касбу ҳунар, сару либос, варзиш ироа шуданд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар таърихи халқи тоҷик, махсусан, охири асрҳои XV–XVI давраи ҳукмронии сулолаҳои Темуриёну Шайбониён мақом ва ҷойгоҳи хос дорад. Ин давра ҳамчун давраи таназзули ҷомеаи асримиёнагӣ ва талош барои ҳифзи ҳастии таърихӣ ва эҳёи миллӣ номгузори шудааст. Маҳз дар ин давраи таърихӣ Восифӣ ба сифати як мутафаккир ва муаррихи тавоно умр ба сар бурда, асари ниҳоят пурарзиши хеш «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-ро эҷод намудааст. Асари мазкур дар воқеъ ба ҷиҳати арзиш ва шинохт муътабар мебошад. Мазмун ва мундариҷаи асар ифодакунандаи як марҳилаи таърихи ватан–вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр буда, ифодакунандаи дигаргуниҳои бузурги ҷамъиятӣ–сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳаёти маданият ниёгон мебошад.

2. Аз ҷониби муаллиф «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI» муайян карда шудааст, ки таърихи зиёда аз 500 сола дорад. Омӯзиши таърихи сиёсии ин давра тибқи маълумоти сарчашмаи илмӣ–таърихӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Восифӣ ба роҳ монда шудааст. Дар қаламрави тоҷикон қавмҳои хурди этникӣ бо урфиятҳо ва анъанаҳои худ умр ба сар мебаранд. Хусусиятҳои тарзи хоҷагидорӣ, машғулият ва тарзи зист, муносибатҳои оилавӣ, иҷтимоӣ, маҳаллӣ, ҳамсоявӣ, байни давлатҳо ва ғайра омили сукувати аҳоли ба таври доимӣ, кӯчӣ ва нимкӯчигӣ гардида, омилҳои дигари мавҷудаи ҷузъии динӣ барангезандаи низои байни онҳо шуда метавонад. Низоҳои харобиовар мавҷуданд. Онҳо ба амният ва осоиштагии зисти мардумони минтақаи мавриди баҳс ҳалал мерасонид. Низоҳои одамон ба вучуд оварда, ба ин ё он тарзи ба бар намудани сару либос, мӯйлабгирӣ аз ҷумла, кулоҳ, ки нишонаи динист, фарқ карда меистад. Хусусият ва характери низо дар ин давра таҳлил карда шудааст.

3. Пайдоиш ва ташаккули тарзи ҳаёти муқимӣ ва ниммуқимӣ, варзиш, тӯй, сару либос, меҳмондорӣ ва амсоли ин дар ҷомеаи феодалӣ ба назар мерасиданд. Арзишҳои фарҳангӣ бо назардошти мавқеи ҷуғрофӣ, шароитҳои табиӣ, вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ таҳлил мегардад. Ҳамчунин, унвону

мансабҳои зиёди динӣ ва давлатӣ мавҷуд буда, амалдорони зиёди давлатӣ, аз қабилҳои амиру вазир, муншӣ, мир, миршаб, қозӣ, шайхулислом ва ғайра ғайроият мекарданд, ки дар ҳаёти сиёсӣ мадания асри XVI нақши назаррас мебошанд.

4. Ҳамчун сарчашмаи таърихӣ- этнографӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ дар омӯзиши инъикоси воқеаҳои сиёсии Хуросону Мовароуннаҳр, инчунин, арзишҳои фарҳангӣ, ҳудудиҳои миллий, ҳудудиҳои сиёсии омма аҳамияти махсус дорад. Дар ин замина муносибаҳои фарҳангӣ усули натиҷаҳои инсондӯстона дар ҳалли мушкилот дар минтақа доништа мешавад. Маросимҳои дафн, тӯй, ҳатнасур ва анъанаҳои миллий дар ҳаёти мардуми тоҷик дида мешуд. Дар ин маросимҳо пӯшидани сару либоси махсус, одоби ахлоқӣ ҳамаи инсонӣ ба назар мерасанд. Ба тан намудани сару либос ин, пеш аз ҳама, маданияти либоспӯшии инсонро нишон медиҳад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Рисола аҳамияти илмӣ— назариявӣ ва амалӣ дорад ва натиҷаҳои он метавонад ҳангоми таълифи дастурҳои таълимии таърихи халқи тоҷик, фарҳанг, курсҳои махсус, таҳия ва мураббаъсозии китобҳои таърихшиносӣ, маъхазшиносӣ мавриди истифода қарор гирад. Хулоса ва тавсияҳои диссертатсия барои таҳқиқи бисёр масъалаҳои муҳими таърихи асрҳои миёнаи Хуросону Мовароуннаҳр ва Осиёи Марказӣ муфид мебошанд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар асоси яке аз сарчашмаҳои муътабари насри форсӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддини Восифӣ ва қиёси додаҳои он бо дигар маъхазҳои ҳатӣ, рисолаҳои илмӣ донишмандони ҳавзаҳои илмӣ Аврупо, Эрон ва Тоҷикистон навишта шудааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI» барои дарёфти дарачаи номзоди илмҳои таърих бо шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба

ихтисоси 6.1.5. Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Муҳаққиқ дар ҷараёни кор ба масоили меҳварии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографӣ аҳамияти ҷиддӣ додааст, ҳамчунин, арзиши илмӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ», мазмун ва мундариҷаи осори мутафаккир, вазъи доираҳои илмиро мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор додааст. Ҳамзамон, дидгоҳи таърихнигорро ба ҳаёти дарбор, ба масъалаи вазъи мазҳабӣ, унвон ва мансабҳои динӣ ва давлатӣ маросим ва суннатҳои мардумӣ дар ҷаҳорҷӯбаи макон (Хуросону Мовароуннаҳр) ва замон мушаххас сохт.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия (гузориши нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳо, маҷлисҳо, семинарҳо ва дигар ҳамоишҳои илмӣ). Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи факултети таърих, ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ омода гардидааст. Матни комили рисола дар ҷаласаи кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи факултети таърих, ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (Суратмаҷлиси №11, аз 24.06.2025) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия гардид.

Нуктаҳои асосии таҳқиқ дар шакли маъруза дар конференсияи илмӣ–назариявӣ баҳшида ба 70–солагии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ (ш. Кӯлоб, 2015 қисми 2), конференсияи байналмилалӣ илмӣ–амалӣ баҳшида ба нақши ҳамгироии илм, инноватсия ва технологияҳо дар рушди иқтисодии кишварҳо–ДТМИ (ш. Кӯлоб, 2016), конференсияи илмӣ–амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Тайёр намудани мутахассисони рақобатпазир тавассути ҳамгироии системаи таълимоти Тоҷикистону Россия–ДТМИ (ш. Кӯлоб, 2018с.), конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами илму маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба

75–солагии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва 30–солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон–ДДК (ш. Кӯлоб, 2020 қисми 2), конференсияи илмӣ–амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Ҳамгироии илм, инноватсия ва истеҳсолот заминаи асосии татбиқи технологияи дуалии таҳсилот»–ДТМИ (ш. Кӯлоб, 2023), баён шудаанд.

Интишороти натиҷаҳои диссертатсия. Муаллиф мазмунҳои асосии рисоларо дар 1 монография ва 11 мақолаи илмӣ интишор кардааст. Дар ин радиф 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расиданд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, 7 зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 181 саҳифаи ҷопи компютериеро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ ВА ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШУ ТАШАККУЛӢИ ОСОРИ ИЛМӢ –ТАӢРИХӢ ДАР АСРИ XVI

1.1. Ҳаёту фаъолият, рӯзгор ва мероси илмӣ-таърихии Зайниддин Маҳмуди Восифӣ

Яке аз марҳилаҳои муҳимми таърихи халқи тоҷик ин аҳди ҳукмронии сулолаи Темуриён асрҳои XV–XVI мебошад, ки замони ҷаҳолати сохтори феодали, зуроварӣ, зулму ситам, бедодгарии амиронӣ хонҳо ва пайравони онҳо, таъсир ва нуфузи рӯхонӣ ҷаҳолатпараст рӯ ба болоравӣ ниҳода буд. Новобаста аз чунин даври замони мураккаб ва ақибмондагии муҳити мавҷудаи замон дахҳо ва садҳо нафар олимону донишмандон, муаррихону ҷомеашиносон, ҷуғрофишиносону фикршиносон, философишиносону табибон ба майдони эҷод қадам ниҳодаанд, ки баҳри эмин нигоҳ доштани ҷароғи илму маърифат хизматҳои шоёнро ба анҷом расонидаанд. Дар бораи хизматҳои шоёнӣ ин абармардон дар назди миллат ва назари нек ба оинаи таърих Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ–Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барҳақ қайд кардаанд: «Оре ба таърихи миллати худ чун ба оинаи неку муқаддас назар бояд кард» [97, с. 3].

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ яке аз мутафаккирони барҷастаи давраи асримӣнагии халқи тоҷик мебошад, ки давраи ҳаёт ва фаъолияти ӯ ба охириҳои аҳди ҳукмронии сулолаи Темуриён ва Шайбонӣён рост меояд, ки бо офаридани асари илмӣ таърихии «Бадоеъ–ул–вақоеъ» маъруфият пайдо кардааст. Омӯзиши осори ин шахсияти барҷаста моро водор намуд, ки дар бораи овони туфулият, шарҳи ҳол, таҳсил, эҷодиёт, муҳити илмӣ ва таърихи сиёсии замони ӯ баъзе фикру андешаҳои хешро баён намоем. Роҷеъ ба ҳаёт ва фаъолияти Зайниддин Восифӣ як силсила асарҳои илмӣ бахшида шудааст, ки бо қалами олимони ватанию хориҷӣ ва ховаршиносон тааллуқ доранд. Солҳои зиндагии ин муаррихи барҷаста ба охириҳои асри XV то солҳои 50–уми асри XVI рост меояд ва ҳаёташ дар ду вилояти паҳновари ҳамсоя–Хуросон 27 сол ва Мовароуннаҳр 44 сол сипарӣ гардидааст. Ин чехраи

шинохтаи илму адаб дар яке аз шаҳрҳои пешқадами дорои илму фарҳанги қадимаи тоҷикон шаҳри бостонии Ҳирот як қисми ҳаёташро пушти сар намудааст.

Дар бораи овони наврасӣ, зодгоҳ, санаи таваллуд ва аҳли оилаи Восифӣ донишмандони варзидаи Аврупо ва Шарқ фикру андешаҳои худро ибраз намудаанд. Махсусан, адабиётшиносон ва муаррихони замони шуравӣ Ш. Ҳусайнзода, А. Н. Болдирев, К. Айнӣ, А. Мирзоев, С. Тоҷиддинов, М. И. Занд, Б.Ғ. Ғафуров ва дигарон то ҷое тавонистаанд паҳлуҳои гуногуни ҳаёти ин мутафаккиро мавриди пажӯҳиши амиқи илмӣ қарор диҳанд, вале хизматҳои фарзанди барӯманди миллати тоҷик, адабиётшиноси шинохта устод С. Айнӣ мутобиқ ба омӯзиши осори зиёди сарчашмаҳои ҳатти таърихӣ, мушоҳидаҳо ва муқоисаҳои илмӣ, бахусус, роҷеъ ба омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти Зайниддин Восифӣ, тарғиб ва ташвиқи осори ӯ дар ҳудуди кишвар бузург мебошад.

Устод С. Айнӣ дар бораи таваллуди Зайниддин Восифӣ овардааст, ки «Номи Восифӣ Зайниддин Маҳмуд буда, ӯ дар шаҳри Ҳирот дар соли 890 ҳиҷрӣ–мутобиқ ба соли 1485 мелодӣ дар хонаи Абдучалил ном як муллои одӣ таваллуд ёфт. Падари Восифӣ Абдучалил олим ва илмдӯст буд, аммо ӯ ба мансаби қалоне соҳиб набуд» [5, с.16].

Тавре аз маълумоти устод С. Айнӣ равшан мегардад, падари Восифӣ Абдучалил яке аз амалдорони хурди дарбори ҳокимони темурӣ буда, ҳаёти оддӣ хоксрона, ғақирона ва миёнаҳолона доштааст. Ӯ бо иҷрои амали хеш дар хизмат ба амирони темурӣ даромади на он қадар қалон пайдо менамуд. Бо вучуди ин, салиқаи хуби нависандагӣ, яъне мирзоӣ дошт. Барои тарбияи фарзандаш дар руҳияи ватандӯстӣ, инсондӯстӣ ва ахлоқи ҳамидаи инсонӣ саъю кӯшишҳои зиёд намудааст. Ҳамин саъю кӯшишҳои падар буд, ки Зайниддин Восифӣ дар раванди ҳаёт ба қуллаҳои баланди мурод, аз ҷумла, омӯзгори фарзандони шоҳон, машваратчи ҳокимону хонҳои шайбонӣ, муншӣ, имоми масҷид, қозии аскар ва амсоли инҳо расидааст.

«Падари Восифӣ Абдучалил ва яке аз хешовандони наздики ӯ Мавлоно Амонӣ аз ҷумлаи шахсони бомаърифати замон ба шумор мерафтанд. Падараш муншӣ, амакаш шоир, тағояш соҳибилм буданд. Дар дукони косибии амакаш–Амонӣ шоирони пешавари гирду атрофи шаҳри Ҳирот ҷамъ омада, мунтазам базми шеър меоростанд. Мушоираву суҳбатҳои дар дукон барпошуда ба тарбияи завқ ва ташаккули маънавии Восифӣ бе таъсир намонданд» [133, с. 79].

«Волидон ва хешу ақрабони Зайниддин Восифӣ, ки мутааллиқ ба табақаи миёнаҳол буданд, қариб ҳама таҳсилкарда ва аз ҷумлаи ашхоси бомаърифати замон маҳсуб мешуданд. Бад ин васила буд, ки баъзеашон дар хидмати давлат қарор доштанд» [25, с. 3].

Номи пурраи мутафаккир Зайниддин Маҳмуд ибни Абдулҷалил мутахаллис ба Восифӣ мебошад. Зайниддин Восифӣ таҳти таъсири падар ва амакаш Мавлоно Амонӣ, ки яке аз донишманди маъруфи замон буд, тарбият ёфтааст. Восифӣ дар ҷунин муҳити илмию фарҳангии пешқадам ба камол расида, ба азбар намудани илму дониш камари ғиммат мебандад. Бо дарки зарурат ва вазъи иҷтимоию сиёсӣ Зайниддин Восифӣ барои азбар намудани илму маърифат роҳи мусофиратро пеш гирифта, ба кишвару шаҳрҳои зиёде сайру сафарҳо кардааст, дар суҳбатҳои намоёндагони касбу кори гуногун, донишмандон, аҳли санъат ва ҳунари ин кишварҳо ғайбона иштирок намуда, тарзи зисту зиндагонии онҳоро аз наздик дидааст, барои наслҳои ояндаи халқу миллати хеш асари фарҳангию таърихӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» (Воқеаҳои бадеӣ)–ро мерос гузоштааст.

Зайниддин Восифӣ дар ин асари ёддошти хеш аз хусуси ҳодиса ва воқеаҳои гуногуни замони худ, тарзи зисту зиндагонии табақаҳои мухталифи ҷамъият, маърифати инсонӣ, дӯстию рафқат, муҳаббат, аз хусуси давлату давлатдорӣ ҳокимони темурӣ, шайбонӣ ва сафавӣ, сиёсати ҷорӣ онҳо ва амсол ба инҳо нақлу ҳикоя ва саргузаштҳои ҷолибро овардааст. Дар таърихи халқи тоҷик Зайниддин Восифӣ на танҳо нависандаи болаёқату воқеанигор, балки ҳамчун мутафаккири забардаст машҳур аст.

Ба андешаи мо, таълимот, андешаҳои ҷамъиятӣ, сиёсӣ ва ахлоқии Зайниддин Восифӣ то ба ҳол мавриди таҳлилу таҳқиқи ҳаматарафа қарор нагирифтааст. Омӯзиши ин масъала диққати намояндагони аҳли илму адабро бевосита ба худ ҷалб намуда буд. Мақом ва андешаҳои инсондӯстонаи Зайниддини Восифӣ аз зодгоҳӣ ӯ шаҳри Ҳирот маншаъ мегирад. Асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ» –и Зайниддин Восифӣ барои омӯхтани бисёр масъалаҳои умдаи таърихи халқи тоҷик, ўзбек ва эронӣ ганҷинаи пурбаҳост, зеро он дар асоси мушоҳидаҳои шахсӣ, таассуроти ҳуди муаллиф офарида шудааст. Ҳамчунин, дар ин сарчашмаи муҳими таърихӣ маълумоти нодирро дар бораи инкишофи касбу ҳунар ва ривочу равнақи тичорат дар шаҳри Ҳирот ва атрофи он пайдо карда метавонем.

Муҳаққиқи дигари осори Зайниддин Восифӣ, мустафҳиди рус профессор А. Н. Болдырев дар бораи санаи таваллуди шоир чунин маълумот додааст: «Санаи таваллуди Восифӣ бо нишондоди ҳуди ӯ муайян карда мешавад, ки вай дар соли эъдоми Шохзода Муҳаммад Муъмин, набераи Султон Ҳусейн 13 сол дошт (матн, л, 202а). Азбаски ин ҳодиса дар соли 903 ҳиҷрӣ (соли 1497 милодӣ) рух додааст, санаи таваллуди Восифӣ бояд соли 890 ҳиҷрӣ бошад (ин сол 18 январӣ соли 1485 милодӣ оғоз ёфт)» [20, с. 14].

А. Н. Болдырев дар бораи номи Восифӣ чунин андеша меронад, ки номи пурраи ӯ «Зайниддин Маҳмуд бинни Абдулҷалил машҳур ба Восифӣ» мебошад. Восифӣ таҳаллуси илмӣ мутафаккир мебошад. Ӯ ду таҳаллуси дигар Асир ад–Дин Камол ва Камол ад–Дин Ансорӣ доштааст» [22, с. 2].

Омӯзиши шарҳи ҳоли воқеанигори барҷаста Зайниддин Восифӣ моро водор сохт, ки дар бораи падар ва аҳлу аёли ӯ низ маълумот пайдо намоем. Тавре аз маълумоти Восифӣ бармеояд, падари ӯ Абдулҷалил ном дошта, дар шаҳри Ҳирот дорои ҳавлии хурде будааст, ки бо аҳлу аёли хеш дар он ҷо умр ба сар мебардаанд.

Дар замони ҳокимияти султон Ҳусайн Бойқаро машғулияти падари Восифӣ дар шаҳри Ҳирот дар қалъаи Ихтиёриддин амали на он қадар баланд, яъне муншигиро пеш мебардааст. Ҳокимони темирӣ ба ин вазифа танҳо

шахсонеро, ки дорои хату саводи кофӣ, дониш ва маҳорати хуби нависандагӣ доштанд, таъйин мекарданд. Ин аст, ки падари Зайниддини Восифӣ Абдучалил барои азбар намудани пешаи хеш писарашро низ ҳидоят намуда, ӯро ҳамроҳ ба хизмат ба қалъаи Ихтиёриддин мебурдааст. Тавре ки аз маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ» бармеояд Зайниддин Восифӣ на танҳо ин амали падарашро дар оянда хеле хуб аз бар намудааст, балки ин амали муншигиро дар давраҳои минбаъда низ идома додааст.

Тибки маълумоти худ Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» яке аз амакҳои ӯ бо номи Амонӣ дар шаҳри Ҳирот аз рӯйи пешаи нахуабирёнгарӣ зиндагонӣ ба сар мебурд. Ба андешаи мо, чун сухан дар мавриди таълим ва тарбияи Зайниддин Восифӣ меравад, пеш аз ҳама, саҳми амакаш Амонӣ ба назар мерасад. Амонӣ, яке аз ашхоси бонуфуз ва маърифатноки ин давр буда, дар тарбияи маънавии Зайниддин Восифӣ саҳми босазое гузоштааст. «Дар соли 1507 вақте ки падари Восифӣ Абдулҷалил таҳхона барои нигоҳ доштани оби нӯшокӣ сардоба бунёд месозад, дар ин кор ба вай якчанд нафар хизматгорҳои хонагӣ дошт, ёрӣ мерасониданд. Хешовандону наздикони Восифӣ хеле зиёд буданд ва шумораи онҳо тахминан ба 50 нафар мерасид» [103, с. 14].

«Восифӣ дар мадрасаҳои Ҳирот дарс хонда, аз илмҳои гуногуни замон сарфу наҳви арабӣ ва форсӣ, таърих, мантиқ, маонию баён, арузу қофия, риёзиёт, улуми динӣ—фиқҳ, тафсир, ҳадис ва ғайра дониши комил андухта буд» [25, с. 3].

«Зайниддин Восифӣ илмҳои расмӣ замонаро дар зодгоҳаш шаҳри Ҳирот омӯхтааст. Ҳангоми таҳсил дар мадраса дар синни 16—солагӣ ба таври мустақилона ба азбар намудани санъати муаммо дар назди Абдурахмони Чалабӣ ном ҷавони Табрешӣ машғул гардида, дере нагузашта, муваффақият пайдо карда, сазовори таҳсини беҳтарин донишмандони ин санъати шеърӣ гардидааст. Муаммо каломест, ки бо рамзу ишора номеро ифода мекунад» [11, с. 251].

Дар бораи санъати муаммошикофии Восифӣ чунин ишорат шуааст: «Мавлоно Хондамири муаррих, ки яке аз афозили номии Хуросон буд ва ўро аз ҷумлаи махсусони амир Алишер мешумориданд, фармудаанд, ки мо шунидаем, ки маҳорати ў муамморост, шумо дар фанни муаммо ба мартабаи ишон, ки ҳар муаммое, ки меҳонанд ном ногуфта меёбед. Аммо ин сухан пеши мо мустабъид менамояд то мушоҳида наафтад мақрун ба қабул намегардад ва ин муамморо хонданд, ки

Зи офтоби рухи чон афрӯзе,

Мерасад бар дили решаи сӯзе.

Филҳол гуфтам, ки азиз мутаҳайир шуд» [25, с. 30].

Ҳанӯз аз овони ҷавонӣ Зайниддин Восифӣ бештар ба азхуд намудани илму маърифат шавқу рағбат доштааст. Ў ба хондану навиштан ва аз бар намудани илмҳои замони худ, аз ҷумла, қоидаҳои сарфу наҳви форсӣ, арабӣ, таърихи арабу аҷам, илми қироат, калом, илми фикҳ, ҳадису тафсир, риёзиёт, мантиқ, илми маъонию баён камари ғиммат баста, дар андак муддат ҳамчун нависанда ва воқеанигори забардаст дар шаҳри Ҳирот ва атрофи он машҳур мегардад.

Зайниддин Восифӣ, ҳамчунин, ба дигар ҳунариҳои мардумӣ, аз қабилӣ тарбияи бадан, пиёдагардӣ, давидан, паридан, бандкашӣ, оббозӣ, аспдавонӣ, камонандозӣ, санъати қироат, муаммошикофӣ, воизӣ, чистонгӯӣ, ҳаҷв ва масҳара сохтан, ҳофизӣ, дар бадеҳаю шеърӣ ва амсоли инҳо шавқу рағбати зиёд доштааст. Пас аз хатми мадраса Восифӣ дар хатнависӣ, китобати ашъори гузаштагон, бадеҳаю шеър, вазъӣ, варзиши тезгардӣ, шиноварӣ, панҷатобӣ шухрат пайдо менамояд.

Дар бораи ин хислатҳои Восифӣ, аз қабилӣ пиёдагардӣ, шиноварӣ ва шабонарӯзӣ рӯза доштани ӯ муҳаққиқи барҷастаи рус А.Н. Болдырев чунин маълумот додааст: «Аз Машҳади Алӣ Мусо Ризо то Хуросон, ки иборат аз Ҳирот аст, шаст фарсанг аст ва роҳест дар камоли дуруштӣ дар ду рӯз он роҳро пиёда тай намуд». Ё ин ки дар ҷои дигар менависад: «...дар шиноварӣ аз намози пешин то намози шом дар ҳавзи боғи Зоғон шино мекард ва

хофизӣ хушхонест ва Қуръонро дар оҳанге меҳонад, ки ҳеҷ ҳофиз мисли ӯ хонда наметавонист», ё ин ки «Муқаллидест, дар муаммошикофӣ, даҳ рӯз рӯза медорад» [22, с. 71].

Дар хусуси наздикону пайвандоннаш Зайниддин Восифӣ се нафарро ёдоварӣ кардааст: Мавлоно Соҳибдори Астарободӣ, Мавлоно Амонӣ ва ҳофиз Ғиёсиддин Муҳаммади Даҳдор.

Зайниддин Восифӣ дар хотираҳои худ дар бораи хислатҳои ҳар яке аз онҳо ҳикоя ва нақлҳо кардааст. Масалан, дар ҳикояи «Дар бораи ошноии ҳофиз Ғиёсиддини Даҳдор бо Навоӣ» дар бораи хислатҳои наҷиби Ғиёсиддин маълумот додааст. Ҳофиз Ғиёсиддини Даҳдор барои шиносӣ ва ёрӣ наздик шудан бо Алишер Навоӣ ба пеши мавлоноӣ мазкур меравад. Ҳангоми вохӯрӣ бо Мир Алишер ҳофиз Ғиёсиддин худро таъриф карда гуфтааст: «Аввал он ки ман ҳофизӣ Қуръонам ва Қуръонро бо ҳафт кироат меҳонам; дигар он ки агар байтеро замзама карда тараннум намоям, шунавандагон гиребони ҷонро ҷок мекунам; дигар ман қиссаҳонам, қиссаи Амир Ҳамза, Абумуслим ва Дороро ҷунон меҳонам, ки суҳанварони олам муҳри хомӯшӣ бар лаб мезананд; дигар ман муқаллидам, ба таҳқиқ расидааст, ки дар ин қор ҳаргиз назир надорам; дигар ман толиби илм ҳастам. Аз ҳар илм, ки гуфтугӯ кунам, арбоби он илм маро саромади худ медонанд; дигар ман ходими роҳи ҳақиқат мебошам ва метавонам, ки ба сабаби ходимӣ қуфт ва дардро аз бадани одам монанди мӯй ва ҳамир берун кунам; дигар ман таббоҳам, ки ошӯ ва таъомҳое ихтироъ кардам, ки ҳеҷ бовурчӣ номи онҳоро намедонад» [22, с. 630].

Дӯсти Восифӣ шоири машҳури Ҳирот Соҳиби Доро ки дар бозии шатранҷ хеле моҳир буд, ба шумор мерафт. Соҳиби Доро яке аз дӯстони наздики амири қабир Низомуддин Алишер Навоӣ буд. Восифӣ дар бораи ӯ ҷунин менависад: «... шоир Соҳиб Доро ба шахсоне тааллуқ дошт, ки муҳити ғаврии хонагии Навоиро ташкил медоданд ва дар байни ҳамаи шарикони наздики амири бузург бо наздикии бузургтарин ба ӯ қайд карда шудааст» [22, с. 16].

Дар замони Восифӣ яке аз машғулиятҳои дӯстдоштаи аҳли дарбори ҳокимон ва дар доираи адабии пешаварон муаммогӯӣ ва шикоятҳои он ба шумор мерафт. «Восифӣ дар синни наврасӣ ин ҳунаро ба ҳуҷиб соҳиб гардид ва бо ҳидояти хешӣ волидааш Соҳиб Доро, ки бо Алишери Навоӣ ҳамнишин буд, дар шикоятҳои муаммо аз имтиҳони Алишери Навоӣ гузашт» [25, с. 3].

Бо дастгирӣ ва хизматҳои Соҳиб Доро ба Зайниддин Восифӣ муяссар шудааст, ки дар муаммокушоӣ муаммогӯӣ шухрати тамоми ёфт ва дар «16-солагӣ ба суҳбати Алишери Навоӣ мушарраф гардид» [133, с. 80].

Омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти Зайниддин Восифӣ нишон дод, ки аҳли илму фарҳангии вилояти Хуросон ба мушкилиҳои иҷтимоӣ иқтисодии замони худ нигоҳ накарда, на танҳо дар дарбори ҳокимон, балки берун аз он низ дар масҷиду мадрасаҳо, хонаҳои аҳли илму фазл, дуконҳои ҳунармандон, бозору хиёбон ва растаҳо чамъ омада, ба баҳсу мунозираҳои гарму ҷӯшони адабию фарҳангӣ машғул шаванд. Шиносоӣ, дӯстӣ, муҳаббати байни онҳо бештар мустақам гардида, бо ин восита сафи донишмандон дар ин сарзамин рӯз аз рӯз меафзуд.

Инчунин, Зайниддин Восифӣ дар бораи дигар дӯстони худ Султоналӣ, ҳоҷа Носири Хуросонӣ, ки китобдори шахсии яке аз писарони хурдии шох Султон Ҳусайн Бойқаро Фаридун Ҳусейн Мирзоро иҷро мекард ва ҷавони Ҳиротӣ Мирзо Байрам вазифаи молии дафтардори девони яке аз занҳои бевамондаи Султон Абӯсаид Мирзо Руқиябегимро пеш мебард, маълумоти васеъ додааст.

Зайниддин Восифӣ аз овони наврасӣ, бештар дар ихтоси одамони касбу кори гуногунпешаи шаҳри Ҳирот дар байни шаҳриёни бой, заминдорони хурду миёна, ҳунармандон, ҳофизон, санъаткорон ва ғайра ба воя расидааст. «То айёми бистсолагӣ Восифӣ донишманди огоҳ аз кулли улуми расмӣ давр, ҳофизи Қуръон, донандаву муфасссири он, воизи хушсалиқа номвару машҳур мегардад» [25, с. 18].

Баъди адои таҳсили мадраса дар вазифаҳои гуногун кор мекард, солҳои 1497 то соли 1507 муддате ба писари Султон Ҳусайн Бойқаро

Фаридун котиби хусусӣ шуда хизмат кардааст. Дар баробари ин чанде аз фарзандони Ҳусайн Бойқароро ба сифати муаллими хусусӣ дар хонаҳояшон сабақ омӯхта, тарбия кардааст. Дар ин давра таълиму тарбияи аҳли табақаи олий кори осон набуд. Заҳмат ва машаққати зиёдеро тақозо менамуд. Восифӣ мероси таърихии замони гузаштаи хешро варақгардонӣ карда, донишу маҳорати омӯзгориашро муттасил мустаҳкам ва такмил меод.

Бо вучуди ин ҳама мушкилот ва душвориҳои зиндагонӣ Зайниддин Восифӣ кӯшиш ба харҷ меод, ки аз уҳдаи ин вазифаи пурмасъулият барояд. Маҳз дар ҳамин давра Восифӣ ҳамчун воқеанигори тавоно ва муншии машҳур дар зодгоҳаш шуҳратёб гардидааст. Минбаъд пешаи муншигӣ, ягона сарчашмаи даромади зиндагонии ӯро ташкил меод. Муҳаққиқи осори ӯ А.Н. Болдирев дуруст қайд кардааст: «Мавлоно Камолиддини Восифӣ, ки ба фазои илмӣ ва адабӣ мавсуф аст ва ба сифати маънавӣ «Ал-илму-ҳасана маъруф» [22, с. 19].

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар давраи номуносиби солҳои ҳукмронии охирин намояндаи сулолаи Темурӣ амир Султон Ҳусайн Бойқаро умр ба сар бурда, шоҳиди воқеии шикасту рехт ва парокандагии давлати Темуриён (солҳои 1370–1501) гардидааст. Сабабҳои асосии заволи давлати Темуриён ва азбайнравии онро мо дар омилҳои зерин мебинем:

1. Парокандагии нахустин дар байни авлодҳо ба вучуд омад, ки ин яке аз сабабҳои асосии шикаст ва заволи давлати Темуриён гардид;
2. Ғафлат, яъне назорат набурдан аз болои маъмуруну вазирон, ситоди мудофия, андоз, алоқа ва ғайра;
3. Ба айшу нӯш ва кайфу сафо дода шудани дарбориён ва воломақомон, фалачии давлат, ки аз ин ҳолат муҳолифин самаранок ва ба таври ҷиддӣ истифода бурданд.

Ба сари қудрати сиёсӣ ба ҷои сулолаи Темуриён сулолаи Шайбониён (1501–1598) рӯйи кор омад. Ин вазъи баамал омада ба ҳаёт ва фаъолияти минбаъдаи муаррихи тавоно таъсири худро расонид. Ҳаёти оромонаю осоиштаи ӯ минбаъд дур аз ватани маҳбӯб, хешу табор ва ҳалқаи дӯстон дар

сарсонии оворагӣ, фирору гирифтори ба балою мусибат, ғурбат ва кулфат паси сар мегардад. Зайниддин Восифӣ то шаҳри Ҳиротро истило кардани Муҳаммад Шайбонихони узбак 20 май соли 1507 дар синни 22 солагӣ, ҳамроҳ бо писархолааш Ғиёсиддин Муҳаммад ба тарафи шимолу шарқии Хуросон шаҳри Машҳаду Нишопур сафар намуда, дар он ҷо бо сабаби мавҷуд будани иллати низоъҳои мазҳабии шиаю суннӣ ва хулқу атвори ҳамсафараш бисёр азияту машаққатҳои зиёде мекашад.

Албатта, чунин табаддулот дар ҳокимияти олии сиёсӣ ба инкишофи вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва рушди илму фарҳанг низ таъсири ногувори худро расонидааст.

Таҳлили вазъи минтақаи Осиёи Марказӣ нишон дод, ки дар асрҳои XI–XV таърихи минбаъдаи этникию маданияи тоҷикон бо сардории сулолаҳои турку муғул омезиш ёфтанд, давом мекард. Ҳамчунин, раванди ба воҳаю водӣ ва даштҳои Мовароуннаҳру Хуросон кӯчида омадани гурӯҳҳои зиёди аҳолии туркзабони оғузҳо, туркманҳо, уйғурҳо, қарлукҳо, чигилҳо, яғмоҳо, тургашҳо, қарақориён, барлосҳо, ҷалоириҳо, қипчоқҳо ва ғайра авҷ гирифта буд, ки аз онҳо минбаъд дар ҳудудҳои муайяни Осиёи Миёна туркманҳою ўзбекҳо ва дигар халқҳои туркзабон ташаккул ёфтааст. Ба таърихи ин давраи мардуми тоҷик чунин ҷиҳатҳои умумӣ хос аст: тараққиёту тақмили минбаъдаи анъанаҳои этникӣ ва маданӣ дар шароити ниҳоят номусоид ва набудани давлати ягона, ҷудошавӣ ба иттиҳодияҳои сиёсии мухталиф, давом додани алоқаҳои мустаҳками этникию маданӣ бо ўзбекҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қароқалпоқҳо.

Ба андешаи мо, ҳамаи ин омилҳои дар боло ишоратшуда боиси омезиш ёфтанд ва пайдоиши хусусиятҳои гуногун ва мураккаби халқиятҳои маскуни ин сарзамин гардидаанд. Албатта, дар чунин вазъи мураккаби печдарпечи ҳамла ва ихотаи давлатҳои мухталиф аз боби илму фарҳанг сухан гуфтан басо мушкил меафтад. Бар асари ин фоҷиаи талхи таърихӣ, садамаҳои ногаҳонӣ бештари осори фарҳангӣ ва мадрасаю масҷидҳо, марказҳои илмию фарҳангӣ ва ҳунармандӣ, ки инъикосгари таъриху фарҳанг, расму оин ва

хунарҳои мардумии ниёғони мо мебошанд, хароб ва ба нестӣ расиданд. Ин зарбаҳои ногаҳонӣ тақдирӣ минбаъдаи мавҷудияти мардуми тоҷикро мураккаб мегардонид. Деху саҳроҳои тоҷикнишин ва марказҳои асосии онҳо шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хуҷанд, Шаҳрисабз, Тошканд, Чоч, Марв, Нишопур, Ҳирот, Балх, Ҳисор, Панҷакент, Уротеппа, Конибодом ва Исфара ба ҳаёти давлату мулкҳои алоҳидаи гуногун тақсим шуданд.

Зайниддин Восифӣ парвардаи замони давлатдорию ҳокимияти Темуриён ба шумор рафта, камию кости ин сулолаи ҳукмрони мавҷударо бештар аз дигарон дар эҷодиёташ ба қалам додааст. Азбаски зехни бурро, ҳофизаи хуб, хотираи хеле қавӣ дошт, дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ», аз хусуси мавқеи ҷойгиршавии шаҳрҳо, роҳҳо, бозорҳо, нуктаҳои хунармандӣ, тичоратӣ, мадраса, масҷиду мақбара, мавзеҳои хушбоду ҳаво, боғҳои истироҳат ва саёҳат, шикоргоҳи подшоҳӣ, низоми таълиму тарбияи толибилмони мадраса, зисту зиндагонии қашшоқонаи онҳо ва масъалаҳои дигар маълумоти ҷолиби диққат додааст. Масалан, дар бораи мавқеи ҷойгиршавии мадраси Улуғбек Мирзо Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» чунин навиштааст, ки «Мадрасаи султони шаҳид Сайид Улуғбек Мирзо дар сари чорсуқи шаҳри Бухоро бино фармуда расида шуд» [22, с. 226].

Ҳамчунин, Восифӣ дар бораи сиёсати фарҳангпарваронаи ҳокимони шайбонӣ Убайдуллоҳон, Кучкунчихон ва иморатҳои биносохтаю таъмирнамудаи онҳо барои тадриси толибилмони мадраса маълумот додааст: «Ва ин хони мазкур дар шаҳри Самарқанд мадорису хавоник ва савомеу масочиду бикон хайр ки дар замони собиқ индирос ёфта буд, зебу зиннати тамом гирифт, иморату мараммат пазируфт» [25, с. 30].

Восифӣ дар бораи вазъи низоми таълиму тарбия дар мадрасаҳо, шароитҳои бади зисту зиндагонии толибилмони мадраса, сармои шадиди шаҳри Самарқанд низ маълумоти хеле васеъ додааст. Масалан, оварда шудааст: «Дар таърихи санаи 919 буд, ки дар шаҳри Самарқанд зимистони сахте воқеъ шуд» [22, с. 80]

Аз қаламрави Хуросон дар мадрасаи Самарқанд даҳ тан аз толибилмон таҳсил менамуд. Ҳодисаи сармои барф «...шиддату суубати сармои дай ва сардии зимистону хунукиҳои вай...» ва эҷоди қасидаи Восифӣ дар бораи «қаҳтии зимистони Самарқанд» рӯзгори вазнин ва қаҳтию гаронии нархи нон доштаи аҳолиро ба қалам додааст [25, с. 48].

Дар ҷои дигар ӯ дар бораи ғавти толибилмон аз қаҳтӣ ва сармои шадид дар шаҳри Самарқанд ишорат кардааст: «Кори толибилмон ба ҷое кашида аҳволи эшон ба дараҷае анҷомид, ки ду кас аз эшон аз бетоқатии гуруснагӣ пӯстинҳои худро фурӯхта хурданд ва аз шиддати сармо ҷон ба ҷонофарин супурда мурданд» [22, с. 90].

Восифӣ дар бораи шаҳри Бухоро ва қалъаҳои он, дуқонҳои хунармандон, манзили зисти аҳоли, машғулият ва тарзи зисти одамон, сару либос, мавзеоҳои хушбоду ҳавои ин шаҳр низ маълумот додааст. Масалан, дар бораи мавзеи Чилдухтарон ҷунин мегӯяд: «Мавзеи Чилдухтарон, ки яке аз мавзеоҳои айлоқи подшоҳи марҳум мағфур Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро буд, Ҳоча Муҳаммади Сарроф ангезаи суҳбате сохт ва тарҳи ҷашне андохт ва тамоми аёни аҳли қорвоиро талаб намуд» [22, с. 26].

Восифӣ дар бораи зебӣ ва ҳашамати шаҳри Бухоро навиштааст: «Ҷун ба қалъаи Бухоро расидем шаҳре дидем, ки рағфат ва баландии бораи шаҳр ба мартабаест, ки агар ҷарҳи ҳамидапӯшт қад рост карда, назар бар кунгураи ӯ афканад, дастори маъқадӣ муҳр аз сараш бар замин афтад» [22, с. 225].

Восифӣ дар тасвири шаҳри Саброн ҷунин менависад: «Ҷун ба шаҳри Саброн даромадем ва он ҷунон шаҳрест, ки аз рӯи истехком ба бинои ғалаки нилфомпахлӯи мубодот мезанад. Ҳандақҳояш дар умқи аз гов (ва) маҳии замин он миқдор, ки аз моҳ то ба моҳе аст гузашта ва борааш дар баландӣ ба мартабае, ки аз гов (ва) моҳи осмон ба миқдори силсилаи номутаноҳӣ таҷовуз намуда...» [22, с. 341].

Мутафаккири бузург дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» садҳо шаҳристону деҳа, биёбону кӯҳистон, рӯд, дара ва қорезҳоро ном бурдааст, ки ҷунин намунаро на дар ҳама таърихҳои даврони гузашта метавон пайдо кард. Роҳҳои

корвонгузар, масофаи байни шахрҳо низ дақиқ муайян шудаанд. Аз рӯи маълумоти «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ дар замони ҳукмронии Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (солҳои 1468–1506) дар шаҳри Ҳирот ҳаёти фарҳангӣ рӯ ба пешравӣ ниҳода буд. Дар рушду нумуи илму маърифати мардуми тоҷик дар ин давра саҳми яке аз вазирони донишманди Султон Ҳусайн Мирзо Мир Алишер Навоӣ (солҳои 1441–1501) ва устои ӯ Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ (солҳои 1414–1492) басо бузург мебошад.

Зери роҳбарӣ ва ғимояи бевоситаи онҳо намоёндагони илм, санъат, фарҳанг аз тамоми кишварҳо ҷамъ меомаданд. Дар асари президенти маҳбуби кишвар Эмомалӣ Раҳмон дуруст ишорат шудааст, ки «дар асри XV–XVI дар ҳавзаи илмии Хуросону Мовароуннаҳр даҳҳо шоирону олимони забардаст, ба шумули Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҷалолиддини Давонӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Осафии Ҳиравӣ, Низомиддин Аҳмади Сухайлӣ, Алии Сафӣ, Абдулғафури Лорӣ, Ҳофизи Абрӯ, Мирхонд, Камолиддини Биноӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Мамуди Восифӣ ва сардафтари адабиёти классикии ўзбек Мир Алишери Навоӣ ба камол расидаанд» [131, с. 309].

«Восифӣ дар боби 45 «Бадоеъ–ул–вақоеъ», ки Ҳикоят ном дорад, дар бораи муаррихону воқеанависони маъруфи замони Султон Ҳусайн Мирзо мисли Амирхонд ва Ҳоҷагӣ Абдуллоҳи Садр ва Мавлоно Абдулвосеъ маълумот додааст» [25, с. 662].

Алишер Навоиро метавон яке аз бузургтарин шахсиятҳо ва ташаббускори инкишофи ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик дар асри XVI дар қаламрави Хуросон шуморид. Донишманди маъруф Е.Э. Бертельс овардааст, «соли 1469 шиносоии Навоӣ ва Ҷомӣ сурат гирифтааст ва соли 1469 Навоӣ ба тариқати «Нақшбандия»–и тасаввуф ғароиш пайдо карда, Абдурахмони Ҷомиро устод ва пири маърифати худ медонад» [17, с. 117].

Бинобар маълумоти Восифӣ дар шаҳри Ҳирот маҳфилҳои адабӣ ва таърихнигорӣ, ки симои барҷастаи давр буд, рӯ ба пешравӣ ниҳода буд: «Аз хонандаҳо ҳофиз Басир ва ҳофиз Мир ва ҳофиз Ҳасан Алӣ ва ҳофиз Ҳоҷӣ ва

хофиз султон Муҳаммади Айшӣ ва шоҳ Муҳаммади Хонанда ва Сиёҳча Хонанда ва хофиз Ўбаҳӣ ва хофиз Турбатӣ ва хофиз Чароғдон ва аз созандаҳо устод Ҳасани нойӣ ва устод Қулмуҳаммади удӣ ва устод Ҳасани балабонӣ ва устод Алии Хонақоҳӣ ва устод Муҳаммадӣ ва устод ҳочии Кӯҳастии нойӣ ва устод Сайид Аҳмади Ғиччакӣ ва устод Алии Кӯчакии танбурӣ ва аз ҷамоаи шоирону надимон ва маҷлисороён мавлоно Биноӣ ва ҳоҷа Осафӣ ва Амир Шайхами Сухайлӣ ва мавлоно Сайфии Бухорой ва мавлоно Комӣ ва мавлоно Ҳасаншоҳ ва мавлоно Дарवेशи равғангари Машҳадӣ ва мавлоно Муқбилӣ ва мавлоно Шавқӣ ва мавлоно Завқӣ ва мавлоно Халифа ва мавлоно Наргисӣ ва мавлоно Ҳилолӣ ва мавлоно Риёзи Турбатӣ ва аз ҷумлаи зурафо Мири Сарбараҳна ва мавлоно Бурҳони Гунг ва Мирхонди муаррих ва мавлоно Муъини Шерозӣ ва мавлоно Ҳусайн Воиз ва Сайид Ғиёсиддини Шарафа ва мавлоно Муҳаммади Бадахшӣ ва мавлоно Халили Саҳҳоф ва мавлоно Муҳаммади Хавофи хаттот ва аз ҷавонони саромади Хуросон Мираки Заъфарон Шоҳ Муҳаммади Мирак ва Султон Сироч ва Мирзои Натъдӯз ва Ҳусайни Зардӯз ва Сарви Лаби Ҷӯ ва Шамшоди Сояпарвар (ва) мулло ҳоҷа Хонанда (ва) Юсуф Мазори Чилгазӣ ва Юсуфи Сонӣ (ва) Моҳи Симнонӣ ва Соқӣ ва Боқии Ироқиро дар он маҷлис ҳозир сохтанд» [25, с. 327].

Шаҳри Бухоро бо кӯшиши ҳокими шайбонӣ Убайдуллоҳон на танҳо ба маркази сиёсии давлати Шайбониён, балки ба маркази пурқуввати илму фарҳанг низ табдил ёфта буд. Адабиётшиноси тоҷик Р. Ҳодизода дар ин бора аз забони Фаҳрии Ҳиротӣ навиштааст, ин ҳукмрон «ба суҳбати шуаро таваҷҷуҳи тамои дошт» [85, с. 28].

Мувофиқи маълумоти Восифӣ тавре муаррихи намоёни тоҷик А. Мухторов овардааст: «Аз Ҳирот ба Ҳисор ва аз Ҳисор ба Ҳирот қорвонҳои тоҷирон омаду рафт мекарданд» [78, с. 259].

Ҳамчунин, академик А. Мухторов менависад, ки «дар асри XV дар шаҳри Ҳирот маҳалла ё гузари Ҳисориён мавҷуд буд, ки рафту омади аҳли

илму адаб ва тоҷиронро аз як мулк ба мулки дигар имконпазир ва сабуктар мегардонид» [77, с. 13].

Давраи ороми ҳаёти Восифӣ дар ҳайати давлати Темуриён на он қадар дер давом кардааст. Ин давраи равнақи эҷодии мутафаккир ба солҳои тираю тор ва пур аз ғоҷиҳои таърихи Хуросу Мовароуннаҳр рост омадааст. «Дар натиҷаи ҳуҷумҳои шохзодагони темурӣ ва Исмоили Сафавӣ (ҳукмронӣ 1502–1524) аз тарафи ғарб ва тохтутози бераҳмонаи Шайбонихон (ҳукмронӣ 1451–1510) аз тарафи шарқ Хирот мақоми маркази адабию фарҳангӣ буданаширо аз даст дода, ба майдони муҳорибаву хунрезӣҳо табдил ёфт» [133, с. 81].

Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳқиқ ва таҳлили зербоби аввали боби якум, ки «Ҳаёту ғоҷиат, рӯзгор ва мероси илмӣ-таърихии Зайниддин Маҳмуди Восифӣ» ном гирифтааст ҷамъбаст намуда, марбут ба он ба чунин хулоса омадем:

Барои дилхоҳ миллат мероси таърихии гузашта, азизу муътабар аст. Махсус дар рӯзҳои мо бо мақсади бедории руҳи худшиносӣ ва ҳудӯғии миллӣ, афзун намудани донишҳои таърихии насли наврас дар замони давлатсозии навинамон, рӯй овардан ба рӯзгор ва мероси арзишманди шахсиятҳои маъруфу машҳури илмию маърифатии ниёгон ба мисли Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ва асари беаъволи ӯ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» аҳаммияти арзишманди таърихӣ дорад.

Восифӣ ба ҳайси донишманд ва мутафаккири барҷастаи асримиёнагӣ бо ифшои асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ» тавонист муҳимтарин масъалаҳои алоқаманд ба мероси фарҳангӣ, ҳаёти иҷтимоии ниёгонамонро бо назари эътироф ва эҳтироми барҷаста баррасӣ намояд. Ҳаёту ғоҷиат, рӯзгор ва эҷоди чунин мутафаккир, адабиёт ва мероси фарҳангии мо тоҷиконро боз ҳам бойю рангин намудааст. Ҳамин аст, ки асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Восифӣ ба ҷумлаи асарҳои илмӣ-маърифатии мероси асримиёнагии Шарқ аз замони эҷод то ба имрӯз эътибори илмӣ-маърифатинашро нигоҳ доштааст.

1.2. Вазъи Хуросону Мовароуннахр дар асри XVI ва шароити таърихӣ эҷоди асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»

Зайниддини Восифӣ дар айёме чашм ба дунёи ҳастӣ кушода, умр ба сар бурдааст, ки мамлакати ӯ давраи бесарусомонӣ, кашмакашиҳои дохилию берунии аҷнабиёнро аз сар мегузaronид. Ин марҳилаи таърихӣ барои мардуми тоҷик, пеш аз ҳама, барои Зайниддин Восифӣ давраи ниҳоят мушқил, тақдирсӯз ва замони тақсиму порашидани дар зерӣ фишори аҷнабиён ба шумор мерафт. Устод С. Айнӣ ин манзараро таҳқиқ намуда, чунин навиштааст: «Дар он замоне, ки Восифӣ дар он зиндагонӣ кардааст, аҳволи Эрон, Хуросон ва Осиёи Миёна аз ҷиҳати сиёсӣ, иқтисодӣ, адабӣ ва маданӣ хеле мураккаб ва печ дар печ буд» [5, с. 9].

«Дар муборизаҳои байни ҳокимони алоҳидаи темурӣ Бобур Заҳируддин Муҳаммад соли 1500 Самарқандро ба даст даровард, вале қабिलाҳои ўзбеки Дашти Қипчоқ бо сарвари Шайбонихон қисми зиёди Мовароуннахро зерӣ итоати худ дароварда, ба Самарқанд лашкар кашиданд. Дар наздикии Сарипул Бобур комилан шикаст хӯрда, Мовароуннахро тарк намуд» [133, с. 629].

Дар ҳудуди Мовароуннахр қазоқҳои бодиянишин саргарми ғорати аҳоли буданд. Яке аз султонҳои машҳури қазоқ Қосимсултон часорат нишон дода, дар соли 1509 ба Муҳаммад Шайбонихон зарба зад. Дар бораи ин лаҳзаи ҳамлаи Темуриён ба суи бодиянишинони қазоқ Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» чунин маълумот додаст: «Оқибат фақир ва мавлоно Амир Ҳусайн ва писари қозии Тошканд иҷозат талабида, мутаваҷҷеҳи Тошканд шудем. Ва аз он ҷо ба Туркистон рафтем. Иттифоқо (хон ва Кучумхон ва соири) салотини Самарқанд ҷиҳати тохти қазоқ ба Туркистон омаданд. Ҳоча Офоқ, ки вазири султон Абусаид буд, ба воситаи оризае дар Саброн таваққуф намуда буд» [22, с. 422].

Восифӣ дар давраи ишғол гардидани шаҳри Ҳирот аз тарафи Шайбонихон, соли 1507 мочароҳои ниҳоят душвореро паси сар намудааст. Акнун давраи гурезогурез ва пинҳонӣ ҳаёт ба сар бурдан, кулфат, ғарибӣ ва

сарсонии оворагии мутафаккир сар шуд. Восифӣ бо як часорати зиёде аъзои оила ва шогирдони худро, ки эҳтимол аз тарафи Шайбониҳон кушта шуданашон мумкин буд, гурезонида пинҳон намудааст. Дар ҳамин гуна лаҳзае, ки қувваи ҳарбии Шайбонӣ дар ҷангу ҳаробкорихои Мовароуннаҳр ва Хуросон заиф гардида буд, аз тарафи Ғарб ҳавфи дигари душманони хориҷӣ бо сардории асосгузори давлати Сафавӣ шоҳ Исмоил ба тарафи қаламрави Хуросон лашкар мекашад. Воқеаи шикаст ва кушта шудани Муҳаммад Шайбониҳонро дар ҷанги назди қалъаи Марв, наздикии деҳаи Маҳмудобод Зайниддин Восифӣ моҳи декабри соли 1510 ба қалам додааст.

Дар бораи амалҳои қатл ва куштори қизилбошони сафавӣ Зайниддини Восифӣ дар асараш «Бадоеъ—ул—вақоеъ» маълумот дода, чунин менависад: «Аз масҷиди ҷоме то ба он ҷо, яъне мадрасаи Султон Ҳусайн Мирзо расидан қариб ба панҷоҳ сар дидем, ки қизилбошон бар сари найзаҳо карда мебурданд ва меғуфтанд, ки «ай суннийкони хориҷӣ ибрат гиред» [22, с. 162].

Дар баробари истило ва қатл аҷнабиёни сафавӣ даст ба ҳароб ва несту нобуд кардани осори мероси таърихӣ—фарҳангии миллати тоҷик заданд. Дар шаҳри Ҳирот пайравон ва ҷонибдорони сафавӣ бо роҳбарии Мири Шонатарош дар боби лаънат шеърҳо хонда, бо оҳанги ироқ ба вай савте баста буд, ҳамовоз шуда, ба ҷониби хиёбон ба сари мазори Абдурахмони Ҷомӣ расиданд. «... то ба сари мазори мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ расиданд. Қариб ба даҳ ҳазор кас ҷамъ шуда буд. Дар он диёр, ҳар кучо дар ва панҷара ва курсӣ ва тахта ки буд, ҳамаро бар болои қабри мавлавӣ андохтанд ва баландии он миқдори сари айвони мазор буд. Баъд аз он оташ заданд чун оташ дар гирифт, он аз оташи Намруд ёд меод» [22, с. 164].

Ҳамаи ин ҳодисаҳои ба сари мардум омадаро Восифӣ бо ҷашмони худ дида, дигар дар зодгоҳаш шаҳри Ҳирот ором истода натавонист. Восифӣ бо сабаби нооромиҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии давр ба маҳрумият, саргардонӣ, овозагардӣ ва сафарҳо аз як шаҳр ба шаҳри дигар, ба озори ҳамкасбони худ дар дарборҳо дучор шуда, аз ҳад зиёд ранҷу азоб мебинад.

«Пас аз ворид шудани лашкари шоҳ Исмоили Сафавӣ соли 1510 ба шаҳри Ҳирот дар ин ҷо таассуби шадида миллию мазҳабӣ байни шиаҳо ва сунниҳо ба амал омад. Восифӣ ба таъкибу тааддӣ дучор омад ва ба умеди гӯшаи озоише дарёфтани соли 1511 роҳи Машҳаду Нишопурро пеш гирифт. Вале дар ин шаҳрҳо ҳам озоишу оромише наёфта, 17 апрели соли 1512 ба Мовароуннаҳр омад» [133, с. 89].

Сабаби асосии минбаъда ҳаёти худро дар ғарибӣ, оворагӣ, дур аз ватану наздикон, қисман дар вилояти Хуросон ва қисман дар вилояти Мовароуннаҳр дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тошқанд, Қаршӣ, Насаф гузаронидани Восифӣ, пеш аз ҳама, ин иғвои низоҳҳои байнимазҳабии ин давра буд.

Восифӣ бисёр сафарҳо карда, шаҳрҳои Ҳирот, Машҳад, Қом, Нишопур, Самарқанд, Бухоро, Саврон, Исси (ш.Туркистон), Тошкент, Шохруҳия, Шаҳрисабзро дидааст.

Дар вақти ҳуҷуми шоҳ Исмоили Сафавӣ ба Хуросон ва низоҳои динии паҳнгардидаи замон, Зайниддини Восифӣ шоҳ Исмоилро ҳаҷву масҳара кардааст, аз ин рӯ, Сафавиён дар қасди нест кардани мутафаккир афтодаанд, ки дар ин бора чунин навиштааст: «Ин шахсест, ки шоҳ Исмоил ва тамоми силсилаи ӯро ҳаҷв карда. Тухфа барои шоҳ, мисли ӯ нест. Он ҷамоатро ба куштани ман тарғиб ва таҳриҷ карда, дар ин боғ даровард» [22, с. 165].

Восифӣ ба ҳимояи манфиатҳои мафкурачиёни мазҳаби суннӣ баромад намуда, ба таъкиби сӯиқасдчиёни сафавӣ гирифтор мегардад. Бо як мушкилот худро аз ин вартаи ҳалокат халос карда, ба ҷониби шимолу шарқии Хуросон шаҳри Машҳад меравад. Ин нахустин сафари Восифӣ бо ҳамсафараш Ғиёсиддин Муҳаммад дар дохили кишвараш буд. Восифӣ дар Машҳад ҳам осудагиро надида, дере нагузашта, боз ба диёри худ шаҳри Ҳирот баргашта пинҳон мешавад.

Дар Хуросон ӯ аз зиндагонии дар зери идораи низоми ноадолатонаи сафавиён ба танг омада, дилгир ва афтодарӯх мегардад. Ҳодисаҳои ба таври ваҳшиёна қатлу куштори одамон, таъкиби аҳли илму фарҳангро бо чашми

сар дида, дигар дар ин рӯзгор ҳаёт ба сар бурданро нолозим медонист. «Мардуми мусулмони Хуросон ва Мовароуннаҳр дар мазҳаби худ дар қарнҳои гузашта низ саҳт эҳтиром доштанд ва мазҳаби бегона ва таълимоти муҳолифи исломо қабул надоштанд. Қисми зиёди онҳо дар марказҳои бузурги донишҳои исломшиносӣ, аз ҷумла, дар шаҳрҳои Бағдод ва Бухоро таълим гирифта буданд. Ин аст, ки мубаллиғони шиъии исмоилӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ чандон муваффақ нашуданд, зеро шаҳрҳои монанди Бухоро, Балх ва Самарқанд маркази омӯзиши таълимоти суннии исломӣ гашта буданд» [120, с. 242].

Ин ҳолатҳои ногувор ҳалоси ёфтан Восифиро ба андешаҳои гуногун мебард. Оқибат ба қароре омад, худкушӣ кунад, ё ин ки аз ҳудуди Хуросон тамоман баромада равад. Дар охир бо машварати хешу ақрабо ва ёру дӯстон дар синни 27 солагӣ, моҳи апрели соли 1512 ба сафари Мовароуннаҳр раҳсипор гардида, аз ватан яқумрӣ ҷудо шуд. Дар ин сафар Восифӣ танҳо набуд. Ҳамроҳонаш яке аз уламоҳои машҳури Хуросон, Саидшамсуддин Муҳаммад ва бародари ӯ Мирсаид Ҳусейн низ дар паи гурехтан аз Хуросон буданд. Вале бе хатти роҳдорӣ аз Хуросон ба тарафи Мовароуннаҳр баромадан мумкин набуд. Восифӣ дар бораи ин сафари худ чунин навиштааст: «Аз Лолабек, ки ҳокими Хуросон буд, нишонҳо (рухсатнома) ба даст дароварданд. Аз он ҷамоат се нафар аз он сафар мамнуъ шуданд» [22, с. 265].

Қофиласолории ин қорвонро яке аз машҳуртарин олимансабони Хуросонӣ Ҳоҷа Муҳаммади Сарроф ва Ҳоҷа Ихтиёр, ки яке аз нафарони машҳури Озарбойҷон буд, бар уҳда доштанд. Бо дастгирии ин шахсони дар боло зикр гардида, номи шоир ва ҳамроҳонашро дар ҳайати ин қорвон навишта ба сафар баромаданд

Аз сиёсати ноодилонаи шоҳи сафавиён аҳли илму адаб, шоирону санъаткорони замон норизо буда, тарқи ватан менамоянд. Тавре ки Восифӣ дар асараш «Бадоеъ—ул—вақоеъ» навиштааст, ба иллати сиёсати мазҳабии

Исмоили Сафавӣ «500 нафар аҳли фазлу камол ва ҳунар аз Хуросон ба Мовароуннаҳр ҳичрат намуданд» [22, с. 225].

Тибқи маълумоти Зайниддин Восифӣ «Дар байни ин муҳочирон Қосималии Қонунӣ, Муҳибалии Балабонӣ, Саидахмади Ғичҷакӣ, Ҳофизи Басир, устод Ҳасани Удӣ, Ҳусайни Кӯчақной, Мири Хонанда, Мақсудалии Раққос, Шоҳқосими Ной, Хондамири Муаррих ва чанд тани дигар низ буданд» [85, с. 226].

Назари олимон, аз ҷумла, устод С. Айнӣ ва А. Н. Болдирев дар масъалаи ба кучо рафтани Восифӣ якрағ мебошад. Восифӣ ва дӯшташ Шоҳқосим аввалан ба шаҳри бостонии Самарқанд меоянд, ки дар айни замон ҳанӯз ҳам дар мамлакат сулолаи шайбонӣ ҳукмронӣ дошт.

Тибқи маълумоти Зайниддини Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» баъди ба шаҳри Самарқанд омаданаҷ, ӯ аз ҷониби аҳли илму маърифати ин шаҳр хеле хуш истиқбол карда мешавад. Илова бар ин, дар ин шаҳр маҳфилҳо ва маҷлисҳои фарҳангӣ аз тарафи Мавлоно Ҳоҷагӣ, Ҳоҷа Юсуфи Маломатӣ ва Ҳоҷа Амирақои Шоҳӣ баргузор шуда, баҳсу мунозираҳои илмӣ ба вуқӯ мепаиваст, ки Восифӣ дар онҳо ширкат мекард. Махсусан, Восифиро дар шаҳри Самарқанд мударрисии мадраси Шайбонихон Мавлоно Ҳоҷагӣ эҳтиром ва меҳрубонӣ зиёд карда, ӯро аз ҳавзаи илмӣ ин ҷо дур шудан ва танҳо мондан намегузошт. Шояд ин ғамхорӣ ӯ ба қадри аҳли зиё ва шахси мусофири дур аз ватан расидан бошад. Ин аст, ки Восифӣ аз фазилатҳои ин олими машҳур дар асар ёд кардааст: «Ва Мавлоно Ҳоҷагӣ дар аксари улум, хусусан, дар илми маонӣ ва баён иштиҳори тамоми доштанд. Рӯзе ин каминаро ба расми зиёфату меҳмондорӣ ба хона талаб фармуданд ва ҷамъе касир аз афозилу аоливу аёни аҳолии (шаҳри) Самарқанд ҳозир буданд» [25, с. 32].

Дар мадрасаҳои шаҳри Самарқанд ба шогирдон илмҳои гуногун, аз ҷумла, илми маонӣ ва баён омӯхта мешуд. Мавлоно Ҳоҷагӣ мударрис устои фанни маонӣ ва баён буд. Ин марди фозилу донишманд Восифиро бо шахсиятҳои тафаккури пешқадамдоштаи замон шинос намудааст. Восифӣ

дар шаҳри Самарқанд қариб як сол, аз моҳи апрели соли 1512 то охири моҳи март соли 1513 ҳаёт ба сар бурд. Дар байни аҳли илму фарҳанг Восифӣ бо донишу ахлоқи наҷиб шухрат пайдо мекунад. Бо ғамхории уламои Самарқанд, аз ҷумла, Ҳочии Табрезӣ дар мадрасаҳои Шайбониҳон, Улуғбек ва Ҳоча Аҳрор пайваста дониш ва маҳорати эҷодии хешро такмил меод. Ногаҳон ҳамлаи ба Мовароуннаҳр овардаи сарлашқари сафавӣ Начми Сонӣ ин кӯшишҳои ӯро ҳалалдор сохт.

Шоҳ Исмоили Сафавӣ хабари шикаст хӯрдани Бобур Мирзоро фаҳмида, бо мақсади муҳофизат намудани Хуросон ба Начми Сонӣ амр намуд, ки бо ҳар роҳе, ки мумкин аст ба Бобур Мирзо кумак расонад. Начми Сонӣ баъд аз гирифтани ин фармон бо 60 ҳазор нафар аскарони савораи мусаллаҳ ба тарафи хоки Мовароуннаҳр равон гардид.

Зайниддин Восифӣ ин лаҳзаи ниҳоят мушқил ва мураккаби ба сари миллати тоҷик омадаро чунин тасвир намудааст: «Ба Самарқанд хабар омад, ки амир Начм гуфта Самарқандро, ки мегирем шаҳри ӯро ҳамвор сохта, фолиз мекорем ва харбузаи ӯро ба расми тухфа ба шоҳ Исмоил мефиристам» [22, с. 157].

Қувваҳои муттаҳидаи Эрон ва Бобурмирзо нахуст шуда, Тирмиз ва Қарширо забт намуданд. Начми Сонӣ аввало шаҳри Насафро, ки иборат аз Қаршӣ аст, муҳосира карда амр дод, ки тамоми аҳолии шаҳрро ба қатл расонанд ва дар ҳамин вақт шоири машҳури тоҷик Биноӣ низ кушта шудааст. Бобурмирзо, ки ба фиреби Сафавиёни Эронӣ гирифтор гардида буд, дар натиҷаи душмании байни мазҳаби шиа ва суннӣ қурбон гардидани аҳолиро бо чашмони худ дида, аз тамоми орзуҳо умеди худро канда, дубора ба тарафи Кобул равон шуд. Начми Сонӣ бошад, инро истифода намуда, ҳаракати худро идома дода, то ба қалъаи Ғичдувон пеш омада, онро ба мисли ҳалқаи ангиштарӣ муҳосира менамояд.

Дар ҳамин лаҳзаи тақдирсоз Ubайдуллоҳон ва Ҷонибек султон дар навоҳии Кармина, Кӯчкунҷихон ва Темурхон дар Миёнкал буданд. Онҳо низ аз таҳлукаи тарси Сафавиён дар дил мақсаду нақшаи фирор карданро

доштанд. Дар ин ҳолат ногаҳон Амир Сайид Абдуллоҳ бо лақаби Мири Араб аз вилояти Туркистон ба шаҳри Бухоро омада, пеши лашкарро, ки ҳаросида рӯ ба гурез ниҳода буданд, гирифт. Мири Араб ягона марди ватандӯсте буд, ки руҳияи Убайдуллоҳонро бар зидди аскарони қизилбоши сафавӣ баланд бардоштааст. Дар натиҷаи ин дилбардории Мири Араб тавре ки Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» маълумот медиҳад, Убайдуллоҳон аскарони зиёде чамъ оварда, дар муҳорибаи Ғичдувон наздикии Култмалик ном ҷой ҷанги сахте карда, Начми Сониро ба ҳалокат ва қувваҳои ҳарбии Эронро ба шикаст дучор кард.

Восифӣ ба шарафи ин пирӯзӣ матни «Фатҳнома»–ро тартиб додааст. Баъд аз ин воқеаи бузурги таърихӣ аввалҳои соли 1513 Восифӣ ба шаҳри Бухоро, ки маркази сиёсии давлати Шайбонӣ ба ҳисоб мерафт, бо кӯшишҳои Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ даъват мешавад. Дар ин ҷо ӯ аз соли 1513 то соли 1514 ҳаёт ба сар бурдааст. «Аз Самарқанд ба Бухоро рафт ва аз Бухоро ба Саброн ба назди Мири Араб сафар кард. Восифӣ аз хусумат, бадбинӣ, тангназарӣ ва рақобатҳои байниҳамдигарии дарбориён дар ин шаҳрҳо низ бенасиб намондааст. Муҳити ноороми дарбор, бадахлоқӣ, лаганбардорӣ ва ишратпарастии шоирони дарборро дида, боиси аз Бухоро рафтани Восифӣ мегардад. Дар ин ҷо муддате зиста, сипас, ба Фарғона, Намангону Аҳсикат, Шаҳрисабз ва Тошканд раҳти сафар баст» [25, с. 4].

Ба мадрасаи Улуғбек рафта, бо мударриси он Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ маслиҳату машварати илмӣ мекунад. Ҳамчунин, дар ҳамин ҷо ба ӯ муяссар шудааст, ки ба суҳбати Қозӣ Иброҳим баъдтар ба мулозимати шайхулислом Ҳоҷа Ҳошимӣ расад. Восифӣ бо ин восита меҳост, бо ҳар роҳе бошад, бо Убайдуллоҳон, ки яке аз чехраҳои маъруф, фарҳангдӯст ва бо фазлу хирад буд, наздик шавад. Бо кумаки Ҳоҷа Ҳошимӣ Восифӣ бо Убайдуллоҳон ошноӣ пайдо карда, ба қатори шоирони дарбории ӯ Маҳмуди Балхӣ ва Афсарӣ ҷой мегирад.

Шайбонӣ олимон, шоирон ва донишмандони аз Хуросон ва Ироқ гуреза шуда омадаро нисбат ба олимон ва аҳли илму адаби маҳалли худ

бештар ҳурмату эҳтиром намуда, ба онҳо ҳар чӣ бештар инъом медоданд. Ҳамчунин, бо ҳурмату эҳтиром кардани гурезагон муҳаббати аҳолии қаламрави Хуросонро ҳам ба худ ҷалб мекарданд, ки онҳо хешу табор ва ҳамватанони аксари ин гурезагон буданд.

Рақобати байни олимону фозилони муҳочир ва олимони маҳаллӣ рӯз то рӯз тезу тунд ва шадидтар мегардид. Дониш ва маҳорати олимоне ки дар ҳавзаи илмӣ шаҳри Ҳирот тарбия ёфта, мактаби илмӣ ва мероси замони устодони забардаст Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоиро соҳиб буданд, нисбат ба аҳли илму адаби шаҳрҳои Самарқанду Бухоро дар дараҷаи хеле волотар қарор дошт. Дар мушоара ва мунозараҳое, ки байни онҳо баргузор мегардид, аҳли илму маърифати ҳавзаи илмӣ шаҳри Ҳирот ғалаба карда, ҳатто онҳоро масҳара ва шарманда низ мекарданд.

Восифӣ дар қаламрави Мовароуннаҳру Туркистон дар як ҷо бисёр ва дароз истиқомат накарда, аз шаҳре ба шаҳре кӯчида мегашт. Вақте ки ба дарбори Келдимухаммадхон, ки бехтарин шогирд ва тарбиятдидаи ҳудаш буд, роҳ ёфт, дар он ҷо барқарор мондааст. Дар ин ҷо ҳам аз хусумат ва рақобати ҳампешагони маҳаллии худ фориғ набуд.

Ин кинаю адоват ва тангназарии ҳампешагон оқибат Восифиро маҷбур сохт, ки ночор бо баҳонаи саёҳати Туркистон аз шаҳри Бухоро моҳи июли соли 1514 ба сӯи шаҳри Саброн сафар кунад. Мавзеи Саброн ё худ Саврон дар 40–50 километр аз шаҳри Туркистон ҷойгир шуда, яке аз мавзеҳои ниҳоят хушбоду ҳаво ба шумор мерафт.

Тибқи маълумоти «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ин сафарҳо Зайниддин Восифиро Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ ҳамроҳӣ мекард. Восифӣ аз Саброн ба Фарқати Фарғона, аз он ҷо ба Аҳсӣ ё Асхикат ва аз Аҳсӣ ба тарафи Намангон сафар карда, як сол то моҳи июни соли 1515 мондааст. Дар ин ҷо Восифӣ бо аҳли илму адаби шаҳрҳои Фарқату Аҳсӣ ба монанди Мунизиддини Абдураззоқ, Қазилӣ ва Шоҳхусейн шиносӣ пайдо карда, алоқаҳои дӯстӣ барқарор намуд. Восифӣ дар охир ба тарафи Тошканд бармегардад, ки дар ин вақт ҳукмрони ин ҷо яке аз хонҳои шайбонӣ

Сиюнчхочахон буд. Дар бораи ин подшоҳ Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» чунин маълумот додааст: «Аз насли Чингиз дар вилояти Туркистон подшоҳест дар ғояти адл ва дод ва нисбат бар раият дар ниҳоят шафқат ва дод. Ва ўро Сиюнчхочахон ном аст, туро ба кадри раият ва тарбият хоҳад кард» [22, с. 7].

Азбаски Сиюнчхочахон нисбат ба Восифӣ ҳурмату эҳтироми зиёде дошт, ўро ба зуди мураббӣ ва муаллими писарони худ Келдимухаммад ва Наврӯзаҳмадхон таъйин мекунад. Восифӣ ба онҳо сарфу наҳв, ҳандаса, ҳушнависӣ, илми мусиқӣ ва дар як вақт тирандозию аспсаворию омӯхтааст. Машғулияти онҳо як сол идома кардааст.

Зайниддин Восифӣ дар дарбори Сиюнчхочахон ба мисли дарбори Убайдуллоҳон аз тарафи муҳолифон орому осудагиро надидааст. Ҳар лаҳза муҳолифон ба муқобили ў дасиса, иғво ва фитнаҳо барпо мекарданд. Бар замми ҳамаи ин ёди ватан, дўстону наздикон ва пайвандон ҳарчӣ бештар ўро ғамгин ва парешонхотир месохт. Аз ин рӯ, ў моҳи декабри соли 1516 қарор медиҳад, ки ҳамроҳи Шамсиддини Куртӣ, Мавлоно Амир Ҳусайн, писари қозии Тошканд ба Шаҳрисабз назди шайх Муҳаммад Содик равад.

Дар Шаҳрисабз Восифӣ як моҳ истода, дар ин миён хабар мерасад, ки хонҳои ўзбек дар Туркистон ба муқобили қазоқҳо тайёрии ҷанг мебинанд. Ба ин муносибат Восифӣ якҷоя бо қозизодаи мазкур аввал ба тарафи Тошканд ва баъд ба Саброни Туркистон меоянд. Дар шаҳри Саброн Восифӣ бо вазири султон Абусаид Хоҷа Офок, ки иттифоқан он ҷо буд, шиносӣ пайдо кард. Хоҷа Офок Восифиро ба шаҳри Самарқанд даъват намуда, дар ин ҷо имоми масҷиди назди бозори Атторон таъйин менамояд. Ҳарчанд Восифӣ дар Самарқанд танҳо вазифаи имоми масҷиди Атторонро бар уҳда дошт, аммо эҳтироми аҳли фазл нисбат ба ў хеле баланд буд. Дар муҳити нисбатан ороми шаҳри Самарқанд, Восифӣ ба қору фаъолияти эҷодӣ машғул гардид. Дар ин муҳити ором ў як сол аз соли 1517 то 1518 умр ба сар бурдааст.

Шуҳрати Восифӣ ҳамчун шахси фарҳангӣ дар шаҳри Самарқанд боло рафт. Дар ҳамин вақт Келдимухаммад ҳамчун валиаҳди хони Тошканд ба

вилояти Шохрухия ҳукмрон таъйин мегардад. Келдимухаммад барои баланд бардоштани шуҳрату шаҳомат ва манзалати дарбори хеш ҳар чӣ бештар кӯшиш мекард, ки аҳли илму адаб ва донишмандонро ба дарбори худ даъват намояд ва аз суҳбати онҳо баҳравар гардад. Аз ҷумла, Келдимухаммад муаллими худ Восифиро низ ба Шохрухия даъват намудааст.

«Ў ба амакбачаи худ Султон Абусаид мактуб навишта, хоҳиш мекунад, ки ҳар чи зудтар Восифиро ба дарбори ҳоким фириштад. Абусаидхон ба Восифӣ амр мекунад, ки ба Шохрухия равон шавад. Зайниддин Восифӣ соли 924 ҳиҷрӣ мутобиқ ба соли 1518 милодӣ ноилоч шаҳри Самарқандро гузошта, ба Шохрухия меояд ва дар қатори шоирони дарбори Келдимухаммад ба мисли Қатилӣ, Нодирӣ, Матлаӣ ва Хоҷа Ҷалолиддини Юсуф машғули фаъолияти эҷодӣ мегардад. Зиндагии баъдинаи Восифӣ дар даргоҳи Келдимухаммад аввал дар Шохрухия, сипас, дар Тошканд баъди ба ҷои падар ба тахт нишастани Келдимухаммад ҷараён гирифтааст» [5, с. 273].

«Дар даргоҳи Келдимухаммадхон Восифӣ ҳамчун марди ниҳоят донишманди аҳкоми гузаштагон шинохта шуда буд. Бинобар ин, дере нагузашта, Келдимухаммад султон ўро «муаллим ва имоми султон ва қозӣ аскар»—и дарбори худ таъин мекунад» [22, с. 176].

Пажӯҳиши ин масъала нишон дод, ки минбаъд ҳаёти ин шоири муҳочир ба сифати адиби дарбор ва фармонбардори Келдимухаммад ҷараён меёбад. Восифӣ дар ин ҷо шаш сол хизмат кардааст. Дар таърихи санаи 23—юми июли соли 1524 Сиёнҷхоҷахон вафот кард. Келдимухаммад ба сифати валиаҳд ба тахти хонӣ нишаст. Дарбори шоҳӣ аз Шохрухия ба Тошканд кӯчид. Дар ин муҳити ором Восифӣ 15 сол дар дарбори Келдимухаммадхон адои хизмат кардааст.

Дар соли 935 ҳиҷрӣ (мутобиқ ба соли 1529 мелодӣ) хони Бухоро ва дигар хонҳои ўзбек бо сарвари Убайдуллохон ба муқобили Сафавиёни Хуросон лашкар мекашанд. Восифӣ низ дар ин лашкаркашиҳои ҳарбӣ иштирок дошт. Дар муҳорибаи назди вилояти Ҷоми Ҳирот шикаст хурдани

Убайдуллохон Восифиро хеле ҳам андӯхгин, ғамнок ва афтодаруҳ сохт. Восифӣ дар дил орзу дошт, ки Убайдуллохон дар ин ҷанг Ҳиротро фатҳ карда, ӯ ба дидори ватан, аҳлу аёли хеш ва дӯстону наздиконаш мерасад. Мағлубияти лашкари Шайбониён дар назди деҳаи Зурободи Ҷом ба аҳволи руҳию эҷодии Восифӣ таъсири манфии худро расонид.

Дере нагузашта, дар соли 939 ҳиҷрӣ (мутобиқ ба соли 1533 мелодӣ) Келдимуҳаммадхон низ аз олам даргузашт. Ба ҷои ӯ писари шашмоҳаи ӯ Ҳасан Султонро хон эълон менамоянд. Дар амал мамлакатро амаки ӯ Наврӯз Аҳмад идора мекард, ки дар таърих бо номи Барокхон маълуму машҳур аст. «Вақте ки Ҳасан Султон шашсола шуд, соли 946 ҳиҷрӣ (мутобиқ ба соли 1539 мелодӣ) Восифиро ба ӯ муаллим таъйин мекунанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар аҳди ҳукумати Шайбониён ба таълим ва тарбияи шоҳзодаҳо аҳамияти бештар дода мешуд. Аз миёни бехтарин муаллимону донишмандон барои тарбияи фарзандони онҳо мураббӣ интихоб мекарданд. Восифӣ ба Ҳасан Султон каломи рубой ва танзими субҳониро таълим меод» [22, с. 133].

Восифӣ чанд муддат ба Ҳасан Султон таълиму тарбия додааст. Тибқи маълумоти Зайниддин Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» Ҳасан Султон дар синни 20 солагӣ волии вилояти Хуросон, дар синни 60–65 солагиаш ҳокими шаҳри Бағдод таъйин хоҳад шуд.

Шароити таърихӣ эҷоди асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» паҳлуи дигари омӯзиши масъала мебошад. Халқи тоҷик яке аз қадимтарин мардумони минтақаи Осиёи Марказӣ маҳсуб ёфта, дар таърих ва тамаддуни ҷаҳонӣ ҳиссаи арзандаи хешро гузоштааст. Аз байни онҳо чеҳраҳои намоёни аҳли илму адаб, санъат ва ҳунар, сиёсат, тиб ва фалсафа сабзида ба камол расидааст. Яке аз ҷунин нобиғаҳои маъруфи илму адаби тоҷик Зайниддин Маҳмуди Восифӣ мебошад, ки бо офаридани асари барҷастаи таърихӣ, адабӣ, сиёсӣ, фалсафӣ, ҷуғрофӣ, ҳукуқӣ ва педагогии «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар доираҳои илмӣ кишварҳои Шарқу Ғарб маъруфият пайдо намудааст.

«Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Восифӣ сужети ягона надорад ва аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа асари гуногунмазмун ва серпахлӯ ба ҳисоб

меравад. Ҳаҷми асар 90 ҷузъи чопиро ташкил медиҳад. «Бадоеъ–ул–вақоеъ» аз оғоз то анҷом аз 46 боб иборат буда, 30 боби асарро худи Восифӣ «гуфтор», 7 боби онро «достон», 5 боби онро «ҳикоят» ва бобҳои дигари онро «Мутоиботи зурадо...», «Мушкилоти ҳисобӣ» ва «Муншаоти мутафарриқа...» номидааст. Чунончӣ, «Гуфтор дар мунозираи ин камина ба Ҳоча Юсуфи Маломатӣ, ки вазири хони аъзам Кӯчкунчихон буд (боби 2). Ё «Достони Мавлоно Ҳоча Алӣ садри Шайбакхон» (боби 38). Баъзе бобҳои асар қомилан ба воқеа ва ҳодисаи таърихӣ муайяне бахшида шудааст. Масалан, боби шашуми асар «Гуфтор дар зикри воқеае, ки дар шаҳри Самарқанд самти зухур ёфт ва он омадани Начми Сонӣ буд» (с.155–188) [22, с. 188].

Баъзе бобҳои асар аз сифат ва таърифи ин ё он шахсияти таърихӣ ё фарҳангӣ ҳикоят мекунад. Масалан, боби XI «Гуфтор дар таърифи вазири ҳазрати Убайдуллоҳон» (с.357–461) номида шуда, ба таърифу тавсифи Ҳоча Низом ном вазири Убайдуллоҳон бахшида шудааст.

Аз ин лиҳоз, бобҳои асар аз хусуси воқеаҳои таърихӣ ва фарҳангии солҳои гуногун ҳикоят мекунанд. Ҳаҷми баъзе аз бобҳои «Бадоеъ–ул–вақоеъ» хеле қалон буда, дар он қисса, ривоят нақлу ҳикоятҳо оварда шудаанд, вале ин бобҳо ба ҳамдигар узван ва мазмунан алоқаманд нестанд.

Зайниддин Восифӣ воқеаю ҳодисаҳои зиёди сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии зиёда аз 60–соларо аз рӯзгори бачагии худ то пиронсолӣ дар вақту шароит ва ҷою сарзаминҳои гуногун ба тариқи мушоҳидаҳои бевоситаи худ ва аз рӯйи нақлу ривоятҳои аз шахсони таърихӣ афсонавӣ шунидааш бо усулҳои гуногуни бадеӣ таърихӣ баён кардааст. Аз рӯйи давра ва ҷои вуқӯи ҳодисаҳо «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба ду қисм ва давраи ҳаёти Восифӣ ҷудо мешавад: якум, воқеаҳои ҳаёти Хуросон ва дуюм, воқеаҳои ҳаёти Мовароуннаҳр.

Аз ҷиҳати тартиби сананигорӣ дар асар воқеаи ба шарафи Навоӣ дар деҳаи Пардаи Ҳирот зиёфат ороштани Ҳоча Маҷиддин, соли 903–и ҳиҷрӣ мутобиқ ба 1497–и милодӣ ҳангоми 13–солагии Восифӣ ба сабаби бадмастии

Султон Ҳусайн қатл шудани Муъминмирзо ва бо ин баҳона бо ду писар ва наздикону хешон кушта гардидани Низомулмулк, воқеаи дар 16–солағӣ ба суҳбати Алишери Навоӣ расидани Восифӣ, воқеаи мулоқоти писари Қозизодаи Сиистон ба Ҷомии Навоӣ ва дигарон, аз қабili ҳодисаҳои таърихии қадимтари асар маҳсубанд. «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар солҳои гуногуни ҳаёти ин мутафаккир офарида шудааст ва паҳлуҳои гуногуни ҳаёти хоксорона ва ҳузнангези мардумони ду вилояти бузурги ҳамдин, ҳамзабон, ҳамфарҳанги ҳамсоя сарзамини Хуросону Мовароуннаҳрро фарогир мебошад.

Гумон меравад, ки ба таълифи ин асар Восифӣ қисмати якуми «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–ро ханӯз дар шаҳри Самарқанд тахминан байни солҳои 1517–1518 оғоз намуда, қисмати ками асарро дар ҳаҷми 10–11 боб анҷом додааст. Қисми дуюми «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар соли 1519 дар дарбори Сиюнҷоҳахону Келдимуҳаммадхон дар Шохруҳия ва Тошканд навишта шудааст. Омӯзиши ин масъала моро ба чунин хулоса овард, ки Восифӣ ёддоштҳои худро ба писари Келдимуҳаммад Ҳасансултон бахшидааст ва дар боби якуми он дар ин бора чизе илова кардааст.

«Бадоеъ–ул–вақоеъ» шохкори насри бадеъ дар адабиёти форс–тоҷик шинохта шудааст. Ин асарро оинаи ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, адабии нимаи аввали қарни шонздаҳуми Хуросону Мовароуннаҳр метавон гуфт. ««Бадоеъ–ул–вақоеъ» аз ҳикоятҳои қиссаҳо, ёддоштҳо, хотираҳо, нақлу рӯйдодҳои таърихӣ латифаҳои эҷодиёти шифоҳии мардум, намунаҳои ғӯишҳои Ҳирот ва Самарқанди Бухоро ва ғайра таркиб ёфтааст» [22, с. 86].

«Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар асоси санадҳои ҳаёти навишта шудааст ва дар он бисёр манзараҳои зиндагонӣ ва маишати табақаҳои гуногуни аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр бо қалами нависандаи ҳақиқатнигори, ки худ шоҳид ва иштирокчии бевоситаи он воқеаҳо буд, бо як маҳорати устакорона акс ёфтааст. Тавре устод С. Айнӣ қайд намудааст, «муаллиф авоили аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ ва авохири давраи ўзбакиро дар Хуросон ба чашми худ

дидааст, аз номи дину мазҳаб ба вуқӯъ омадани фочиаҳои бисёр бадро навиштааст» [6, с. 90].

Воқеа ва саргузашту ҳикояҳое, ки Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» овардааст, аксаран воқеиву ҳаётӣ буда, содаву равон баён шудаанд ва бағоят дилкашу ҷаззоб мебошанд. Аз муҳтавои «Бадоеъ–ул–вақоеъ» бармеояд, ки нависанда ҳамеша миёни мардум қарор доштааст, бо аҳли касбу ҳунар равобити наздик ва мустаҳкам дошта, зиндагонияш бо каму коти моддӣ ва маънавӣ бо онҳо сипарӣ мешуд. Ў, қабл аз ҳама, вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангии мардум, урфу одат, расму оин, маросимҳо ва суннатҳои халқиро ба хубӣ омӯхтаву аз онҳо оғаҳии комил доштааст. Бо орзуо омол, афқору андешаи мардум бештар ошноӣ дошта, аз тарзи тафаккури бадеии онҳо ғизои маънавӣ гирифта, дарси маҳорат омӯхтааст.

Аз ин ҷост, ки мавзӯи асар, асосан, аз меҳнату маишат ва ҳаёти ҳаррӯзаи ҳуди Восифӣ ва дӯстону наздикони ӯ иборат мебошад. Қаҳрамонони ҳикоя ва достонҳои ӯ одамони одии касбу қорашон гуногун: наққош, қассоб, нонво, заргар, ҳалвогар, сартарош, бофанда, баққол, камонгар, паҳлавон, гилемфурӯш, ҳаммомӣ, кабобпаз, шаробпаз, сипоҳиён, шоҳону вазирон, ходимони давлат, арбобони дину шариат қозию, шайхулисломҳо, шоирону орифон ва аҳли санъат: танбурӣ, карноӣ, сурноӣ, раққос, масҳарабоз ва монанди инҳо аз кишварҳои номбурда иборат мебошанд.

Муҳаққиқ А. Н. Болдирев менависад, ки «ҳамин одамон–одамони оддии шаҳр, ки ҳуди Восифӣ ҳам дар байни онҳост, қаҳрамонҳои ҳақиқии ёддоштҳои ӯ мебошанд. Саргузаштҳои аҷоибу ғариби онҳо дар бозору хиёбонҳо, дар гузаргоҳҳое, ки сокинонашон мардуми одии шаҳр мебошанд, дар дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳо ба амал меоянд. Ҳамин тариқ, ёддоштҳои Восифӣ ягона асари адабист, ки манзараҳои дурахшони ҳаёту маишати ҳаррӯзаи шаҳриёни охири асри XV ва ибтидои асри XVI тасвир менамояд» [20, с. 9].

Хизматҳои устод С. Айний дар баробари дигар масъалаҳои таъриху адабиёт оид ба пажӯҳиши асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» хеле бузург аст. С. Айний сарчашмаҳои воқеии асари мазкурро чунин таъкид кардааст: «Аҳамияти ин китоб нисбат ба китобҳои кӯхнаи дигар дар он ҷост, ки аҳволро ғошоғош ва маишатро бо камоли кушодагӣ ва бериёӣ тасвир кардааст,—навиштааст ӯ, чун муаллиф авоили аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ ва авохири давраи ӯзбакиро дар Хуросон бо ҷашми худ дидааст, аз номи дину мазҳаб ба вуқӯъ омадани ғоҷаҳои бисёр бадро навиштааст» [5, с. 22].

Шукуров Муҳаммадҷон қайд намудааст, ки «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳақиқатнигории адабиёти классики тоҷику форсро боз бештар инкишоф дода, зиндагонии меҳнаткашон, қорубори онҳо фикру ақидаҳои онҳоро мавзӯи муҳими асари бадеӣ қарор дод.

«Бадоеъ–ул–вақоеъ» аз лиҳози забон ва услуби баён аз дигар асарҳои таърихӣ хеле фарқ карда меистад. Пеш аз ҳама, бобҳои «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба се қисми асосӣ ҷудо шуда, ҳар як қисм таърих, тақдири ашхоси алоҳида, воқеа ва рӯйдодҳои замони муаллифро дар бар гирифтааст. Мероси манзуми Восифӣ дар ҳаҷми 1600 байт, аз ҷумла 29 қасида (829 байт), 68 ғазал (514 байт), 24 қитъа (95 байт), 98 муаммо ва ҷистонҳо (140 байт) ва 25 фарду 8 рубой ба назар мерасад.

Ба қисми якуми бобҳои «Бадоеъ–ул–вақоеъ» воқеаҳои таърихӣ дохил шудаанд, ки аз овони хӯрдсолӣ то синни 27–солагии Восифӣ дар Хуросон ва баъди ба Мовароуннаҳр омадани ӯ дар шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Кеш, Шаҳри Сабз, Саброн, Тошканд рӯй додаанд. Инчунин, дар ин қисмат шарҳу тафсилоти воқеаҳои гуногун, ба монанди аз назди Суюнҷоҳахон ба Келдимуҳаммад хат овардани зани оҳангаронӣ (боби 20), маҳорати дар санъати наққошӣ нишондодаи Хоҷа Юсуф (бобҳои 24–26), дар соли 1525 вафот ёфтани Суюнҷоҳахон (боби 27) ва ҳамлаи соли 1529 якҷоя бо Убайдуллоҳон ба Хуросон овардаи Келдимуҳаммад (боби 38) низ дохил мешаванд.

Ба қисми дуюми бобҳои асар бошад, воқеаҳои таърихӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ, чунончӣ, ёддоштҳо дар бораи пешгӯии Абу Аълои Андалузӣ аз хусуси аҳволи Восифӣ (боби 1), миқдори абёти сараи Абдурахмони Ҷомӣ андар ҳисоботи Қатилӣ ва Осафӣ (боби 11), достони Фирдавсии Тусӣ (боби 11), тарзи зиндагӣ ва ҳукумати Мирзо Улуғбек (боби 12), фазилату одатҳои Алишери Навоӣ (бобҳои 13–16), Камолиддини Биноӣ (боби 17), сифатҳои гуштин гирифтани Паҳлавон Маҳмуди Абусаид (боби 19), аҳволи зиндагии мавлоно Матлай (боби 22), мавлоно Субҳӣ (боби 33), Бобо Савдой (боби 34), зани айёраи Тоҷуннасаб ва аҳволи писари нақибӣ Нишопур (боби 30), ҳамсаи мутаҳайира (боби 35), баҳси Султон Маҳмуд ва Ҳасани Маймандӣ ба ҷиҳати қобилият ва мучибӣ шоирии Абдулвосеи Ҷабалӣ (боби 35) ва монанди инҳо дохил карда шудаанд. Дар ин қисмати бобҳо ҳақиқати таърихӣ ва ҳақиқати бадеӣ бо ҳам омезиши зиёдтаре пайдо кардаанд.

Қисми сеюми мазмуни ёддоштҳои Восифиро бештар нақлу ривоят, ҳикояҳо доир ба аҳволи зиндагии Дарवेशи Ҳиротӣ (боби 8), ривояти дар шаробхонаи Ҳирот меҳмон хондани Қосими Восифӣ (боби 11), ҳикояҳо дар бораи Абуалӣ Ибни Сино (боби 21), ҳикояти Ҳоконӣ ва Шервоншоҳ (боби 22), амири Бовардӣ ва Бойсунқур (боби 22), Начми Абҳарӣ ва Султон Санҷар (боби 22), ривоятҳо доир ба хусусиятҳои ёқут (боби 23), ҳикоеҳои бо подшоҳ чӣ гуна шатранҷ бозидани маймун (боби 23), ривояти хаттотии бе мисли Ёқутхоҷа ва тирандозии беҳамто Ҳиндухоҷа (боби 23), ҳикояти дар ҳоли мастӣ раиятзодаро куштани шоҳзода Абумаъсум (боби 26), ҳикояти чӣ гуна дар назди хушдор шавҳари худро фиреб додани зани соҳибҷамол (боби 30), ҳикояти аҳволи марде, ки китоби макрунносро ҳадя хонда, сонӣ зан гирифтааст (боби 30), ҳикоятҳо дар сифати адли Анӯшервон ва қадҳи зулми Ҳачҷоҷ (боби 39), мутоиботи зурадо, ки бо фармони Келдимухаммад гирд омаданд (боби 42), ҳикояти мартабаи додгустарии Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (боби 44) ва амсоли инҳо дохил мегарданд.

Аз охири боби 11 сар карда, то поёни боби охири «Бадоеъ–ул–вақоеъ» Восифӣ ёддоштҳои худро дар назди Келдимухаммадхон, пеш аз

хама, бо мақсади тарбия ва такомули маънавӣ ёфтани ӯ ва одилу додгустар гардидани ин ҳокими шайбонӣ таълиф кардааст.

Зайниддин Восифӣ мутафаккири намояндаи табақаи миёнаҳои шаҳр ба шумор мерафт. Восифӣ дар бисёр ҳикояҳои асар аз хусуси илму ҳунар ва фазилатҳои шахсиятҳои машҳур, аз ҷумла «Абу Алӣ Сино, Анӯшервон, Ёкуту Ҳиндухоҷа, Улуғбек, Султон Маҳмуд маълумот додааст» [71, с. 6].

Ҳар яке аз бобҳои ин асар дар алоҳидагӣ мустақил буда, ба худ мазмун, ғоя ва ақидаи хос доранд. Танҳо чанд боби аввал то андозае бо ҳам алоқаманд мебошанд. Дар ин бобҳо воқеанигор дар бораи ҳучуми лашкари сафавиёни Ироқ ва бедодгарии ин сулола дар шаҳри Ҳирот, низоҳои байни мазҳабии пайравони мазҳаби нав–шиаю суннӣ, аз Хуросон ба тарафи Мовароуннаҳр фирор намудани оммаи аҳоли, дар бораи ҳаёти минбаъдаи худ дар шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Саброн, Шоҳрухия, Кеш ва Тошканд ба таври муфассал нақл менамояд. Аз боби 11 сар карда, ин алоқамандӣ канда мешавад.

Ҳамчунин, иншои санадҳои расмӣ, номаҳо, маншур, вақфнома, катибаи рӯи сангҳои мазор, ҳикоя, воқеаҳо ва ғайра, ки дар шароитҳои гуногуни ҳаёт барои воқеанигор ҳамчун манбаи моддии зиндагонӣ хизмат кардаанд, дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дарҷ гардидаанд.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки Восифӣ на танҳо мутафаккир, балки дар баробари ин омӯзгори моҳир ҳам будааст. Котибӣ, мударрисӣ, имоматӣ ва ғайра василаи рӯзгузаронии ӯ ба шумор мерафт. Восифӣ дар давраҳои муайяни фаъолият ба касби муаллимӣ рӯй оварда, ҳамеша маҳорати омӯзгории хешро сайқал меод. Восифӣ мураббии беҳтарини замон маҳсуб меёфт. Ривоят, қисса ва ҳикояҳои, ки дар ҳузури амирон, вазирон, аҳли дарбор овардааст, бештар хусусияти тарбиявӣ дошта, аз ҷониби нависанда барои тарбияи кардани ҳокимону дарбориён эҷод карда мешуд. Умуман, вазъи таърихӣ сиёсии замон тақозои онро дошт, ки асарҳои беҳтарин ва муҳими таърихӣ офарида шаванд. Нақш ва инъикоси

ҳаёти фарҳангӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии замон дар асарҳои таърихӣ, ҷумла «Бадоеъ–ул–вақоеъ» бештар ба назар мерасид.

Пас аз олам гузаштани Ҳасан Султон Зайниддин Восифӣ дар синни 55–солагӣ қарор дошт. Аз рӯи маълумоти «Музаққир–ул–аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва хулосаи аз он баровардаи шарқшиноси маъруфи шуравӣ А.Н. Болдирев, «Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар синни куҳансолӣ дар шаҳри Тошканд, тахминан байни солҳои 1551–1556 аз олам даргузаштааст» [20, с. 246].

Орифи бузург дар шаҳри Тошканд ба ҳок супурда шудааст. Қисмати талхи мутафаккир ва таърихнигори тоҷик орзуи дубора аёдати ватан дар қалб мепарварид ба ӯ муяссар нагардида, оқибат ғарибхок мегардад. Қадамҳои ин шахсияти барҷаста имрӯз ба зиёратгоҳи хосу ом мубаддал гардидааст.

«Бадоеъ–ул–вақоеъ» аз тарафи мутафаккири тоҷик Зайниддин Восифӣ бо забони сода ва раван нигориш ёфта, то ба ҳол бо унвони шоҳкориҳои насри форсӣ дар миёни доираҳои илмии кишварҳои ҷаҳон маъруфият дорад.

Ҳамин тариқ мо зербоби дуюми боби якуми таҳқиқот «Вазъи Хуросону Мовароуннаҳр дар асри XVI ва шароити таърихии эҷоди асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–ро хулосабарорӣ менамоем: Қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр дар асри XVI минтақаи зиддиятҳо ва ҷангу ихтилофи ҳокимони замон маҳсуб меёфт. Зайниддини Восифӣ маҳз дар ҳамин замони пурихтилоф асари безаволи худ «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–ро эҷод намудааст.

Асари мазкур маҳз дар ҳамин шароити душвор барои баррасии вазъи сиёсии замон, мақом ва ҷойгоҳи аҳли дин, бароҳмонии шаклҳои тадрис, тичорат, мушкилоти муносибатҳои иҷтимоӣ ва намунаҳои мероси фарҳангӣ, расму суннат, урфу одат, шаклҳои хоҷагидорӣ, машғулиятҳои касбӣ, касбу ҳунариҳои мардумӣ, ҷангу ихтилофҳои ҳокимон, муборизаҳои пайравони аҳли дину мазҳабҳо ва дигар масъалаҳои ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодию фарҳангии замон арзишманд мебошад.

Восифӣ ба ҳайси як нафар шахси муътабари замони феодали ба ҳаёти иҷтимоӣ ворид гардида, дар зиндагӣ бо касбу кори гуногун машғул мегардад. Дар партави эҷоди ин асар маълумоти ҷолиб ва бештар роҷеъ ба вазъи таърихи сиёсии замон, масъалаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоии аҳоли, ҳокимону дарбориён, аҳли афкор, доираи эҷоду ҳунар ва дигар масъалаҳо баррасӣ мегардад, ки хеле муҳим мебошанд.

Дар маҷмӯъ, зимни баррасии таҳқиқ ва таҳлили боби якум «Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ва заминаҳои пайдоишу ташаккули осори илмӣ–таърихӣ дар асри XVI» чунин натиҷагирӣ намудем:

Имрӯзҳо дар партави нишондодҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон рӯй овардан ба рӯзгор ва мероси арзишманди шахсияти маъруфу машҳури илмию маърифатии ниёгон бо мақсади бедории руҳи худшиносӣ ва ҳудӯҳои миллӣ дар кишварамон муҳим арзёбӣ мегардад.

Ҳаёту фаъолият, рӯзгор ва эҷоди мутафаккир, яке аз нобиғаҳои маъруфи илму адаби тоҷик Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ба сифати намунаи барҷаста, аз мероси бойи рангин ва ғании марҳалаи асри миёнаи Шарқ баромад намуда, беш аз 500 сол бо шукӯҳи зарфияти наҷибӣ илмӣ–бадеӣ ва фарҳангии диниаш дар хизмати аҳли башар қарор дорад.

«Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и

Зайниддин Восифӣ асари калонҳаҷм, ба ҷиҳати мазмуну мундариҷа гуногунмазмун ва серпахлӯ буда, намунаи олии эҷоди мутафаккир ба ҳисоб меравад, ки дар доираи илмӣ кишварҳои Шарқу Ғарб аз замони эҷод то ба имрӯз бо афзалиятҳои дорои мазмунӣ баланди таърихӣ, адабӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фалсафӣ, динӣ, ҷуғрофӣ, ҳуқуқӣ ва педагогӣ соҳиб буданаш маълуми машҳур маҳсуб ёфта, мақоми сазовор ва барҷастаро соҳиб аст.

Заминаҳои пайдоишу ташаккули осори илмӣ–таърихӣ дар асри XVI новобаста аз мушкилоту мураккабии авзои сиёсии замон дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр пурқувваттар мегардид ва маҳфилҳои фарҳангии адабӣ амал мекард. Зайниддини Восифӣ бе восита дар онҳо иштирок

менабуд. Доираҳои адабии Хуросон зери таъсири ҳавзаҳои илмӣи Ҳирот ва баъдан дарбори Темуриён қарор доштанд. Шароити таърихӣи эҷоди асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Зайниддини Восифӣ ба давраи ҳукмронии сулолаҳои Темуриёну Шайбонӣ ва Сафавӣ рост омадааст. Восифӣ ҳамчун мутафаккир ба сифати парвардаи ин замон тавонистааст дар асар тарзи идораи давлатдорӣи ҳокимони ин хонадон, инқироӣи сулола, заминаҳо ва омилҳои пайдоиши низоъҳои миллию мазҳабӣи замонро нишон дода, болоравӣ ва шиддатҳои низоъҳои байнимазҳабӣи пайравони аҳли тариқати шиа ва сунниро, ки боиси тарқ ва фирор намудани оммаи аҳолии касбу кори гуногун мегардид, бо маҳорати хос тасвир кардааст.

Баррасиҳои Восифӣ бар асоси маъҳаз ва мушоҳидаҳои шахсӣ дар мисоли шинохти шарҳи ҳол, муаррифии намунаи осори донишмандон, адибону шоирони гумноми ҳавзаҳои адабии Хуросон ҷолибу арзишманд ва дорои арзиши баланди таърихӣ-этнографӣ мебошанд.

Асари мазкур бо зарфиятҳои ҷанбаҳои комили илмӣ-эҷодӣ ва мансубияти дороӣи бардошти иҷтимоӣи сиёсӣ ва фарҳангӣи диниаш ба сифати намунаи олии мероси асримиёнагии Шарқ баромад намуда, барои беҳдошти маънавиёт, рӯзгор, тарзи ҳаёти аҳоли, танзим ва раванқи низоми иҷтимоӣ дар ҷомеаи маданӣ, махсус дар шароити таҳаввулотҳои печидаи алоқаманд ба омилҳои динӣи ҷомеаи Шарқи исломӣи замони муосир хизмат карда метавонад.

БОБИ 2. ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ МАЗҲАБӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ДИНӢ ДАР «БАДОЕЪ–УЛ–ВАҚОЕЪ»

2.1. Инъикоси низоҳои мазҳабӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ

Дар раванди инкишофи давлатҳои шарқи мусулмон даврҳо ва замонҳои мухталифе мавҷуд мебошад, ки одамон дар ҳаёти сиёсӣ ҷойгоҳи хешро дар доираи муносибатҳои маъмули ҷомеа ба роҳ мемонанд. Нерӯҳои давлатҳои тавоно ва пурқувват баҳри аз байн бурдани ҳокимият ва сохтори сиёсии давлатҳои нотавон қудрати хешро равона карда, анъанаҳои миллӣ, урфу одатҳои қадимаи аҷдодӣ, дин, фарҳанг, тарзи ҳаёти халқҳою гурӯҳҳои хурду бузурги этникӣ ва манотикҳои дигарро сарфи назар намуда, маҷбуран ба гардани онҳо тарзи ҳаёти хешро бор карданӣ мешаванд. Оқибатҳои ин амал ба он оварда мерасонад, ки мочароҳои миллию байниҳамдигарӣ ва бенизومیю беамнӣ дар ҷомеа ба амал омада, садди роҳи инкишофи байниҳамдигарии халқу давлатҳо мегарданд.

Ба андешаи мо, ҳеч як муҳаққиқ дар бораи пешомади ҳодисаҳои низоъҳои мазҳабии давраи асрҳои миёна ба ҷуз маълумотҳои «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддини Восифӣ андешаи амиқу назаррас баён накардааст. Зайниддини Восифӣ тавонистааст, дар шароити душвор ва пурошӯби замон аз хусуси найрангбозӣ, ҳилаю дасисабозӣ, мафкураи гуруҳи паст доштаи пайравони мазҳаби шиа ва пешвои ин мазҳаб, яъне Исмоили Сафавиро ба таври хеле кушоду равшан нишон диҳад.

Фикру андешаҳо дар бораи низоъҳои мазҳабӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол намудааст. Низоъҳои мазҳабӣ ва амалҳои пешгирифтаи саркардаҳои он бо пуштибони аз ҳокимияти мавҷуда ҳанӯз аз замонҳои қадим барои ғасби ҳокимияти мавҷуда талош доштанд, онҳоро ба амалҳои зишт даст задан гирифтор кардааст. Ҳадаф, тарзу усул ва воситаҳои паҳн гардидани низоъҳои мазҳабии замонро муайян намуда, ба амали кардани онҳо камар мебастанд.

Низоъҳои мазҳабӣ, оқибатҳои фочиабори манфии он сабаби марги садҳо ҳазор одамон, харобии шаҳру деҳаҳои обод, касодии маънавиёт, фарҳанг ва ғайра мегарданд. Дар қаламрави паҳновари Осиёи Марказӣ аксари аҳоли пайрави дини ислом, шоҳаи суннӣ мебошанд. Арабҳои бадавӣ дар ибтидои паҳн намудани дини ислом барои ташаккули тамаддуни ин минтақа таъсири калон расониданд. Ин омилҳо дар оянда барои инкишофи фарҳанги таърихӣ, ташаккули анъанаҳои миллӣ ва дараҷаи зиндагонии онҳо таъсири амиқ гузошт. То имрӯз хусуматҳои этникӣ ва зиддиятҳои мавҷудани байни мардумони хурду кӯчак пурра нест нагардидаанд. Чунин ҳолати тезу тунди тазоди сиёсии муташаниҷро мо дар байни як қисми аҳолии тоҷикони ҷануб ва шимолӣ қаламрави Хуросон мушоҳида карда метавонем.

Дар таърихномаҳои давраи асрҳои миёна аз хусуси низоъҳои мазҳабӣ маълумоти гуногуни ихтилофнок вохӯранд. «Ибтидои пайдоиши мазҳаби нава, яъне шиа ва сиёсати ҷорӣ онҳоро мутафаккири тоҷик Восифӣ аз ҳудуди Ироқ мансуб медонад. Бо гардиши айём ин таълимоти нава охишта–охишта дар қаламрави Ироқ, Сиистон, Гургон, Рай, Исфаҳон, Ҳамадон, Табрез, Кирмон ва Машҳад паҳн гардида, то ба шаҳри Ҳирот омада мерасад» [133, с. 222].

Бинобар маълумотҳои Восифӣ поягузор ва ривочдиҳандаи ин мазҳаби нава шоҳ Исмоили Сафавӣ ба шумор рафта, барои паҳн намудани ин таълимот аз неруи теғу шамшер, қаҳру сиёсат, зӯроварӣ ва роҳҳои дигар ба таври васеъ истифода кардааст. Ин бодӣ фитнаву дасиса ва худхоҳиву манфиатҷӯӣ мардумро ба гурӯҳҳо, маҳалла ва қabilaҳо ҷудо сохта, дар дили одамон тухми сиёҳу заҳрогини нифоқро барангехта, ҳамсоҷро бо ҳамсоҷ, ноҳияро бо ноҳия ва ҳатто дӯсту бародарро бо ҳамдигар душман сохтааст.

Дар охири асри XV ибтидои асри XVI бар асари маҷрои дигар гирифтани раванди таърих ва тағйироту таҳаввулоти ҷуғрофию сиёсии минтақа шукуҳу азамати кишвари Хуросон то як андоза коста гардид. «Баъд аз асри XVI дар натиҷаи ҷудо шудани сарҳадҳои давлатӣ ва шиддат ёфтани низоъҳои мазҳабӣ алоқаҳои маданӣ ва иқтисодии байни Мовароуннаҳру Хуросон ва Форс (Пурс) торафт суст гардида, ягонагии сиёсии онҳо аз байн

мерафт. Дар ин давраи пурҳаводис ва таъқиботи шадиди сиёсӣ Восифӣ ба муҳити Мовароуннаҳр паноҳ бурдааст» [133, с. 178].

Зайниддин Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» низоъҳои байниҳамдигарии аҳли мазҳаби шиа ва сунниро бо як маҳорати хоссаи нависандагӣ ба риштаи тасвир кашидааст, аз хусуси найрангбозӣ ва риёкориҳои пайравони мазҳаби нави аҳли тариқати шиа сухан ронда, муқобили аёну ашрофон, муллоҳои чоҳилу мутаассиб, ки мардумро ба гумроҳӣ мебурданд, баромадааст. Ҳамчунин, Восифӣ нуқтаи назари роҳҳои муҳолифат ва муқовимат алайҳи низоъҳои мавҷударо нишон додааст.

Ҳаракати мазҳабӣ аввалҳо то андозае ба муқобили фишорҳои сиёсӣ, маънавӣ ва иқтисодии амирони Темурӣ нигаронида шуда, эътирози оммаи мардум, махсусан, шаҳрнишинон ва пешаваронро ба муқобили асорат ба тарзи махсус ифода мекард. Бо амри шоҳ Исмоили Сафавӣ ва фатвои пешвоёни бузурги пайравони шиа аҳолиро ба бидъат ва таблиғи зидди Худо муттаҳам карда, несту нобуд мекарданд. Аслан, низоъ аз тафовут пайдо мешавад. Дар дини ислом фирқа ва равияҳои ниҳоят бисёру гуногун вучуд доранд, ки байни онҳо дар шарҳу аҳкоми шариати исломӣ тафовут ва зиддиятҳо вучуд доранд.

Аз ҷумла, дар мазҳаби суннӣ, ки яке аз равияҳои асосии дини ислом буда, пайравони он ғайр аз Қуръон боз суннатро, ки ҳадиси муқаддас меҳисобанд ва дар он фикру ақида, гуфтаҳои Муҳаммад пайғамбар ва пайравони ӯ Абубақр, Умар, Усмон ва Ҳайдар (Алӣ) баён карда шудаанд, эътироф менамоянд. Сунниҳо муътақиданд, ки маҳз онҳо анъанаи Пайғамбарро бар ҳилофи таълимоти тариқати аҳли шиа нигоҳ медоранд.

«Шахсро суннӣ меноманд, ки чаҳор халифаи аввалин Абубақр, Умар, Усмон ва Ҳайдар (Алӣ ибни Абутолиб) ва боэътимодии маҷмӯи ҳадисҳо, қоидаҳои маросими маишӣ ва иҷтимоиро аз рӯи таълимоти яке аз чаҳор мазҳаб риоя намоянд. Мазҳабҳои аҳли тасануъ шофеия, ҳанафия, моликия ва ҳанбалия аз ҳамдигар бо ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ, ҷузъиёти оинӣ фарқ мекунанд, вале ҳамаи онҳо ба маҷмуи шаръии ҳадисҳо асос ёфтаанд. Тамоми

равияҳо, мактабу мазҳабҳои исломии мавҷуда аз рӯи нишондодҳои китоби муқаддаси мусулмонон Қуръон фаъолият менамоянд» [63, с. 10].

Устод М. Мутаҳҳарӣ дар ин бора чунин андеша дорад: «Дар миёни ғуқаҳои аҳли тасаннун ҷаҳор нафар ба унвони соҳиби мазҳабу соҳиби мактаб хонда мешаванд ва тӯдаи тасаннун тобеи яке аз ин ҷаҳор пешво мебошанд, яъне Абӯханифа, Шофеъӣ, Молик ибни Анас, Аҳмад ибни Ҳанбал. Вале инҳисори мазҳабу мактаб ба ин ҷаҳор нафар дар қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ рух дод» [75, с. 395].

Дар таърихномаҳо зикр мегардад, ки Абӯханифа имоми аъзами аҳли суннат шинохта шуда, дар ҷомеаи аҳли тасаннун баъд аз пайғамбари ақрам ва ҳулафои Рошидин Ҳасанайн (ъ) ҳеҷ кас ба андозаи ӯ муҳтарам нест.

Ба андешаи мо, дар садри ислом аксари уламои мусалмони ирониҷод дар тафсир, ё ҳадис, ё калом, ё адаб пайрави суннимазҳаб буданд ва баъзе аз онҳо таассуби шадиде алайҳи шиа доштанд ва ин ҷараён то қабл аз Сафавия идома кардааст. То замони Сафавия аксари билоди Ирон сунний буд.

Халифаҳои аҳли тасаннуъ дар Шуроҳо интиҳоб мегардиданд, бо ороштани маросимҳои мусулмонӣ аз шиаҳо фарқ мекарданд. Дар баъзе аз маъхазҳои ба таърихи ислом бахшидашуда, равиҳои сунниро мазҳаби «аҳли сунна вал-ҷамоа» ном мебаранд.

Мазҳаби шиа низ як равиҳои дини ислом буда, дар заминаи зиддиятҳои сиёсӣ иқтисодии байни халифаҳо ва авлодони Муҳаммад Пайғамбар (С) баъди вафоти вай пайдо шудааст. Дар байни равиҳои шиа ва сунний дар масъалаи идоракунии давлат, парастии Қуръон, ҳадисҳо ва услуби ибодатҳо зиддиятҳо вучуд доранд. «Табиист, шиаҳо тарафдори Алӣ буда, дигар халифаҳо Абубакр, Умар ва Усмонро тамоман эътироф намекунанд. Иди Ошуро беҳтарин далели исботи ин матлаб аст ва дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар се ҷой дучор омадааст. Ошуро номи рӯзе, 10-уми моҳи муҳаррам, ки рӯзи шаҳид шудани Имом Ҳусайн аст ва аҳли дин, хусусан, шиаҳо дар ин рӯз мотам медоранд» [119, с. 944].

Дар ин рӯз шиаҳо гирияю фиғон бардошта, сару рӯйи худро хуншор месохтанд, қисми дигари онҳо ҳатто ба худкушӣ даст мезаданд. Низоъ моҳиятан ҳоси ҷомеаи инсонӣ буда, ба ду чиз: ё ба ваҳдат ё ба ҷанг анҷом меёбад. Агар қувваҳои байни рақибон баробар шавад, ваҳдат ҳукмфармо мегардад. Агар тарафҳо ба ваҳдат наоянд, он гоҳ низоъ ба ҷанг анҷом меёбад. Аз ин рӯ ҷангҳои мазҳабӣ ба вучуд меоянд. Дар ҳар давра сиёсат чи гуна бошад, низоъ ҳам ба он вобаста аст, бо таъсири ҳамин омилҳо ҳамон минтақа ба низоъ кашида мешавад. Низоъҳои ҳислати сиёсӣ дошта, оҳиста–оҳиста ба низоъҳои динӣ мубаддал мегарданд. Дар баъзан ҳолатҳо сиёсат ҳамбастагии онҳоро, яъне иттиҳоди байни шиа ва сунниро ба вучуд меорад.

Мафҳуми низоъ маъноҳои зиёде дошта, мафҳумҳои рақобат, бархӯрд, зиддият, муқовимат ва ғайраро фаро гирифтааст. Доктори илмҳои таърих, профессор Ш. Имомов дар мавриди низоъ чунин андеша дорад: «Низоъ раванди табиест, ки дар он ду ҷониб (ё ду гурӯҳ) ва гурӯҳҳои мабдаъҳо барои таъмини манфиатҳо ва ниёзҳои ҳаёт ва аслии худ ва ҷилавгирӣ аз дастёбии рақиб ё рақибони худ ба ҳадафу манфиатҳои возеҳ ва мушаххас дар бархӯрди давомдор қарор доранд. Ин бархӯрд ҳислатан огоҳона ва ҳадафмандона аст. Аз ин ҷиҳат, низоъ аслан ва асосан, ҳоси ҷомеаи инсонист» [73, с. 47].

Тибқи маълумоти Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» роҳҳои муҳолифат ва муқовимат алайҳи ин низоъҳои мазҳабӣ мавҷуд буд. Восифӣ воситаи асосии мубориза бар зидди ин амали манфиро дар мавҷудияти ҳокимияти адолатпеша ва пурзур медид. Аз ин рӯ, меъёри низоъҳои мазҳабиро муайян намуда, онҳоро ба низоъҳои одилона ва ғайриодилона ҷудо намудааст. Инчунин ӯ нишон медиҳад, ки низоъҳои мазҳабии мавҷуда беохир давом карда наметавонанд, харобкориҳои низоъҳои мазҳабии нави аҳли мазҳабӣ шиа ба охир расида, зарурат ба ҳаёти осоишта фароҳам омада, илму фарҳанг, маънавият ва иқтисодиёт ба пешравӣ ноил мегардад. Асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ моҳияти инкишофи ҷомеаи мавҷударо аз ҳамин иборат медонад.

Низоъҳои мазҳабӣ дар замони муосир низ мавҷуд буда, ба амният ва ҳаёти мардумони тараққипарвар таъсири манфӣ мерасонанд. Донишмандон бар он назаранд, ки дар бисёр маврид низоъҳои мазҳабии мавҷуда сабабгори марги мардуми бегуноҳ ва бесарпаноҳ мегарданд. Арзишҳои моддӣ, маънавӣ, фарҳангии мардум зери ин низоъҳо костаю нобуд мешаванд, ки эҳёи онҳо асрҳоро талаб доранд. Низоъҳои мазҳабии мавҷуда заминаи нобоварӣ ва ҳисси бадбинӣ дар байни намоёндагони умумиятҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳо ва неруҳои сиёсиро ба бор оварда, боиси парокандагии нобудшавии миллатҳо ва давлатҳо мегардад.

Ибтидои асри XVI давлати Темуриён дар ихотаи ду сулолаи пурзур дучор гардид: аз тарафи ғарб Сафавиён бо сардории шоҳ Исмоили I Сафавӣ ва аз тарафи шарқ Муҳаммад Шайбониҳон, ки худро вориси Темуриён медонист. Исмоили I Сафавӣ (1502–1524), ки бо давлати Шайбониён муборизаи сиёсӣ ва мазҳабӣ мебурд, бо қувваи зиёд, соли 1510 Марвро ишғол намуд. Шайбониҳон дар майдони ҷанг кушта гардид. Собиқ ҳокими Фарғона аз авлоди Темуриён Бобур Мирзо дар ин вақт дар Кобул қарор дошт. Бобур Мирзо барои ишғоли Самарқанд қувваи кофӣ надошт, бинобар ин, бо шоҳи Эрон Исмоили I Сафавӣ муттаҳид шуда, тирамоҳи соли 1512 лашкари 60 ҳазор нафараи Эрон бо сардории Начми Сонӣ вориди Мовароуннаҳр шуданд. Лашкари Эрон дар Қаршӣ 15 ҳазор аҳолии бегуноҳро ба қатл расониданд. Иттифоқи Бобур бо Эрониён боиси норозигии аҳоли гардида, нисбат ба ӯ ҳисси нафрат пайдо шуд.

Қаламрави давлати Сафавиён ҳудудҳои ниҳоят бузургро, аз ҷумла Ироқи Араб, Бағдод, Эрон, Озарбойҷон, Арманистон, Гурҷистон, Курдистон, Луристон, қисмати зиёди Афғонистон (ғайр аз вилояти Балх)–ро дар бар мегирифт. Тақягоҳи асосии сулолаи Сафавиён ашрофони ҳарбии қабилаҳои туркзбони шомлу, румлу, усточлу, туркоман, зулқадар, афшор ва кочорҳо буданд, ки дар ҳаёти сиёсӣ нақши калоне дошта, тамоми мансабҳои маъмурию ҳарбиро соҳиб буданд. Мазҳаби давлати Сафавиён шиаи 12 имомӣ буд. Сафавиёни ифротгаро Хуросонро, ки аз дохил тамоман хароб гардида

буд, бештар бо роҳи мафкура паҳн кардан ва ҷосусӣ зери ишғоли маънавию сиёсӣ қарор медиҳанд. Ташвиқоти Сафавиён, махсусан, дар шимоли мамлакат, яъне шаҳри Машҳад хеле пурзур буд, чунки мазори яке аз пешвои аҳли шиа Имом Мусо Ризо дар ин ҷо воқеъ буд. Ин мазор бо панҷараҳои оҳанин оро дода шуда, ба макони зиёрат ва назру ниёзи гурӯҳе аз аҳолии мубаддал гардида буд. Дар охириҳои салтанати Султон Ҳусайни Бойқаро ҳукумати маҳаллии Машҳад расман тобеи Ҳирот бошад ҳам, дар амал пайрави Сафавиён буда, ба манфиати онҳо кор мебуд.

Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» воқеаҳои бераҳмӣ ва даҳшатовари сулолаи сафавияро ҳангоми ишғоли шаҳри Ҳирот дар соли 1510 нисбат ба пайрави мазҳаби сунний тасвир намудааст. Чунончи: «Аз акси хунрезии кизилбошон ва намудории сурхии тоҷи ишон ҳар намози шом бунафшазори фалак ранги лолазор дошт» [22, с. 234].

Аз таъсири тезу тунди ҳислати сиёсӣ доштаи ин низоъҳо мардум ба кадом мазҳаб пайравӣ кардани худро надониста, қисме аз тарс ва гумроҳӣ пайрави таълимоти мазҳаби нав мешуданд, қисми дигар бо ин роҳ ҳаммаслакони суннимазҳаби худро пеши намоёндагони пайрави мазҳаби шиа ошкор сохта, меҳостанд онҳоро нест гардонанд.

Пас аз хонда шудани Фатҳномаи шоҳ Исмоил, дар масҷиди ҷомеи Маликони шаҳри Ҳирот қатлу ғорати аҳолии суннимазҳаб авҷ гирифт. Тибқи маълумоти Восифӣ, Ҳофиз Зайнуддин ба хондани фатҳнома муқаррар гардид, вале қурбони шамшери аҷнабиёни сафавӣ гардид. Сафавиён ба аҳолии ғайр бо назари таҳқир нигариста, бо ибораҳои «хориҷиён» ва «зиёратгоҳиён» онҳоро ном мебуданд. Қизилбошони сафавӣ қариб панҷоҳ сарҳоро бар сари найзаҳо карда ва меғуфтанд, ки «эӣ сунниякони хориҷӣ ибрат гиред» [22, с. 68].

Ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои мутафаккирони бузурги халқи тоҷик, аз ҷумла Зайнуддини Восифӣ бештар ба замон саҳт марбут аст. Зайнуддини Восифӣ дар шароите зиндагонӣ мекард, ки шариати ислом қатъи назар аз мазҳаб мафкураи доираи синфи ҳукмрон буд. Бо вучуди ягонагии дину шариат,

мардум вобаста ба сиёсати ҳокимон ва тарғибу ташвиқи руҳониёни мутаассиби чоҳилу бесавод ба мазҳабҳои шиа ва суннӣ пайравӣ мекарданд ва бо ин баҳона бо ҳам низоъ доштанд. Гуруҳе аз мардум ба ақидаи тасаввуфии нақшбандия пайравӣ мекарданд. Абдурахмони Ҷомӣ дар ақидаи динӣ тарафдори ягонагии дини ислом буда, низоъҳои мазҳабиро, ки дар ҳамаи давраҳои феодалӣ хислати бештар иртиқоӣ дошт, маҳкум ва сарзаниш кардааст. Адиб ва мутафаккири бузурги халқи тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ аз низоъ ва мочарои ваҳшиёнаи мазҳабтарошон хеле дилгиру афтодарӯх гашта гуфта буд:

Эй муғбачаи даҳр, бидеҳ ҷоми майям,

К—омад зи низои суннию шиа қайям.

Гӯянд, ки Ҷомӣ чӣ мазҳаб дорӣ?,

Сад шукр, ки сагсунӣ ҳаршиа наям [70, с. 338].

Шояд аз ин сабаб бошад, ки онҳо мазори Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомиро оташ заданд. Кушта шудани аҳли тасаннуъро ин пайравони мазҳаби нав кори савоб мепиндоштанд, ки инро Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» аз забони яке аз пайравони аҳли шиа чунин тасвир кардааст: «Дар сари мазори он хориҷӣ будам. Он хориҷиро аҷаб сӯхтанд ва дар ин боғ ҳам шунидам, ки хориҷиеро гирифта кушта буданд. Аммо дарёғ, ки ман ба ин савоб мушарраф нашудам» [22, с. 74].

Низоъҳои мазҳаби ибтидои асри XVI дар заминаи шиапарастӣ сабзиш ёфта, ба дараҷаи интиҳои худ расида, дар байни инсонҳо ҳисси бадбинӣ ва нифоқро ба вучуд овардааст, ки Восифӣ инро чунин тасвир кардааст: «Толибилме, ки солҳо бо ҳам мусоҳиб будем ва ўро сунни мусулмон эътиқод доштам пайдо шуд. Ба ў гуфтам, ай ёр, чӣ истодаем ва ин муҳимотро то чанд шунавем? Биё, то биравем. Он бадбахт фарёд баровард, ки (ай ёрон), биёед, инак он хориҷӣ» [22, с. 436].

Ҳамчунин шоҳ Исмоили Сафавӣ мӯйлабгирии аҳли суниро, ки суннат аст, манъ карда буд: «Ҷамъе аз меҳмонон ба хонаи фақир омаданд. Иттифоқо дар он хона ҳалим пухта буданд ва мӯи сиблати ин фақир (расида буд) ба

халим олуда шуда. Фақир филҳол микрозро бардоштам мӯйлаби худро кӯтоҳ кардам... Қизилбоше бар он мутталеъ шуд, гуфт: Ҳай Язид!, сиблати худро буридай! Ба фармони шоҳ нофармонӣ кардай!... » [22, с. 275].

Аз маълумоти Восифӣ бармеояд, ки яке аз дӯстони ӯ Мирзо Байрам дар шаҳри Ҳирот Ҳасаналии маддоҳ ном шахсеро, ки ба лаъни яке аз асҳоби пайғамбар даҳон кушода буд, ба қатл мерасонад. Бародари ӯ Муҳибалӣ аз Ироқ барои ситонидани интиқоми бародараш омада буд. Мирзо Байрам, Восифӣ ва Шоҳқосим дигар дар шаҳри Ҳирот истода натавониста, ба тарафи шаҳри Машҳад гурехтанд. Дар Машҳад муносибати аҳли шиа нисбат ба аҳли сунни мазҳаб ниҳоят тезу тунд гардида буд. Ин ҳолатро Восифӣ чунин тасвир намудааст:

«Ба ҳаммом даромадем. Лаҳзае гузашт, шахсе дари гармхонаро кушод ва дар мо нигоҳе карда гуфт: афсориёни Хуросонӣ ин ҷо буданд ва саҳобаи кироми бисёр дашном дод ва забон бар суханони нофарҷом кушод...Ғиёсиддин Муҳаммад худро бар ду қадам ба ӯ расонида, сари ӯро дар оби чӯшон ғута дод ва ду пой ӯро гирифта нигоҳ дошт. То замоне, ки мазмуни уғрикуво фадхулуно норан мутаҳаққиқ гашт. Чун сари вайро бидаровард, ӯро дар даруни обхӯр андохт (ва) маро гуфт:

Чу оташ дарзадӣ дар беша бигрез,

Ба сони дуди печон з—оташи тез» [22, с. 223].

Тибқи маълумоти Восифӣ дар Машҳад онҳоро дошта лату кубӣ зиёде низ кардаанд ва гуфтанд, ки инҳо хуниёни моянд ва бародари маро куштаанд ва мо аз Ироқ ба Хуросон рафтем ва аз он ҷо ба дунболи ишон омадем. Мирзо Байрамро Восифӣ ва Шоҳқосим аз хонаи баста раҳо карда, ба тарафи Нишопур сафар мекунанд. Вале дар ин диёр низ барояшон зистан басо гарон буд ва ҳар лаҳза хатари марг онҳоро интизор дошт. Бинобар ин, дӯстон аз якдигар ночор ҷудо мешаванд ва Восифӣ бо душвориҳои зиёде дубора ба шаҳри Ҳирот бармегардад. Дар шаҳри Ҳирот низ зиндагонӣ душвор буд ва ӯ роҳи начотро дар Мовароуннаҳр меҷуст. Бинобар ин, Восифӣ ба

Мовароуннаҳр омад ва то охирин лаҳзаи умр он ҷо зиндагонӣ ихтиёр кардааст.

Марбут ба натиҷаи таҳқиқи зербоби аввали боби дуюм, ки ба масъалаи «Инъикоси низоъҳои мазҳабӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» бахшида шудааст, чунин хулосабарорӣ намудем:

Дар осори илмӣ таърихии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ ба сифати сарчашмаи илмии таърихӣ тавонистааст аз хусуси вазъи таърихию сиёсии замон, рафтору кирдор ва амалҳои нохуби пайравони мазҳаби шиаро нисбат ба пайравони мазҳаби суннӣ дар ҳудуди вилояти Хуросон, аз ҷумла, шаҳрҳои Машҳад, Нишопур ва Ҳирот возеҳу равшан нишон диҳад. Пешбурди сиёсати мазҳабӣ дар ибтидои асри XVI аз ҷониби шоҳ Исмоили Сафавӣ ва тӯдаи Сафавия бо роҳи зӯри теғу шамшер ва қатли одамон ба роҳ монда шуда буд. Дар натиҷаи паҳн намудани таълимот ва мафкураи хеш пайравону аскарони қизилбоши Сафавия ба таҳқир ва қатли намояндагони мазҳабҳои дигар даст мезаданд.

Восифӣ дар баробари нишон додани авҷи низоъҳои мазҳабӣ, Восифӣ ҳамчунин чараёни болоравӣ, шиддат ва оқибатҳои нохубӣ ҳаракатҳои мазҳабии тариқати шиамазҳабро нишон додааст, ки на ҳар донишманд метавонист, аз оқибатҳои амали равияҳои динӣ ҳарф занад. Баррасӣ ва нишондоди Восифӣ доир ба ҳатари низоъҳои мазҳабӣ дар асар метавон як навъ ҷасорат ва кӯшиши пешгирӣ аз чунин ҳаракатҳои хавфнок ва ифротӣ шинохт, ки мабдаи заминавии он дар чунин асарҳои таърихӣ ба мисли «Бадоеъ–ул–вақоеъ» нухуфтааст. Зарур аст, ки дар доираи донишҳои бахши таърих ва сарчашмашиносӣ, аз ҷумла, низоъшиносӣ тартиби ҳоси омӯзиш ва натиҷагирӣҳои низоъҳои мазҳабӣ ба роҳ монда шавад.

2.2. Баррасии мартаба, маросим ва мансабҳои маъмурӣ дар

«Бадоеъ–ул–вақоеъ»

Дар сарчашмаҳои қадимаи таърихии мардуми тоҷику форс доир ба унвону мансабҳои динӣ далелҳои зиёде оварда шудааст. Дар бораи унвон ва

мансабҳои динӣ маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографӣ аҳаммияти калонро молик аст.

Дар асри XVI дар қаламрави давлати Темуриён, Шайбониён ва Сафавиён нуфузи дини ислом пурзур буда, шумораи зиёди унвону мансабҳо ва мартабаҳои динӣ, аз қабилӣ шайхулисом, шайх, қозӣ, муфтий, хатиб, имом, халифа, мухтасиб, мартабаи илмию динии ҳазрат, алоҳазрат, мавлоно, мавлавӣ, авлиё, суфӣ, мулло, маҳдум, мунодӣ, хоча, уламо, доруламо, пешво, муқтадо ва амсол ба инҳо амал мекарданд. Ҳар яке аз ин унвону мансаб ва мартабаҳои динӣ дар рукаи давлатдорӣ қоидаю қонун, нақш ва вазифаҳои хоси худро дошта, дар мустаҳкам намудани пояҳои ҳокимияти мавҷуда ёрии амалӣ мерасонид.

Баъди паҳн гардидани дини ислом дар қаламрави Осиёи Миёна ва Хуросон дар масъалаи унвону мансабҳои динӣ ва дараҷаи онҳо як қатор тағйирот ба амал омаданд. Таҳқиқ ва омӯзиши ин масъала нишон дод, ки унвон ва мансабҳои динӣ аз як давраи таърихӣ нисбат ба дигар давраи таърихӣ бетағйир намонда, қисме аз онҳо тарзи иҷроиш ва коргузориашонро дигар карданд. Бахусус, ин фарқият миёни ду давраи таърихи тоисломӣ ва баъд аз исломӣ назаррас мебошад.

Дар идораи марказии давлатӣ идораҳое, ба монанди шайхулисом, қозикалон, садри раис ва ғайра вучуд доштанд, дар низоми идоракунии давлатии амирони Темури ва хонҳои Шайбонӣ нақши бузурге доштанд. Рухониён ва мансабдорони давлатӣ байни ҳам алоқаҳои наздик дошта, ҳамдигарро дастгирӣ мекарданд.

Дар муайян ва таъйин намудани мансабҳои динӣ қонун ва шариати исломӣ нақши муҳим мебозид. Шариат дар забони арабӣ маънои роҳ ва қонунҳоро дорад, ки мусулмонон бечунучаро бояд ҳатман онҳоро риоя ва пайравӣ намоянд. Аҳли шариат таҳсили улуми шаръӣ ва риояи адаби диниро бештар таълим мекарданд. Шариат ҳаёти ҳуқуқии аҳолиро ба танзим дароварда, қонуни ҷинойтӣ ва шаҳрвандӣ ба шумор меравад. Дуруст аст, ки

дар даври замони гуногун баъзе мансабдорон, рӯҳониёни воломақом, ҳокимон зери пардаи шариати ислом пинҳон гашта, корҳои ғайришариати зиёд мекарданд.

Амири Темуриён, ки худ шахси рӯҳонӣ ба шумор мерафт, унвонҳои зиёдеро ба аҳли дин дода, манфиат ва нуфузи онҳоро дар сиёсати пешгирифти худ нигоҳ медошт. Ин унвонҳоро мо ба се гурӯҳи зерин тақсим намудем: оӣ, миёна ва поёнӣ.

- ба унвони оӣ–охунд, садри аъзам, хоҷаи саодат, алам, садр;
- ба унвони миёна–муҳтасиб, судур, мири асад;
- ба унвони поёнӣ урок дохил мешуд.

Дар низоми идораи давлати Темуриён дигар вазифаҳои баланди динӣ ба мисли: машваратчӣ ва ё маслиҳатчи амир, шайхулислом, қозикалон, муфти ва раис низ амал мекарданд. Шайхулислом, домолло, уламою имомхатибҳо, ки муфасссирони аҳкоми шариати исломӣ буданд, аз қонуну қоида ва муқаррароти муайянгардидаи каломи исломӣ васеъ истифода мебуданд.

Шайхулислом унвонест, ки дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ дар 31 ҷой дучор омадааст. Шайхулислом мақоми олии додгоҳи дини ислом буда, дар вақти қабул ҳамеша дар паҳлуи амир ё хон қарор дошт ва дар масоили шариат ба онҳо дар ҳалли тамоми масъалаҳои аҳкоми динӣ маслиҳат медод. Дар вақти қабул ё маросимҳо шайхулислом дар тарафи чапи амир менишаст, яъне вазири дасти чап номида мешуд. Восифӣ дар бораи Шайхулислом чунин маълумот медиҳад: «Аркини давлат ва аёни ҳазрат ҳар кадом дар мақоми муқаррар ва маскани муайян қарор ёфта буданд ва хоҷа бо Исҳоқ, хоҷа Абдураззоқ, Шайхулисломи тамоми вилоят (ҳазрат)–и Севунҷхоҷахон буданд...». Дар ҷои дигари ёддоштҳо Восифӣ перомуни Шайхулислом навиштааст: «...ин (аз) қабил заъфи ислом ва тӯли амал аст ва ба маддох часпида аз гиребонаш гирифт ва гурӯҳе ба ӯ ёрӣ доданд ва ӯро кашон–кашон пеши Шайхулислом бурданд ва бар зидди ӯ гувоҳӣ дода, гуноҳашро исбот

карданд. Шайхулисом ба овехта куштани ӯ ҳукм кард, ки дар дарвозаи Малик аз ҳалқ овехтандаш» [22, с. 683].

Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» тавре устод С. Айнӣ овардааст, маъракаи хондани фатҳномаи шоҳ Исмоилро дар шаҳри Ҳирот тасвир намуда, дар бобати Шайхулисом чунин навиштааст: «Шайхулисом ба ӯ гуфт: о ҳофиз фитнамаангез ва хуни халқро марез: ҳар чӣ мегӯянд магӯй!» [5, с. 128].

Ба андешаи мо, дар назди Султон Ҳусайн Бойқаро таъсири Шайхулисом ниҳоят бузург буд. Шайхулисом дар маҷлисҳои назди амиру хонҳо иштирок намуда, дар ҳалли бисёр масъалаҳо ба онҳо мусоидат менамуд. Вай бо амир ва дигар мансабдорони шаҳр наздик буд. Дар дарбори Шайбониён тамоми корҳои илмӣ аз ҷониби хон ба ихтиёри Шайхулисом гузошта мешуд. Шайхулисоми шаҳри Бухоро дар асрҳои XVI Ҳоҷа Ҳошимӣ ном шахс буд.

Тавре ки аллома Бобочон Ғафуров менависад: «Сарвари рӯҳониёро дар Мовароуннаҳр аввал устод меномиданд, ки пас лақаби шайхулисомиро ба худ гирифт» [27, с. 132].

Таъсир ва нуфузи ин мансаб дар қаламрави давлати Темуриён ва Шайбониён дар сатҳи зарурӣ қарор дошта, ба ин мансаб бештар аҳли мазҳаби ҳанафӣ, донишмандони ислом, поягузори илм баҳри оромӣ ва аммонии мамлакат, пешгирии ҳама хунрезии мардумон таъйин карда мешуд.

Шайх–унвони баланди илмӣ буда, дар асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар 132 ҷой дучор омадааст. Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи ин унвон чунин навиштааст: «Муҳодим ба хаймаи Шайх Оламшайх, ки садри ҳазрати султон буд, ҳозир шуданд». Ё ки «Шайх мударрис Абуалӣ Сино чунин манқуласт, ки дар ҷамъи улум моҳир» [22, с. 689].

Дар фарҳанги забони тоҷикӣ шайх чунин шарҳ дода шудааст: «шайх, арабӣ, пешвои дини ислом, лақаби табақаи зоҳиди исломӣ». «Мардумони шаҳри Ҳирот ва Осиёи Миёна нисбат ба пирони донишманд ҳурмату эҳтиром

дошта, аз рӯйи эҳтиром ба онҳо шайх гуфта мурочиат мекарданд» [119, с. 655].

Шайх ҳамчун яке аз унвонҳои динӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба маънои шахси донишманд, сарвари рӯҳониён, олим, пири доно омадааст. Ин унвони баланди динӣ дар асрҳои миёна бештар лоиқи куҳансолон барои ҳурмату эҳтироми онҳо аз ҷониби мардум дода мешуд. На ҳар шахс ба ин унвон лоиқ доништа мешуд. Дарачаи ҷаҳонбинии онҳо хеле васеъ буд. Дар баробари аз худ намудани Қуръон, инчунин, «Маснавии маънавӣ»–и Ҷалолиддин Румӣ, ашъори Бедил, Саъдӣ ва ғайраро аз худ мекарданд.

Дар тарафи ростии тахти подшоҳӣ фармоннавис, шайхулислом, қозии бузург, хоҷагони нақшбандия, ҷойгоҳи садр, қозии аскар аълам (муфтий), ки вазифаи додситонро иҷро мекард, ҷойгир буданд.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мансаби қозӣ дар 71 ҷой дучор омадааст. Чунончи: «Баъзе аз мардум мегуфтанд, ки дар шаҳр ҳоким, доруға ва қозӣ ҳаст. То пеши онҳо гуноҳи касе собит нашавад, аз пеши худ ҷафо кардан маънӣ надорад» [22, с. 846].

Вазифаи қозӣ назорат аз болои рӯҳониён, масҷиду мадрасаҳо ва қонунҳои шаръии, дар асри XVI мавҷударо ба танзим мебаровард. Қозикалон Суди олии назди амир ба шумор мерафт.

Дар фарҳанги забони тоҷикӣ, қозӣ чунин шарҳ дода шудааст: «Қозӣ–арабӣ мансабдори шаръӣ, ки кашмакашиҳои оммавӣ ва оилавро аз рӯйи қонуни шариат ҳал мекунад» [119, с. 696].

Низомулмулк дар асараш «Сиёсатнома» дар бораи қозӣ чунин маълумот додаст: «Ҳама доварихо ба қозӣ дуруст шуд, чун қозӣ бедод кунад, кист аз қозӣ дод ситонад. Агар Алоуддавла додгар будӣ, бист ҳазор зарри ман дар дасти қозӣ набудӣ ва ман чунин гуруснаю дармонда ва тамаъ аз молу мулк ва шаҳри худ бурида набудаме» [81, с. 67].

Ба андешаи устод Д. Довудӣ қозӣ маънои довар (судя)–ро дорад. «Қозӣ мансабдори давлатӣ буда, дар асоси шариат доир ба ин ё он

масъалаҳои баҳснок, муноқишаҳои дучониба, ҷинойтҳо ва ғайра ҳукм мебаровард» [144, с. 134].

Муҳаққиқи илми таърих С. Муллоҷонов дар бораи мансаби қозӣ ва номзади он чунин андеша баён намудааст: «Симати қозӣ талаботи махсусро тақозо мекард, ки муҳимтарини ин мукаллафу муъмин будани фарди номзад ба ин мансаб буд» [74, с. 127].

Устод А. Қушматов дар бораи интиҳоби қозӣ чунин андеша баён намудааст: «Қозихоро мувофиқи фармудай шариат ва бо назар гирифтани дороии интиҳобшаванда интиҳоб мекарданд» [57, с. 29].

Ҳар як шаҳр қозии худро дошт. Қозӣ дар аксар маврид масъалаҳои ҷангу ҷидол ва куштори одамонро ҳал мекард. Ҳамчунин, дар назди идораи қозӣ, шуъбаҳои ноибони қозӣ амал мекарданд. Масалан, ноиби қозӣ оид ба ибодат, яъне назорат аз болои намоз, назорат аз болои масҷидҳо, закот, ушр ва ғайра.

Шуъбаҳои дигар оид ба истифодаи замин, об, сарватҳои зери заминӣ, байни заминдорон, хариду фурӯши манзил ва ғайра. Шуъбаи дигар назорат аз болои сангҳои тарозу ва бозор. Ноиби дигари қозӣ назорат аз болои сиёсати давлатӣ, тарғиботи рукнҳои давлатдорӣ, аскарон, масъалаҳои байниқавмӣ, инчунин, ноҷуриҳои байни миллатҳо ва оилавино ҳал менамуд.

«Ноибони қозӣ масъалаҳоро дар манотиқи кишвар ҳаллу фасл намуда, дар бораи қорҳои анҷомдодашон ба Сарқозӣ ё ин ки Қозиюл–қуззот маълумоти дақиқ медоданд ва дастурҳои дигар мегирифтанд. Сарвари кулли додгустарӣ ва қазо дар ин давра қозиюлқуззот номида мешуд, ки аз ҷониби амир тайбӣ карда мешуд. Тамоми шаҳру навоҳии давлати Темуриён ва Шайбонӣ қозӣ дошт, ки ҳар гуна масоили мавриди баҳсро ҳаллу фасл мекард» [13, с. 291].

Умуман, мансаби қозӣ ҳамаи ҳуқуқҳои граҷданиро дар асоси ҳукмҳои шаръӣ, ки дар Қуръон, аҳодис, инчунин, ҳукми уламои ислом омадааст, ҳал намуда, ҳуқуқҳои граҷданиро ба оммаи мардум мефаҳмонад, аз қабили харид ва фурӯши замин, додани қарз ва ғайра, ки дар бораи амалҳои

зикршуда ба идораи муфтиёт, ки қонуни шариатро муҳофизат мекард, ҳисобот меод.

Қозикалон ё қозиюл-қуззот дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар 22 ҷой дучор омадааст ва дар ин давра вазифаи Суди Олиро иҷро мекард, ки онҳо ҳақ доштанд, ноибон ва вакилони худро тайъин намоянд. Дар бораи тайъин ва интихоби мансаби қозӣ дар назди амир озмун гузаронида мешуд, ки инро дар адабиёти таърихӣ дидан мумкин буд. Чунончи: «Ёро амир, маъмулан аз доварони донишманди хонӣ интихоб ва тасдиқ мекард» [109, с. 31].

«Мансаби қозӣ то ибтидои асри XX вучуд дошт, ки дар ин бора донишманди рус Хаников маълумот додааст. Муфти мақоми олии машваратӣ дар масъалаи шариат, ки ба тартиб додани гувоҳномаҳои ҳуқуқӣ машғул буд. Дар шаҳрҳо муфти машваратчии қозӣ калон ба шумор мерафт» [122, с. 189].

Муҳтасиб мансаби динӣ ба шумор рафта, дар асари Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ин бора чунин гуфта мешавад: «...муҳтасиб фармуд то ёро хатна карданд» [22, с. 270].

«Ҳанӯз дар замони мавҷудияти давлати Сомониён мансаби муҳтасиб дар усули идораи ҳокимияти мавҷуда амал мекард. Муҳтасиб дар гузашта дар мамлакатҳои исломӣ амалдореро мегуфтанд, ки аз авлоди «сайидон» тайъин мешуд. Муҳтасиб дар гузашта ба иҷрои нозири аҳкоми ислом, риояи тартибу қоида, ба дурустии сангу тарозу, нарху наво дар бозорҳо, мадрасаҳо назорат мебард. Вожаи муҳтасиб дар эҷодиёти муаррихони давраи асрҳои миёна бештар вомехурад. Муҳтасиб шахси огоҳ аз фикҳи исломӣ буд. Даъват ба накукорӣ, боздошти мардумон аз қорҳои зишт шуғли муҳтасиб буд. Ҳамчунин муҳтасиб назорат мекард, ки нафаре шароб нахурад, занон бе ҳичоб нагарданд, авбошон ба мардумон зарар нарасонанд ва ғайра. Дар замони ҳукумати Темуриён дар ҳар вилоят, шаҳр ва деҳот мансаби муҳтасиб вучуд дошт» [30, с. 455].

Дар асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон ва аморати Бухоро муҳтасиб вучуд дошт, ки онро дар Бухоро раис меномиданд. Имом

вазифаи динӣ буда, дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ дар 13 ҷой дучор омадааст. Имом сарвар, пешвои аҳли мусулмонон, ки дар вақти адои намоз намозхонон аз қафои ӯ иқтидоъ карда намоз меҳонанд. Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар бораи имом чунин гуфта шудааст; «...имом сарвари дин (ҳазрат) имом Зайналобидин (разиаллоҳу анҳу) фармудаанд...» [22, с. 832].

Дар Эрон, ки мазҳабашон шиа аст, онҳо қоим ба 12 имом буда, онҳоро аз ғуноҳ пок медонанд ва ба онҳо хеле эҳтиром мегузоранд. Дар шаҳри Машҳад яке аз онҳо дафн шудааст, боқимонда 11 имоми дигар хориҷ аз Эрон дар Арабистон ва Ироқ дафн гардидаанд.

Дигар вазифаи динӣ ин хатиб мебошад, ки дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» оид ба хатиб чунин маълумот додашудааст, ки хатиб шахсеро мегӯянд, ки хутба меҳонад, воизи хутбахон, пешнамози масҷиди ҷомеъ. Ҳангоми адои намози ҷумъа ва идҳои Рамазон ва Қурбон вазъ мегӯяд. Ҳар як шаҳр хатиби худро дошт.

Вазифаи дигари динӣ мударрис аст, ки дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар ин бора маълумот мавҷуд аст. «Ҷаноби Мавлоноро эъроз ва иқром намуда, дар мадрасаи Улуғбек Мирзо мударрис гардониданд» ва ё «Ҳазрати мавлавӣ фармуданд, ки кадом мударрис аст» [22, с. 118].

Вазифаи мударрис дар мадрасаҳо ба толибилмон омӯзонидани илмҳои илоҳиёт, фикҳ, ҳандаса ва ғайра буд. Мударрис ба толибилмон аз ҷиҳати динӣ дарс мегӯяд ва бинобар ин ҷанбаи динӣ доштан. Мударрис дар байни халқ суҳан намекард, танҳо дар дохили мадраса ба омӯзиши илмҳои он замон сару кор мегирифт. «Дар мадрасаҳо илмҳои зерин таълим дода мешуд: сарфу наҳви забони арабӣ, мантиқ, ақоиди исломӣ (илми калом), ҳикмат, фикҳи исломӣ (таҳорат, намоз, рӯза, ҷаноза), масъалаи ҳаҷ, закот, хариду фурӯши ғуломдорӣ, ғуломозодкунӣ, зангирӣ ва ғайра. Таҳсил дар мадраса 19 сол давом мекард» [57, с. 81].

Дар пояи ҳисори шаҳри Ҳирот мадрасаи Мирзо Шохрух бинни Амир Темури Курагон ва дар шаҳри Самарқанд мадрасаи Улуғбек Мирзо воқеъ буд. Беҳтарин мударрисон, аз ҷумла, Мавлоно Исомуддин Иброҳим,

Муҳаммадҳочӣ ва Мавлонозодаи Баҳрободӣ дар ин ҷо дарс медоданд. Онҳо шабу рӯз ба омӯзиш ва ҳалли масъалаҳои илмӣ машғул буда, ба шогирдон сабақ медоданд. Шогирдони онҳо дар шаҳри Ҳирот дар мансабҳои гуногуни давлатӣ қарор доштанд, аз ҷумла, Мавлоно Довуд ба мансаби садорати Султонмуҳаммад бинни Султон Абусаид таъйин шуд, Мавлоно Шамсуддин садри Султон Абусаид Мирзо гардид.

Унвони мулло дар қаламрави Осиёи Миёна хеле маъмул буд ва то ба имрӯз васеъ истифода бурда мешавад. Дар он замон ин унвон танҳо ба номи он шахсоне ҷамроҳ карда мешуд, ки мадрасаро хатм карда буданд.

Дар бораи сохтори динии давлати Шайбонӣ дар адабиёти таърихӣ ишораҳои зиёд ба назар мерасад. Давлати Шайбонӣ моликияти тамоми авлоди хон ба шумор мерафт, ки аъзоёнашро султон меномиданд ва сардори авлод, ки аз тарафи онҳо интихоб мешуд, хон буд. Мувофиқи тартибе, ки дар он давра ташкил шуда буд, султонҳо ва амирон дар интихоби хон иштирок мекарданд.

Нишонаҳои расмии соҳибхитӣ хон эълони хутбаи панҷгона ва сикка задани сикка бо номи хон буд, тамоми мафҳуми идеологии ҳокимияти олие, ки ислом ба вучуд овардааст: дар бораи тарси Худо ва моҳияти теократии қудрати ӯ. Шайбонихон барои таҳкими қудрати худ дар Мовароуннаҳр худро, пеш аз ҳама, ҳамчун паҳнкунанда ва ҳимоятгари дини православӣ ва нобудкунандаи бидъатҳо муаррифӣ кард, ки ба унвони «Имом аз–Замон хилофати ар–Раҳмон» (имомии замон ва ҳокими тамоми ҷаҳонӣ) шаҳодат медиҳад.

Масъалаи дигари мавриди омӯзиши мо қарор додашуда маросими дафн ном дорад. Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ як қатор масъалаҳои мардумшиносӣ, аз қабили унвону мансабҳои динию давлатӣ, касбу ҳунарҳо, ёдгориҳои меъморӣ, санъат, сару либос, ришу мӯйлаб, тӯй ва маросими дафн ба назар мерасанд, ки ҳар яке аз масъалаҳои ҷавобӣ шаҳодати таърихи куҳан ва сарчашмаи пайдоишро доро мебошанд.

Маросими дафн аз назари Зайниддини Восифӣ ҳамчун маросими хоси дорои хислати шарқӣ мансуби арзишҳои «Ислом»-ӣ ва ҳамзамон дорои урфияти мардумӣ тасвир шудааст. Дар асари Зайниддин Махмуди Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» оид ба маросими дафн чунин ишорат рафтааст, ки «Сад ҳамчунон ғулом фидои он азизон ин гуфт ва ба боғча даромад дид, ки ғулом афтода ва мурда...ва ғуломонро фармуд, ки он ғуломи мактулро бурданд ва дар гӯшае дафн карданд» [22, с. 145].

Маросими дафн аз дигар маросимҳои мардумӣ фарқ карда меистад. Дар маросими дафн, бахусус, марги ҷавон, ғаму ғусса, андух, нолаю фиғони волидон, наздикон, хешу пайвандони оилаи мусибатзада ва сару либоси мотамӣ аъзодорӣ ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Аз ҷумла, дар боби 36-уми асар «Достони Хоҷа Низомулмулки Хавофӣ» аз боби сару либоспӯшиҳои аъзодорӣ ва тарзи таъзият чунин қайд шудааст, ки «Мирзо дар ҳоли мастӣ фармуданд, ки нишоне ба Бибимуҳиби Ҷангӣ навиштанд...Муҳаммад Муъминро бо чиллаи камон ба чиллаҳонаи адам фиристод. Ними шаб буд, ки нишон расида ва кутволи қалъа ба муқтазои фармуда амал намуд. Сабо хабар дар шаҳр афтод, ки аз рӯзи растохез хабар медод. Томоми шаҳр аз мард ва зан кабудпӯш шуданд ва тархи таъзиятро дар боғи нав, ки қариби боғи Зоғон аст, андохтанд» [22, с. 104].

Муҳтавои назари Зайниддини Восифӣ дар ин гуфтор ба ҳодисаи қатли писараш Муъмин Мирзо аз тарафи қалъабон бахшида шудааст. Дар мавриди пӯшидани сару либоси мотамӣ дар ин асари ёддоштӣ низ ишорат рафтааст. Аз рӯйи урфият вобаста ба хислати мардум шахси азодор сару либоси кабуд, сабз ва сиёҳ мепӯшанд, ки ин аз азодории онҳо шаҳодат медод. Аслан, мардум пӯшидани либосҳои ранги сиёҳ доштаро бештар истифода мебуданд. Мардҳо дар ин рӯз ҷомаву тоқӣ пӯшида миёнбанди кабуд мебуданд. Баъзан занҳо куртаю рӯймоли сиёхро низ истифода мебаранд, ки он дараҷаи азодории онҳоро ифода мекунад. Дар ин бора муаллифи «Бунёди маданияти шахс» зикре дорад: «Шубҳае нест, ки либоси азодорӣ хусусияти хурофотпарастӣ надошта, балки аломатест барои ифода намудани вазъияти

рухиву зиндагии шахси мазкур. Нишонест барои шинос намудани шахсони дигар аз мусибати худ, зеро ин лаҳзаи мудҳишу ғамгини ҳаёти ҳар як фард аст. Дили азодор дар ин ҳолат пурхуну рухсорааш зард аст» [88. с. 59].

Устод Садриддин Айнӣ дар бораи таъзия чунин менависад: «Мир Алишерро рӯзи якшанбеи соли 1501 аз олам гузашта буд, тобути ўро ба идгоҳи Ҳирот бурда, баъд аз адои маросими ҷаноза барои худ мақбараи гунбазе бино карда буд, бурда дафн карданд. Дар ҳамаи маҳаллаҳои Ҳирот таъзиядории умумӣ як ҳафта давом мекард, ки дар пеши масҷидҳо палоси мотам паҳн карда, ўро ёдоварӣ менамуданд ва таъзиядории наздикони ў чил рӯз давом кард» [2, с. 88]

Қайд кардан зарур аст, ки шоирони ин замон дар вафоти Мир Алишер марсия ва таърихҳои гуногун навиштаанд ва аз ҷумла, Сайид Раҳматуллои Мирмуншӣ 62 таърих гуфтааст.

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳолати марсияхонӣ ишора рафтааст, ки бевосита ба маросими дафн алоқамандӣ дорад. Аслан, қасидаҳои марсиявӣ бештар дар васфи подшоҳон, ҳокимон, амалдорони олимақом, амирону хонҳо, ходимони илм, арбобони сиёсӣ давлатӣ аз ҷониби шоирони касбӣ навишта мешуданд. Ҳофизон бошанд, он марсияҳоро дар рӯзҳои азодорӣ месароиданд. Чунончи дар бораи марсияхонӣ Восифӣ чунин гуфтааст: «Гулханӣ гуфт: ай Ғаввосӣ он буқъаро (ки) дар сар халонидаӣ ва аз Исрофил хабар медиҳӣ аз сар баровар ва сайҳае дар дами Ғаввосӣ марсияро баровард ва матлаи марсия ин буд, ки

Дило зи гардиши гардуни бемадор дарег,

На як дарег, ки ҳар соате ҳазор дарег» [22, с. 207].

Гумон меравад, ки ин анъана дар байни тоҷикон ҳанӯз аз давраи Кушониён, Сосониён ва Сомониён паҳн шуда омадааст. Имрӯз ҳам ин анъана дар байни мардуми тоҷик мавҷуд аст. Машҳуртарин марсиясароёни асри XVI–и Хуросон, Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ, Гулхании Астарободӣ, Ғаввосӣ ва Зайниддин Восифӣ мебошанд. Восифӣ, тавре муҳаққиқи осори ў

устод С. Айнӣ овардааст, марсияҳояшро бештар дар вафоти Севунҷхочахон гуфтааст.

Маросими дафн аз қисматҳои зерин иборат аст: ҷон кандан, манаҳбандӣ, ғусли майит, такфин (яъне кафан), тобут, тайёри ба ташеи ҷаноза (яъне тайёри дида рафтан ба ҷаноза), намози ҷаноза, кандани қабр ва тадфин (яъне дафн), зиёрати қабр.

Ҳолати дигаре, ки дар ёддоштҳои Восифӣ ишорат шудааст ва он ба маросими дафн алоқамандӣ дорад, бихил талабидан аст. Дар ин бора Зайниддин Восифӣ чунин гуфтааст: «Ҳадичабегим гирён шуд ва гуфт рост меғӯед ва аз ақобир бихилӣ хост» [22, с. 219].

Бихилӣ талабидан ҳолатест, ки пеш аз сакароти мавт шахси ҷонсупор аз зану фарзандон, хешу таборон, наздикону дӯстон, пеш аз ҳама, аз ҳамсоягон бо мақсади осон гардидани ҷонсупорӣ талабида мешавад. Бихилиро ҳамчун воситаи осон баромадани ҷон низ истифода мебаранд. Пеш аз марг ё ҷон додан, ҳама одамон ҷуръате намекунанд бигӯянд, ки бихилам кунед. Ҳаст одамоне, ки пеш аз марг ранҷи бисёр мекашанд, ҷонашон, ки тангӣ кард, бихилиро воситаи осон баромадани ҷон меҳисобиданд. Пеш аз лаҳзаи марг аз хешу табор, ҳамсояҳо, дӯстон агар шавҳар бошад, аз завҷаи худ ва фарзандон бихилӣ металабад. Ҳамчун ишораи эҳтиром, сипоси нону намак ва бахшоиши гуноҳ иброз мегардад. Ин расм ҳоло ҳам дар байни мардумони мусулмон мавҷуд аст. Онро дар байни сокинони водии Кӯлоб пихил ё пехел (пел) кардан меноманд.

«Шахсоне, ки дар об ғарқ мешаванд ва ё дар оташ месӯзанд, ҳаёти барзах (яъне дохили қабр) –ро намебинанд. Барзах ин байни ин дунё ва дунёи охират қарор дорад. Ҳаёти барзах гуфта, ҳаёти дар дохили қабр бударо меноманд» [47, с. 141].

Вақте ки шахс аз олам мегузарад, аввало ҷашмонашро пӯшонида дар болои ҷашмонаш хок мемерсанд то ин, ки аз дунё сер равад, қоматашро рост карда, нарангуштҳои пояшро мебаранд. Пас аз иҷрои ин амал бо матои докаи сафед манаашро мебаранд ва болоашро бо карбос мепошонанд. Хешу

табор ва дӯстон ба хонаи шахси мусибат зада омада, ҳамдардии худро баён менамоянд. Маросими ба хок супурдани майит аксаран дар рӯзи аз дунё гузаштан баргузор мегардид ва амали хеле мураккаб ба ҳисоб мерафт. Агар марг саҳар фаро расида бошад, майитро ҳамон рӯз мегурониданд, лекин марг бегоҳӣ ё шаб рух медод, дар ин ҳолат гӯру чӯби майит дар рӯзи дигар гузаронида мешуд.

Маросими шустани майит аз тарафи мурдашӯйҳо гузаронида мешавад. Майитро ду се нафар мешӯянд, ки онҳоро дар байни мардум мурдашӯй меномиданд. Восифӣ дар хусуси ғусл додани майит чунин маълумот додааст: «Ман гуфтам, ки дар вилояти мо расме аст, ки ёрони худро худ ғусл медиҳанд» [22, с. 214].

Майитро хешу табор ё дӯстони наздик ғусл медоданд. Қисме аз одамон дар вақти зинда будани хеш мурдашӯйҳоро муайян карда, ба писарони худ васият мекарданд, ки маро «фалониҳо» ғусл диҳанд. Аслан шӯстани майит, чаноза хондан, дар гур мондан ва ғайраҳо ба васияти пешакӣ сурат мегирифт. Шустушӯи майит дар рӯзи дафн баргузор мешуд.

Майитро дар дохили хона шустушӯӣ мекарданд. Шахси асосӣ шӯянда ба ҳисоб рафта, баъд такягир, обчӯшон, обреза, поқап ва обёр буд. Ҳамон таҳдегие, ки дар он об гарм мекарданд, барои майит худсоз буд. Пеш аз шӯстан манаҳбанд ва пойбанди майитро кушода, либосҳояшро мекашиданд ва чодареро дар болояш мепартофтанд, то ин ки тани урёни майит натобад. Майитро ба пушт хобонида, ду нафар чодарро медоранд, то мурдашӯӣ дастонашро аз таги он дароварда тавонад.

Обе, ки майитро мешӯянд, дар кузачаи сафолин гирифта мешуд. Як нафар бо пушти даст об мерезад ва мурдашӯӣ дар даст латтаи тоза печонида, аввало майитро истинҷо медод. Баъд аз ин майитро таҳорат медоданд. Бидуни обгардонкунии даҳону бинӣ. Рӯйи майит, баъд дастҳояшро то оринҷ шӯста сарашро масҳ карда, пойҳояшро то бучулак мешӯстанд. Майитро ба тарафи чап хобонида, тарафи ростро се бор мешӯстанд. Боз ба тарафи рост хобонида, тарафи чапашро низ об рехта мешӯстанд.

Майитро ба тахтапушт хобонида, тарафи сар ва синаашро каме мебардоранд ва мурдашӯй шикамашро аз боло то поён молиш медод. Тахтае, ки дар болои он майитро меҳобониданд, таршӯй ном дошт. Оби мурдашӯйро дар кунчи хона мерехтанд. Баъд аз шуста тамои кардан, таҳдегиеро, ки дар он барои мурдашӯй об гарм карда мешуд, вайрон мекарданд. Ин аз он сабаб аст, ки вақте ки майит аз дунё рафт, дигар дилаш ба манзилаш насӯзад.

Дар баробари мурдари шустани, ҳамзамон барои гуронидани майит дар гуристон қабрканон ба кандани қабр шуруъ менамоянд. Баъди шустани майит ба вай кафан мепӯшонанд, ки онро дар байни мардумони шаҳри Ҳирот тақфин, таъфин, тадфин, кафан ва либоси охират низ ном мебаранд. Дар ин бора Восифӣ чунин қайд кардааст: «Садри подшоҳ омад ва чиҳати тақфин як ҳазор танга овард». Ё ин ки «Шоҳзода Муҳаммад Муъминро кафан карда, дар хок гуронида буданд» [22, с. 321].

Кафанро барои майити марду зан пирони рӯзгоридани таҷрибадор пора мекарданд. Либоси майити мард аз 21 метр карбоси бараши борик иборат аст. Агар карбос барпахм бошад, 12–15 метр карбос кифоя аст. Ранги матои кафан ҳатман сафед бояд буд. Дар вақти пора кардани кафан 1 метр карбосро гирифта, дар сутуни пешайвони хона мебарданд, ки ин рамзи мусибатдории оиларо нишон медод.

Кафани занҳо нисбат ба кафани мардҳо каме зиёдтар аст, чунки барои занҳо пешбанд ва дастпӯш илова карда мешавад. Либоси майит аз қисмҳои зерин иборат аст: курта аз сари китфҳои майит то зонуҳояшро фаро мегирифт. Аз мобайни он ба сӯи сина ва сӯи китфҳо каме ҷоқ карда мешавад, ҷодар ё болопӯш низ қисми кафан аст, ки бо он сар то пои майит печонида мешуд. Ҷодар аз қади майит каме зиёдтар гирифта мешуд, ки як ваҷаб аз болои сар ва як ваҷаб аз поёни пояш баста шавад.

Тарзи ҷобачогузории либоси охират чунин аст: аввало ҷодарро паҳн карда дар болои ҷодар куртаро гузошта, майитро курта пӯшонидани, баъд ҷодарро аввал тарафи чап, сони тарафи росташро таҳ карда, аз болои сар ва

аз поёни пояш як қабза гирифта мебанданд. Баъди иҷрои ин амалҳо майитро дар тобут ҷой мекарданд.

Дар шаҳри Ҳирот тобутро тахти равон мегӯянд. Тобут ашёи аз ҷӯби бед сохташуда буда, майитро дар он ҷой карда ба қабристон мебаранд. Ба таври зинапоя алоҳида–алоҳида аст. Дарозии тобут 3 м ва бари он 0,7 метрро ташкил меод. Майитро дар байн мегузоранд ва аз ҳарду тараф нимметрӣ даста барои дошта бурдани тобут муайян шудааст. Тобутро аслан 6–8 нафар дошта мебурд. Тобутро аз хона ба сар мебароранд. Вақте ки ба ҷанозагоҳ мебаранд, шахси муттасадие пешопеши тобут «салоти ҷанозаи муъмин дарёб» мегӯяд. Ҳаминро се маротиба бо овози баланд такрор мекард.

Ҷаноза дар асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар се ҷой дучор омадааст. Шумораи одамони ҷанозахон бояд беҳисоб бошад. Ба андешаи омма чи қадаре ки дар гусел ва ҷанозаи муъмини майит одам зиёд бошад, ҳамон қадар дар он дунё ўро одамони зиёд пешвоз мегиранд. Майитро рӯй ба ҷониби қибла мегузоранд. Домулло пеш аз хондани ҷаноза ворисони майит ва пайвандонашро пурсон мешуд, ки майит дар дунё аз касе қарздор ҳаст ё не. Шахсоне, ки ба майит дар вақти зинда буданаш қарз дода буданд, қарзашонро ёдрас мешаванд, то ин ки майит аз дунё қарздор наравад ва дар манзили охират озодона ҳоли равад. Агар марҳум қарздор бошад, бояд аз аҳли байти ў касе қарзро ба зимма гирад, баъди адои қарз домулло иҷозат меод, ки майитро ҷаноза хонанд. Домулло аз пеш истода, шахсони дигар аз қафои ў чанд қатор саф мекашиданд. Чаҳор рақъат такбири намози ҷаноза мехонданд.

Дастҳоро ба сӯи гӯш бурда, «Оллоҳу акбар» мегӯянду дастҳоро болои даст мегузоранд. Се бори дигар Оллоҳу акбар гуфта, ба тарафи рост, баъд ба тарафи чап салом меод. Баъд аз анҷоми маросими ҷаноза тобути майитро ба қабристон мебаранд. Тобути майитро 6–8 нафар ба китфҳо бардошта ба қабристон мебурданд. Баъд аз муддати муайяни роҳ рафта онҳоро дигарон иваз мекарданд. Дошта бурдани тобут ва иштирок дар қабристон амали савоб ё хайре ҳисобида мешуд [39, с. 22].

Қабр дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ дар чор ҷой дучор омадааст. Чунончи, Восифӣ дар ин бора гуфтааст: «Ҳамаро дар болои қабри мавлавӣ андохтанд» [22, с. 544].

Қабр ҷоест, ки дар он майит гузошта мешуд. Барои кандани қабр панҷ нафар сафарбар карда мешуд ва ҳамон рӯзе, ки майит ба ҳок мерафт, канда мешуд. Дар вақти зинда будани шахс қабр канда намешуд. Дар вақти кандани қабр то ба ҳок супоридани майит қабрро танҳо намегузоштанд. Аввал ҷаҳоркунҷаи рост то пеши бар меканданд, ки онро ширдон меноманд. Дар бари ширдон аз қисми поён бо теша лаҳад канда мешуд. Лаҳадро ба таври нимдоира ба андозаи қад майит меканданд.

Лаҳад ҷоест, ки дар он майитро ҷой мекунанд. Баъд аз канда тамоми кардани қабр майитро дар болои ширдон аз тобут озодона гирифта, аз пойҳояш ба лаҳад медароварданд. Як нафар аз наздикони майит ҷасадро дар дохили лаҳад ҷой карда, аз қисми поёни ҷодар ангуштҳояшро ва аз қисми болои ҷодар рӯйи майитро мекушояд. Баъд аз баромадани ин шахс аз лаҳад бо хишти хом ё чим (яъне ҳок бо сабза) онро маҳкам мекунанд, то ин ки ҳок ба болои сар ва рӯйи майит нарезад. Ҳамон шахсе, ки дар кандани қабр бели нахустинро сар кардааст, ба ширдон ҳок мепартофт. Дигарон низ бо навбат ҳок мепартоянд.

Пас аз ба ҳок супоридани майит ҳама дар атрофи қабр нишаста, домолло аз Қуръони Карим сураи Таборакро хонда каме ҳок гирифта, ба болои қабр мегузошт. Яке аз фарзандони майит бо домолло болои сари қабр сураи Ёсинро қироат менамуд. Баъди дуову ғотиҳа ҳама ба хона баргашта, дар хонаи майит, ояте аз Қуръони Каримро тиловат мекарданд.

Баъд аз ғӯру ҷӯб кардани майит рӯзи дигар чизе, ки аз майит аҳлу ақрабояш дарёфт мекунанд, онҳоро шуста ба мурдашӯйҳо медоданд. Дар рӯзи дуюм тарақа баргузор мешуд. Молу мулке, ки баъд аз одами мурда мемонад, яъне мерос тақсим карда мешуд. Дар бораи тақсими мероси майит дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар як ҷой ишорате пайдо намудем. Чунончӣ: «Вай вафот кард, инҳоро аз вай мерос расид» [22, с. 447].

Тарака чунин аст, ки моле ки аз мард мерос мемонд, ба зан, писарону духтаронаш тақсим мешавад. Тарака, аслан, ба мардони хонадон тақсим карда шуда, аз ин шумора 20%—и онро ба занҳо тақсим мекунам. Дар шароити имрӯза аслан фарзанде, ки ҳамроҳи падар зиндагӣ мекард, ба ӯ бахшида мешавад. Дар сурати яке аз фарзандон норозигӣ кардан аз тақсимои тарака ӯ метавонад моли ба ӯ тақсимшударо бигирад. Агар мард, зан, писару духтар надошта бошад, онгоҳ молашро ба бародарону хоҳарон ва хешони наздикаш тақсим мекарданд.

Тибқи одати мусулмонон муддати то се рӯз дар хонаи азодор нон ва хурук намепазанд ба он назар, ки гӯё сиеҳӣ дар он хона ҳукмрон аст. Баъди се рӯз пухта хӯрдани нону таом дуруст аст.

Вакте ки майитро ба хок месупоранд, то се рӯз домуллои маҳалла бо ҳамроҳии шахсони наздики майит ба сари қабр мераванд ва дар ҳаққи ӯ дуое мехонад, ки онро дар байни халқ «хоксалом» мегӯянд. Баъди ба анҷом расонидани маросими хоксалом, ки то се рӯз идома меёбад, таом пухта хурдан дар он хона иҷозат дода мешавад.

Дар гузашта дар рӯзи ҳафтум, як табақ ширравған ё ширбиринҷ, наскотала, агар азодор шахси доро мешуд, курутоб мекарду халос.

Ба андешаи мо, дар ҳар замон барои баргузории маросими дафн як наоварӣ эҷод мегардид. Зимни омӯзиши маросими дафн аз рӯйи асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» гузаронидани маъракаи ин маросим аз қабилӣ саритахтагӣ, панҷшанбегӣ, чил, шашмоҳагӣ, сари сол ва дастархон ҷамъ карданро мушоҳида ва пайдо накардем. Дар он давра яъне асри XVI ин маъракаи миёншикан мавҷуд набуданд. Бо бехтар гардидани сатҳи некуаҳволии халқ ин маъракаҳо хислати бештар хурофотӣ пайдо намуданд. Ҳоло бошад, ин маросимҳо бо тақозои замон қисман барҳам дода шудаанд.

Омӯзиши маросими дафн нишон дод, ки дар замони ҳукмронии Темуриёну Шайбониён анъанаи дар болои қабри ҳокимон гузоштани сангнавиштаҷот расм шуда буд, ки бо навиштаҷоти арабиасос оро дода мешуд. Тавре ки устод С. Айнӣ овардааст, «катибаи санги мазори

Севунҷхочахонро, ки дар тахти Тошканд ҳоким буд, Восифӣ навиштааст» [5, с. 273].

Дар бораи унвон ва мансабҳои давлатӣ маъмурии мардумони қаламрави Хуросу Мовароуннаҳр дар аввали асри XVI маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ ҷолиби диққат мебошад.

Масъалаи унвону мансабҳои давлатӣ—маъмурии ҳалқи тоҷик дар мероси бисёр мутафаккирони тоҷику форс, аз ҷумла Восифӣ яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол намудааст.

Дар охири асри XV оғози асри XVI дар қаламрави Осиёи Марказӣ давлатҳои мутамаркази феодалии Темуриён, Шайбониён ва Сафавиён арзи ҳастӣ намуда, дар сохтори идоракунии маъмурии онҳо як хусусиятҳои хос ба назар мерасид. Муҳаққиқ И.П. Петрушевский усули заминдорӣ вақфро намуди махсуси моликияти феодалии гуфтаанд, ки дар аҳди ислом ташаққули ёфтааст. Ба гуфтаи ӯ «мақоми таърихи вақф иборат аз он аст, ки манбаи асосии даромади арқони ислом—фақеҳу шайху пирҳо буд» [92, с. 249].

Ба андешаи муҳаққиқ Б. Н. Заходер «дар замони Темур ва темуриён чунин намудҳои моликияти замин мавҷуд буд: заминҳои давлатӣ, вақф, мулк ва суюрғал» [44, с. 76].

Моли вақф пурра аз андоз озод буд. Ба вақф моли манқулаву ғайриманқула—заминҳои кишт бинову иморатҳо, ҷӯю анҳор, чашмаҳои об, иншооти обёрӣ, об барои обёрӣ, дар шаҳрҳо—устохонаҳо, дӯконҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, инчунин ғуломон, қорвои қорӣ, нақдина ва дигар қизҳои қиматдор дода мешуд. «Дар байни муассисаҳои динии вақфдор вақфи мазорот, масҷидҳо, мактабу мадрасаҳо ва вақфи қорихонаҳо, хонақоҳҳо ва таҳоратхонаҳо мақоми асосӣ доранд» [57, с. 75].

Аслан, низоми давлатдорӣ Темуриён аз давлати Сомониён нусхабардорӣ шуда буд. Темуриён аз таҷрибаи давлатдорӣ Сомониён васеъ истифода намуда, минбаъд дар тарзи қорғузори давлати худ онро густариш доданд. Шаҳрҳои замони Темуриён сохтори ҳоссаи худро доштанд, ки аз тарафи раис ё бек ҳамчун намояндаи амир идора қарда мешуданд. Ашрофони

Темури дар усули идораи ҳокимияти марказӣ унсурҳои нав эҷод мекарданд. Онҳо дар мақомҳои роҳбарикунанда аз тоҷирони бой истифода мекарданд, ки дар ҷомеа ба табақа ва гурӯҳҳо ҷудо мешуданд.

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ як қатор унвон ва мансабҳои маъмурӣ номбар шудаанд, ки дар асрҳои миёна хеле маъмул буданд. Аз қабилӣ амир, муҳрдор, садри аъзам, девонбегӣ, мирзобошӣ, мирохур, қараулбегӣ, бий, додхоҳ, инок, атолик, ясовул, қосид, қадхудо, доруға, навқар, вақил, пайкӣ, муставфӣи девон, осафҷоҳ—назоратчӣи бино қутволи қалъа—коменданти қалъа, бек—ҳокими музофот ё вилоят, удайчӣ — мудирӣ тафтишот ва дигарон. Ҳар як унвон ва мансабҳои дар боло зикргардида ба самтҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла боҷситонӣ, андозситонӣ, молиёт, артиш, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳифзи оромию амнияти сарҳадоти мамлакат, роҳу об, хабаррасонӣ ва дигарҳо фаъолияти худро нигаронида буданд. Бинобар ин, мо онҳоро чунин гурӯҳбандӣ намудем.

Унвонҳо: амир, маликушшуаро, паҳлавонмир, сипаҳсолор, найман, ҳокон, садр, бий.

Мансабҳо: бек, тархон, ясовул, ҳоҷиб, муншӣ, садр, муҳрдор, бақовул, доруға, додхоҳ, сарҳанг, девонбегӣ, мир, миршаб, мирохур, надим, қосид, қадхудо, навқар, ҳазинадор, пайки, муставфӣи девон, осафҷоҳ, қутволи қалъа, удайчӣ ва ғайра.

Амир дар коргузориҳои давлати Темуриён нақши муассир дошт. Дар асари Восифӣ унвони амир дар 305 ҷой дучор омадааст. Тамоми ҳокимияти маъмурӣ, ҳарбӣ ва судӣ низ дар дасти ӯ қарор дошт. Восифӣ дар бораи амир чунин менависад: «Амир шатранҷ мебохт, ки касе даромад» [22, с. 652].

Амир ин унвонест, дар давлати Темуриён хос, ба шахсе, аз ҷумла, подшоҳ сарвари сиёсии давлат мансуб меёфт. Ҳамчун ҳокими мутлақ дар қаламрави ҳеш амир дорои тамоми ҳуқуқҳо ва ваколатҳо буд. Тамоми ҳокимияти маъмурӣ, ҳарбӣ ва судӣ ба ӯ итоат мекард. Ҳамчун шахси олимақоми мансабдор дар пеш бурдани сиёсати дохилӣ ва берунаи давлат ҳиссаи қалоне дошт ва дорои як қатор салоҳиятҳо ба мисли: ҳимояи дин, ба

амал баровардани адолати судӣ, ҷангидан барои пок нигоҳ доштани эътиқоди динӣ, ситонидани андоз, идора намудани мамлакат ва ғайра буд.

Ниҳоди мазолим дар ин давра мақомоти муҳимтарини ба амалбароии адлу дод аз тарафи шоҳ ба шумор мерафт. Мазолим ин ниҳоди адолати суди шоҳӣ ба шумор мерафт. Дар таъмин ва барқарор намудани адлу адолат ва ҷори намудани тартиботи ҳуқуқӣ дар дохили кишвар нақши калонро соҳиб гардида буд. Ниҳоди мазолим ниҳоди олии судии давлат ва механизми муҳими мусоидат дар раванди ҷори кардани тартиботи ҳуқуқӣ ва қонуният дар қаламрави кишвар махсуб меёфт. Ба андешаи мо, баргузори суди мазолим дар бинои махсус мегузашт. Тибқи омӯзиши ин масъала маълум гардид, ки дар ин давраи таърихӣ муассисаи мазкур дар шакли девони мустақим бо номи девони додрасӣ фаъолият мекард.

Дар давраи давлатдорӣ Темуриён девони мазолим иборат аз ҳайати кормандони зиёде буд, ки на танҳо шикояти мардумро қабул мекард, балки парвандаҳоро баррасӣ намуда, қарору ҳукмҳои хешро ба иҷро мерасонид. Ҳамчунин, кормандони ин ниҳод ҳукм ва ҷазоҳои муайяннамудаи мақомоти дигари адолати судӣ–қозӣ, шаҳна, мухтасибро низ иҷро менамуданд. Ниҳоди мазолим дорои дастгоҳ ва воситаҳои таъсиррасоние буд, ки дар ин давра дар ҷомеаи феодалии асримиёнагӣ ба эътибори махсус ноил гардида буд.

Фармони амир санади олии ҳокимияти давлатӣ ба шумор мерафт, ки иҷрои ҳатмии он аз ҷониби ҳамаи шахсони мансабдорони давлатӣ ва фақирон вочиб буд. Амирони Темурӣ ҳамаи мансабдорони олимақомро ба мансабҳои давлатӣ таъйин ва дар ҳолатҳои зарурӣ озод мекарданд ва бо дигар давлатҳо шартномаҳо мебастанд.

Унвонҳоро ҳам ба баъзе ашхос низ мегузоштанд, албатта, бо аъмолашон. Масалан, амир Шоҳвалӣ, амир Ёдгор, Амир Алишер, амиралмуъминин Алӣ. Тавре ки А. А. Семёнов овардааст, «дар асрҳои XIX ва XX қисме аз амирони Бухоро авлоду насаби худро ба «пайғомбар» наздик карда, худро сайдзода меномиданд. Ҳамин тавр калимаи сайид дар номҳои

амирону хонҳо ҳамеша дар аввал қарор дошт. Масалан, Сайид амир Абдулаҳад–баҳодурхон» [109, с. 22].

Дар назди амир як мансаби олии дигар буд, ки онро муҳрдори дарбор меномиданд. Баъд аз амир шахси дуҷум дар давлати Темуриён вазири аъзам ёрдамчии подшоҳ ҳисоб ёфта, бевосита тамоми вазоратҳои дигар ба ӯ итоат мекарданд. Вазири аъзам дар мамлакат ба сохтмони хонаҳо, купрукҳо, иморатҳои мухташам ва ғайраҳо сарварӣ мекард. Тамоми идораи мамлакат ба таври рӯяки дар дасти садри аъзам қарор дошт, аз ҷумла, ҷанг ва бастанӣ сулҳ бо давлатҳои ҳамсоя, барқарор намудани тартиботи молӣ, назорат аз болои даромад ва хароҷоти хазина, таъйин ва аз вазифа озод намудани мансабдорони олимақом, аз ҷумла бек, тақсими танҳо, ё унвонҳои фахрӣ ба мулкдорон.

Тамоми мансабдорони аппарати марказӣ ғайр аз руҳонӣ бевосита ба ӯ итоат мекарданд. Садри аъзам муассисаи олии амрдиханда ва идораи иҷроияи давлати амирӣ ба шумор мерафт. Баъзан муаррихон ӯро вазир, нахуствазир ё садри аъзам ном мебаранд. Садри аъзам худ идораи мустақил набуда, балки тамоми супоришҳои амирро ба иҷро мерасонид. «Хоча Абдуллоҳи садр мефармоянд, ки рӯзе дар маҷлиси султон (Ҳусайн Мирзо) афозил ва акобир ҳозир буданд». Ё ин, ки «Садри подшоҳ омад ва чиҳати тақфӣ як ҳазор танга овард» [22, с. 95].

Девони молия ва ҳарбӣ идораҳои асосии давлати Темуриён ба шумор рафта, ба ҷамъоварии андозҳо ва ташкили қушун назорат мекарданд. Қисми зиёди даромади хазинаи подшоҳӣ барои нигоҳ доштани артиш, ҳокимони маҳаллӣ, ҳарамии подшоҳ, сохтмони қалъаву қасрҳо ва мадрасаву масҷидҳо сарфа карда мешуд. Сарварони давлати Темурӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъия карда ва ин қишри бонуфузи ҷомеа аз давлат барои хизматҳои содиқона замин мегирифтанд. Ҳамин тавр, оҳиста–оҳиста мавқеъ ва нуфузи ҳарбӣ дар давлати феодалии Темуриён мустаҳкам мегардад. Ҳар як мансабдор ё сарлашкар дар давлати Темуриён унвонҳои ҳарбӣ дошт, мувофиқи он аз хазинаи давлат ё аз рӯйи андози замини дар ихтиёраш буда, маош мегирифт.

Муайян кардани мансаби «садри аскар» мушкилтар мебошад. Калимаи «аскар» маънои сарбоз ва артиш, лашкарро дорад. Калимаи «садр» маънои сардор, сарварро дорад. Дар Бухоро «садр» мансабдореро мегуфтанд, ки заминҳои вақфро ҳисобу китоб мекард ва аз болои дахлу харчи онҳо назорат мебуд. Садри аскар, мансабдореро меномиданд, ки хоҷагии лашкарро идора мекард.

Дар шуъбаи коргузори идораи садри аъзам дигар шуъбаҳо аз қабилӣ ҳисобчӣ, ки барои ба қайдгирии даромад ва хароҷоти хазинаи амир машғул буд, хазиначӣ шуъбаи ҳифзи боигарии амир, мирохӯрбошӣ мутасаддӣ аспони амир, муншӣ ва котиб мавҷуд буд.

Дар бораи мансаби мирохӯр Восифӣ чунин менависад: «Қариб намози шом буд, ки саисон аспонро чав рехта буданд ва мирохӯр маст афтода» [22, с. 88].

Дар назди муассисаи садри аъзам дар ин давра чунин идораҳои марказии соҳавӣ низ мавҷуд буд:

Девонбегӣ–мутасаддӣ харчу дахли дарбори амир буд. Мансабдорони дигар, аз қабилӣ закотчӣ–ҷамъоварандаи закот, дафтардор нигоҳдорандаи дафтарҳо оид ба хироч, ушр, истифодаи об, захбур, бозор ва ғайра дар итоати девонбегӣ буданд.

Лашкарбошӣ унвонӣ фахрӣ дар назди дарбор буда, дар ихтиёри худ саркардаҳои зиёд дошт, ки ба таъмини сарбозон бо яроқ, сару либос ва даъвои сарбозон сару кор дошт.

Тупчибошӣ вазифаи асосии он муҳофизати арк ва хонаи амир буд, ки дар ихтиёраш дигар мансабдоронро дошт.

Миршаб унвони фахрӣ, ки ба мубориза бар зидди дуздон, роҳзанон, қаллобон ва дигар вайронкунандагони тартиботи шаҳр дар шаб машғул буд. Дар ихтиёраш одамони зиёд дошта, ба ҳимояи шаҳр, зиндон, купрукҳо, амборхонаҳо, ҷойҳои яроқу аслиҳа ва ғайраҳо машғул буд.

Мироб мутасаддӣ оид ба назорат ва тақсими об дар шаҳр ва захбурҳо, ки дар ихтиёраш шумораи зиёди аминону арбобони ариқҳоро дошт.

Дар лашкари Темуриён дар асрҳои XV ва XVI мавқеи навкарон низ хеле баланд буд. Амирони Темури ҳазор навкарони мусаллаҳ доштанд. Восифӣ дар ин бора менависад: «Вай ҳазор навкарони мусаллаҳ ва мукамал дошт» [22, с. 486].

Навкарон дар хизмат дар дарбори амирун хон ва бекҳо қарор дошта, сарбозон номида мешуданд. Онҳо барои ҳаққи хизматашон аз хучаинони худ маҳсулот ё пул мегирифтанд. Навкарон сарчашмаи пур кардани лашкари Темуриён ба шумор мерафтанд. Дар ҳолатҳои ҷанг ва шикаст, навкарон ба сардорони худ хиёнат карда, баъзан ба тарафи душман мегузаштанд ё майдони ҷангро тарк мекарданд. Онҳо ба дастаҳои сарбозони пиёда ва тупчӣ тақсим шуда, аз қисмҳои хурди даҳбошӣ, панҷакошӣ, нимдаста–қараулбегӣ иборат буда, ба онҳо юзбошӣ ва ишикбошӣ–бий сардорӣ мекарданд.

Дар қўшуни амир барои сарвари лашкар ду мансаб лашкарбошӣ ба пиёдааскарон ва тупчибошӣ ба таҷҳизоти техникаи ҷарҳи ҳаракаткунанда ҷорӣ карда шуда буд. Дар лашкари доимӣ бошад, ҳамчунин, вазифаи муфтии аскар ва қозии аскар амал мекарданд, ки доимо дар байни ҷанговарон буда, вайронкунандагони тартиботро ба ҷавобгарӣ ва ҷазо мекашиданд. Сипаҳсолор пешоҳанги артиш ба шумор мерафт, ки дар асари Восифӣ дар як ҷой дучор омадааст. Қаровул дар асари Восифӣ дар як ҷой дучор гардидааст. Чунончӣ: «Дар рӯзи ҷанг дар талаби номус ва нанг мамотро бар ҳаёт муқаддам медоштанд, ба қаровулӣ савор шуданд» [22, с. 444].

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» амир ва муқаррабони ўро ихотакарда тасвир гардидааст. Дар вақти ҳаракати амир дар ду тарафи роҳ одамон ба зону зада сар ҳам мекарданд. Амир савори асп пешопеши ў бошад, ҷор нафар шотир пиёдаи бо ҷўбдастҳо мусаллаҳ буда ҳаракат мекард. Шотирҳо дар тан либосҳои танг пӯшида ба сарашон кулоҳи савори нугдор, дар миён камарбанд мебастанд, ки ба атрофаш зангулаҳо овезон буд. Дар пояшон кафш пойсори афғонии зардӯзӣ пӯшида, ба соқи пойҳояшон пойбанди зангуладор мебастанд. Шотирҳо шахсоне буданд, ки пеш пеши подшоҳ мерафтанд.

Тайфур яке аз пайкҳо—шотирҳои султон буд. Султон ўро чунон ороста буд, ки ҳар ки бинад, дар ҳайрат меафтод, чиҳил занги заррини мурассаъ ба ҷавохир ба даври камар, тоҷе мурассаъ ба гавҳар, ки бар қуббааш дастае аз шохпарӣ мурғ шинонида буданд, бар сар ва либоси танги зарбофт дар бар дошт ва султон ўро бисёр дӯст медошт. Пешопеши шотирҳо (тезгардон) ду нафар удайҷӣ мудири тафтишот медавиданд. Мудири тафтишот яке аз аркони дарбор буда, ба иҷрои маросимҳои дарборӣ роҳбарӣ мекард. Аз паси удайҷӣҳо марди савори асп ҷома бар тан ва як савори дигарӣ ба росту чап таъзимкунон, ки шиғавул ном дошт, меомад.

Дигар мансаби дар давлати Темуриён мавҷуд буда, бек ба шумор мерафт, ки дар асари Восифӣ дар 16 ҷой дучор омадааст. Унвони бек аз тарафи амир барои дар итоат нигоҳ доштани баъзе аз ноҳияҳои дур ва сарвари онҳо таъйин карда мешуд. Дар сари ҳар як бекигарӣ бек меистод, ки намояндаи махсуси амир ба шумор рафта, ҳокими мустақил маҳсуб меёфт. Дар маҳалли худ ҳама коргузориҳо ба мисли: таъйини мансабҳо, ҷамъовариҳои андоз ва ғайра аз бек вобастагӣ дошт. Машхуртарин ҳокими Машҳад Айнулкуззот ва ҳокими Сабзавор Нурулкуззот ба шумор мерафтанд. Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» бек зикр гардидааст, ки «садр арздоште навишт ва ба пеши Яъқуббек фиристод». «Дар назди идораи бек мансабдорони зерин: девонбегӣ, мирзо ё муншӣ, миршаб ё қурбошӣ, амин ва пайгирҷӣ қарор дошт» [22, с. 611].

Дар бораи мансаби доруға Зайниддини Восифӣ чунин ишорат намудааст: «Султон Ҳусайн Мирзо ҳар гоҳ ба сафар мерафт Мирзо Шохғарибро ба ҷои худ доруға мегузошт. Доруға аслан вожаи муғулӣ буда, назоратчӣ, ҳокими шаҳро ифода мекард. Доруға мансабдоре буд, ки ба гирифтани рӯйхати аҳоли ва ситонидани миқдори муайяни андозгундорӣ машғул буд. Дар шаҳри Ҳирот мансаби доруға мавҷуд буд.

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» доир ба сохтори низоми давлатдории сулолаҳои Темуриён ва Шайбониён маълумоти пурарзише мавҷуд аст. Давлати Шайбониён аз амлокҳо иборат буд. Амлок меросӣ буда метавонист.

Дар сари ҳокимият хон меистод. Дар сулолаи Темуриёну Манғитҳо сардори давлатро амир меномидагӣ шуданд. Аъзоёни хонаводаи хониро султонҳо меномиданд.

Восифӣ тарзи дар атрофии хон ҷойгиршавии мансабдорони давлатиро дар сулолаи Шайбониён возеҳ тасвир намудааст. Тибқи омӯзиши унвон ва мансабҳои давлатӣ маъмурии сулолаи Шайбониён аз ҷаҳат ба рост нақби олий қарор дошт, ки ӯ ҳатто аз шоҳзодагон ва ҷонишинону вориси подшоҳ боло меистод. Пешвоёни қабилаи ўзбакӣ: дурмон, қўшчӣ, наймон ва қунғурот, атолиқи бузург, уғлонҳо махсуб меёфтанд.

Дар тарафи рост фармоннавис, шайхулислом, қозии бузург, хоҷагони нақшбандӣ, ҷойгоҳи садр, қозии аскар аълам–муфтий, раис, ки вазифаи политсияро иҷро мекард қарор дошт. Дар аҳди Шайбониён ба муқобили тахти подшоҳ аз рост шахси мартабаашон поёнтар дар ду саф ҷойгир буданд. Аз ҷаҳат ба рост ясавули хонӣ. Ясаул тухфаву пешкашҳои салотин ва шоҳзодагонро қабул намуда, маърузаи онро ба самъи амир мерасонд, эшик–оғо бошӣ–сардори посбонон, мирохӯр (сардори саисхона), шиғавул (сардори маросимҳои дарборӣ), мирзобошии олий, хазиначӣ; девонбегӣ (сардори девон), мудирӣ девонҳои хонигӣ ва мутасаддии харҷу дахл. «Дар паси тахти подшоҳ қурчиёни хос (муҳофизони шахсӣ) ва иҷчиёни анҷуман (хизматгори дарбор) меистоданд. Сардори муҳофизонро қурчибошӣ меномиданд» [133, с. 145].

Шахси дигар наздики ҳокимро «ёсовулбошӣ» мегуфтанд, ки сардори муҳофизони шахсии ҳоким дар назди мирҳо ёсовулбошӣ буда, аз мардуми ўзбекҳо таъйин карда мешуд. Ӯ дар Қаротегин ҳамроҳ бо мир меомад. Ёрдамчиёни ёсовулбошӣ қароулбегӣ ё ин ки мирохӯр буданд, ки дар якҷанд мулки хоҷагии ба онҳо вобаста назорат мекарданд. Ҳамчунин, дар қалъа мансаби дигари «қур–бошӣ» амал менамуд, ки мудирӣ қурхонаро пеш бурда, нақши коменданти қалъаро иҷро мекард. Ба ӯ бевосита «лавундбошӣ» тобеъ буд, ки якҷанд хизматгор дошт. «Қурбошӣ дар ихтиёраш то 10 мулки хоҷагӣ, лавундбошӣ 3–4 мулки хоҷагӣ ва лавундҳои одӣ бе амал 1–2 мулки хоҷагӣ

доштанд. Дар назди мир ҳамеша 15–20 нафар одамони наздикаш аз пайвандону наздикон қарор дошт, ки онҳоро «шогирдпеша» номбурда, аз ҳисоби онҳо ясавулҳо ва ноиб (воли) амлоқдорон таъйин мекарданд» [53, с. 133].

Ба ғайр аз ин воҳидҳои дарборӣ, ҳамчунин, судяи асосӣ—«қози калон» ва шахси махсуси хайрхоҳи аҳоли—«раис» амал мекарданд. Ҳар дуи онҳо мансабдорони бузург буда, дар деҳотҷойҳо ҳокимияти шахсии маъмурӣ доштанд.

Вобаста ба ҷамъбасти зербоби дуҷуми боби дуҷум мо ба чунин хулоса омадем:

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ва заминаҳои пайдоишу ташаккули осори илмӣ—таърихӣ дар асри XVI дар баргузориҳои маросими дафн дар байни аҳоли урфияти исломӣ амал мекард, аммо дар байни халқияту, мазҳабҳо дар иҷроиши ин маросим фарқияти ҷузъӣ дида мешуд. Дар вақти омӯзиши асари мазкур мо аз ҳаёти халқи тоҷик дар ибтидои асри XVI воқиф гардида, ба расму оин, урфу одат ва хусусиятҳои ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти он давра шиносӣ пайдо карда, маълумоти заруриро нисбат ба таъриху фарҳанги ниёгон дастрас намудем. Таъсир ва нуфузи унвону мансаб, вазифа ва мартабаҳои гуногуни динӣ дар давлатҳои Темуриёну Шайбонӣён нақши устувор дошт.

Дар баробари унвону мансабҳои динӣ унвону мансабҳои маъмули маъмурӣ дар қори идораи ҳокимият, ҳамзамон унвону мансабҳои дигари маъмурӣ ба мисли: кутвол, ясовул, саис, доруға, додхоҳ, қосид, мир, сарҳанг, хоқон, тархон, сипаҳсолор, вакил ва амсоли онҳо амал мекард, ки ба ҷиҳати иҷрои вазифа фармонҳои вазиру бегҳоро ба иҷро мерасониданд. Девони додрасӣ барои барқарор намудани адлу адолат, устувории тартиботи ҳуқуқӣ, ҷорӣ намудани тартиботи ҷамъиятӣ дар кишвар нақши хешро мегузошт.

Дар маҷмӯъ, зимни баррасии таҳқиқ ва таҳлили боби дуҷум чунин натиҷагирӣ намудем:

Новобаста аз мушкилот ва мураккабии авзои сиёсии замон дар каламрави вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар замони ҳукуматдории Темуриён маҳфилҳо ва ҷамъиятҳои илмию фарҳангӣ ба таври васеъ дар дарбори ҳокимон, масҷиду мадрасаҳо, хонаҳои аҳли илму фазл, дуконҳои ҳунаромандон, бозору хиёбон ва растаҳои алоҳида фаъолият менамуданд. Дар ин давраи таърихӣ ҳавзаҳои адабию фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳр марҳалаи рушдро сипарӣ мекард.

Пас аз хатми мадраса Восифӣ дар дарбори ҳокимони Шайбонӣ котиби хусусӣ шуда хизмат намудааст. Ба пешаи муаллими машғул шуда, чанде аз фарзандони Сиёнҷхочахонро тарбия додааст. Зайниддини Восифӣ дар ҳамин давра аллакай ҳамчун воқеанигору муншии машҳур шинохта шуда буд. Умуман, ибтидои асри XVI ба сифати як давраи мушахасси таърих дар каламрави вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр барои офаридани асари таърихӣ ба мисли «Бадоеъ—ул—вақоеъ» шароит ва заминаҳои ниҳоят мусоид фароҳам гардидааст. Зайниддини Восифӣ тавонистааст, ки аз худ асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—ро барои ояндагон ба мерос гузорад.

Дар ин давра, бар асари ҳамлаҳои харобиовар ва истилои шаҳри Ҳирот аз тарафи шоҳ Исмоили Сафавӣ соли 1510 доира ва ҳавзаҳои илмӣ пароканда шуданд. Зайниддини Восифӣ ба таъқиби пайравони мазҳаби шиа гирифта шуд. Тӯдаи сафавиёни ифротӣ бо сарвариини шоҳ Исмоили Сафавӣ мардумро ба кофару мусулмон ҷудо карда, низоӣи миллию мазҳабиро дар шаҳри Ҳирот бармеангехтанд. Дар натиҷа дар ҷомеа бенизому нооромӣ ба амал омада, одамони зиёде қурбони ин дасисаҳои байнимазҳабӣ гардиданд.

Дар тасвири Восифӣ, ки дар асари ӯ инъикоси худро ёфтааст, бештар намунаи низоъҳои динию мазҳабӣ (байни ду мазҳаб шиа ва суннӣ) ҷойгоҳи хоссаро касб намудааст. Дар асри XVI ин низоъҳо ба дараҷаи олии хеш бо ҳам бархӯрд карданд. Ин низоъҳои мазҳабӣ ба сари мардумони вилояти Хуросон ғоҷаҳои азиму саҳти таърихӣ ба бор оварда, ба пешравию инкишофи ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, илмию фарҳангӣ ва хоҷагии онҳо таъсири манфии хешро расонидаанд.

Осори таърихии «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ба сифати сарчашмаи этнографӣ масъалаҳои гуногуни маҷмуи муносибатҳои иҷтимоии замон, урфу одатҳо ва маросимҳои мардумӣ ва исломиро, ки хоси мардуми ин сарзамин буд, таҷассум намудааст. Маълум мегардад, ки дар ба амалбароӣ ва иҷроиши маросимҳо дар байни халқият ва мазҳабҳо фарқияти ҷузъӣ дида мешавад. Маросимҳо аз ҷиҳати моҳият ифодагари ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти мардумони ин сарзамин мебошад.

Омӯзиши унвону мансабҳои динию маъмурии мардуми тоҷик ҷанбаи дигари меҳварии асари мазкур ба шумор меравад. Дар заминаи таҳлил ва ҳулосагириҳои асарҳои илмӣ олимони варзидаи замони шуравӣ ва муосири тоҷик нақш ва устувории мақоми мансабҳои зиёди динию маъмурии мардумӣ дар кори умури идораи давлат ва ҳокимияти аҳди Хуросону Мавороуннаҳр, ки хоси он замон буд ва мақому мартабаи худро доштанд, ба сифати намуна нишон дода шудаанд.

Дар вақти омӯзиши «Бадоеъ—ул—вақоеъ» мо як қатор унвон ва мансабҳои маъмуриро ки дар асрҳои миёна хеле маъмул буданд, аз қабилӣ амир, муҳрдор, садри аъзам, сипаҳсолор, девонбегӣ, мирзобошӣ, мир, миршаб, мирохӯр, қараулбегӣ, бий, хоқон, додхоҳ, иннок, атолик, ясовул, қосид, кадхудо, доруға, навкар, вакил, пайкӣ, муставфӣи девон, осафҷоҳ (назоратчӣи бино), кутволи қалъа (комендантӣи қалъа), бек (ҳокими музофот ё вилоят), удайчӣ (мудирӣи тафтишот) ва монанд ба инҳоро дучор омадем. Ҳар як унвон ва мансабҳои дар боло зикргардида ба самтҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла, боҷситонӣ, андозситонӣ, молиёт, артиш, тартиботи ҷамъиятӣ, роҳу об, хабаррасонӣ ва ғайра фаъолияти худро нигаронида буданд.

Омӯзиши унвону мансабҳои динию маъмурӣ дар асоси асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» нишон дод, ки дар асрҳои XV ва XVI онҳо ба таври хеле зиёд мавҷуд буда, ҳар яке дар самти фаъолият, коргузорӣ ва корбарии дохили қаламрави мамлакат вазифаҳои хешро пеш бурда, амалҳои муайянеро ба сомон мерасонид.

БОБИ 3. «БАДОЕЪ–УЛ–ВАҚОЕЪ» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ–ЭТНОГРАФИИ АСРҲОИ XV–XVI

3.1. Инъикоси ҳаёти меъморӣ ва ҳунармандӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»

Рочеъ ба ёдгориҳои санъати меъмории мардуми Хуросон ва Осиёи Миёна дар асри XVI маълумоти «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Восифӣ, ҳамчун сарчашмаи таърихӣ арзиши баланд дорад. Мардуми эронитабор, ки дорои таъриху фарҳанги муштарак мебошанд ва аз лиҳози ҷуғрофӣ ҳамоҳангӣ ва ҳамхунии усулӣ доранд, дар ташаккули санъати меъмории мардумӣ, маводи сохтмонӣ саҳми арзанда гузоштаанд.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ сухан дар хусуси ёдгориҳои меъмории тоҷикон меравад, ки он аз ҳунари меъморӣ ва лоиҳакашии гузаштагонӣ мо дарак медиҳанд. Мо онҳоро аз диди хеш чунин тақсимбандӣ намудем: биноҳои маъмурӣ, динӣ, иҷтимоӣ, хоҷагӣ ва фарҳангӣ.

Биноҳои маъмурӣ: ба биноҳои маъмурӣ мадраса, манора, қалъа, девонхона, корвонсарой, работ, зиндон, маҳкама, миршабхона, қаср, қасобаҳо дохил мешаванд.

Биноҳои динӣ: ба ин намуди биноҳо масҷид, мазор, мақбара, чиллахона, хонақоҳ, хонаҳо ва ҳуҷраи мадрасаҳо дохил мешуд.

Биноҳои иҷтимоӣ: гармхона, болохона, ҳаммом, ишратхона, шаробхона, сардоба, хайма, кушк, хиргоҳ, ҳарам, бом, китобхона, бурҷ, сарой, майхонаҳо шомили ин намуд биноҳоянд.

Биноҳои хоҷагӣ: ба ин намуди биноҳо анҷомхона, ҳезумхона, ганчинахона, амборхона, долон, ҳавлӣ, хона, хайма, суфа, ҳуҷра, сароча, айвон, қазнок, ҳавз, ҳочатхона, тоқ, ҷуғулхона, болохона, оғилхона, саисхона, ахтахона, чомахона, обгинахона, меҳмонхона, кафшгоҳ, ошхона дохил мешуд.

Биноҳои фарҳангӣ: биноҳо боғҳои беруни шаҳрӣ, тарабхона, маҷмааҳои варзишӣ, осорхона, ҳавзҳои шиноварӣ, чойхонаҳо ва монанди инҳо ба намуди биноҳои мазкур мутааллиқанд.

Дар сохтани бино истифодаи хишти пухта мавқеи асосӣ дошт. Баъзан дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Масалан, девори биноро аз хишти хом ва гунбади онро аз хишти пухта месозанд.

Дар замони мавҷудияти давлати Темуриён дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр сохтмони иморатҳо авҷ гирифта буд. Ба андешаи мо дар меъмории ин давра хотамкории рангу ба ранг бештар ба назар намоён буд. Хиштҳои қошинкорӣ нақшҳои зебо ва рангҳои кабуд, сафед ва нилобӣ ва нақшҳои бо усули кундал кашидашуда дар ороиши биноҳои ин давра аз санъати ҳунаремандӣ гувоҳӣ медод. Масолеҳи асосии иморатсозӣ аз гил, хиштҳои хому пухта ва чӯб иборат буд. Дар иморати қасрҳо нақшу нигор ва тасвири муҳорибаҳою чашнҳои дарбориён бештар дида мешуд.

Маркази давлати Темуриён шаҳри Ҳирот ва шаҳри Самарқанд марказҳои асосии ободониву маъмурӣ қарор доштанд, ки иморатсозӣ дар онҳо бештар ба назар мерасид. Бояд ибрози андеша намуд, ки сулолаи темуриён ба сохтмони бозорҳои болопӯшида, мадрасаю масҷид, китобхона, ҳаммом, мақбара, пулу корез, боғу бустонсарой ва роҳҳо диққати бештар медоданд. Иморатсозӣ дар шаҳрҳои Ҳирот, Сиистон, Балх, Кобул, Марв, Бухоро, Самарқанд, Уротеппа, Тошканд, Сайрам, Саврон ва шаҳрҳои дигар авҷ гирифта буд. Дар бораи бурҷ Восифӣ чунин менависад: «Фақир шунидам, ки дар сари хиёбон, дар гирди бурҷи дарвеш Мунис, ки буручи мушайядаи афлок аз шарми ӯ дар кунҷ ва буручи сипеҳр мухтафӣ гаштаанд» [22, с. 4].

Бурҷ бинои манорашакли мустаҳкамест дар гӯшаҳои қалъа ва ҳисор аз гил, хишт ва санг сохта мешавад. Чой барои қаровул, ё нишони махсуси роҳ хизмат мекард.

Яке аз намунаҳои санъати меъмории ин давра қалъа ба ҳисоб меравад. Восифӣ дар бораи қалъаи Ихтиёруддин маълумот дода, менависад, ки дар канори оби Мурғоб чойгир буд. Дар ёддоштҳо баён шудааст, ки Восифӣ ҳамроҳ бо падараш дар вақти қатли Низомулмулк ва фарзандони ӯ дар

калъаи Ихтиёруддин иштирок намудааст. Калъаи Ихтиёруддин чойи нигоҳ доштани маҳбусон ба шумор мерафт.

Дар асри XVI шаҳри Бухоро қалъаҳои зиёд вуҷуд дошт. Восифӣ дар ин бора чунин менависад: «Чун ба қалъаи Бухоро расидем, шаҳри дидем, ки рафъату баландии бораи шаҳр ба мартабаест...» [22, с. 231].

Дар гузашта ҳар як шаҳр қалъаи худро дошт, ки дар ҳимояи мамлакат нақш мебозид. Ҳамчунин, дар ҳолатҳои зарурӣ чойи пинҳоншавии аҳли ҳокимон хизмат мекард. Дар вақти ҳуҷуми Шайбониҳон ба шаҳри Ҳирот Хадичабегим–модар ва аҳли аёли Музаффар Ҳусайн Мирзо дар қалъаи Ихтиёруддин паноҳ мебаранд. Шаҳри Ҳирот аз қалъаи Ихтиёруддин ва Найарат иборат буда, дорои зиндонхона, таҳхона ва роҳравҳои тангу торик буд. Девори гирдогирди қалъа баланд аз хишти пӯхта бо омехтаи гилмоя бино сохта, аз якҷанд сурӯҳӣ иборат буд. Ин сурӯҳӣ нақши тиркашхоро иҷро мекард. Дар манораи қаср аскарони мусаллаҳ қарор мегирифтанд.

Дар бораи қасрҳо маълумоти Восифӣ ҷолиб аст. Яке аз қасрҳои зебои шаҳри Ҳирот қасри Тарабафзо ном дошт, ки дар боғи Ҷаҳоноро воқеъ буда, ҷои қабули меҳмонон ва воҳӯрии ҳокимони темурӣ бо аҳли ҳунар ба ҳисоб мерафт. Дару тирезаҳои қаср бо намуди арк сохта шуда, дар дохилаш хонаҳои зиёд, ибодатгоҳ, хонаи хоб, ошхона ва хонаҳои корӣ ва айвонҳоро дучор омадан мумкин буд. Баъзеи онҳоро бо панҷараҳои оҳанӣ ороиш меоданд.

Дар замони мавҷудияти ҳокимияти темуриён дар даргоҳи султони ҷомахона ҷое буд, ки тамоми мансабдорон пас аз ба вазифа расидан ба он ҷо рафта либоси ба он вазифа муносибро ба бар мекарданд.

Дар бораи масҷид ва тарзи меъмории он маълумоти Восифӣ хеле муҳиманд. Дар шаҳри Ҳирот яке аз намунаҳои санъати меъмории асри XVI масҷиди ҷомеи Маликон ва масҷиди Гавҳаршод мебошад. Дар бораи масҷиди ҷомеи Ҳирот Восифӣ чунин менависад: «Баъд аз адои салавати ҷумъа дар сари суфаи мақсура ҷамъе аз шуаро ва фузало, ки чашми рӯзгор назири эшон ҷуз акси эшон дар оинаи сипеҳр надидӣ...» [22, с. 136].

Бунёди иморати масчиди чомеи Ҳиротро Восифӣ бо ибтикори Навоӣ алоқаманд иборат медонад. Аз ҷумла: «...дар вақте, ки Амири Кабир Амир Алишер, раҳматуллоҳи алайҳ иморати масчиди чомеи Ҳиротро ба итмом расонида буданд» [22, с. 209].

Дар пештоқи масҷидҳо навиштаҷоти форсӣ ва арабӣ дида мешуд. Аз ҷумла: Саид Ихтиёрiddин Ҳасан ду торих фармуда буданд: яке арабӣ ки бар китфи шимоли айвони мақсура сабт ёфта, дигаре форсӣ ки бар пеши тоқи айвон марҳум гардида ва ҳар ду торих. Тибқи маълумотҳои Восифӣ шаҳри Самарқанд низ дорои масҷиди чомеъ буд: «Вақти намози ҷумъа Убайдуллоҳон бо чомеи ақобир ва аолӣ ва ашрофи Самарқанд ба масҷиди чомеъ ҳозир омаданд». Дар бораи шаҳри Самарқанд Восифӣ менависад: «Бозорҳои ӯ монанди рӯйи арӯсон орошта» [22, с. 44].

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ дар бораи дигар санъати меъмории маъруфи ин давра масҷиди Гавҳаршод низ маълумот дода шудааст. Тибқи маълумоти адабиёти илмӣ «масҷиди Гавҳаршод дар қисми шимолу шарқии шаҳри Ҳирот ҷойгир буда, аз хишти пухта бино ёфтааст. Ин масҷид чор айвони бузург (бо чор манораи баландиаш 25 м.), панҷ дарвоза, 460 гумбаз ва чандин мадраса дорад» [132, с. 181].

Омӯзиши санъати меъмории нишон дод, ки мадрасаҳоро тавре бино месохтанд, ки аз чор тараф айвонҳои бузург ихота намудаанд ва сахни мадраса мармарфарш буда, дар васаташ ҳавзи калон ҷой дошт. Дар сохтмон, пеш аз ҳама, мавқеи ҷойгиршавӣ, таъмини системаи обтаъминкунӣ, амният ва дигар омилҳо ба инобат гирифта мешуд. Ҳамаи амалҳои сохтмонӣ бо қувваи даст ба иҷро мерасид. Масолеҳи сохтмонӣ аз хишти хом, пухта, ҷӯб, болору васса ва наю бурё иборат буд.

Масҷиди Гавҳаршод ёдгории беназири меъмории асри XV дар шаҳри Ҳирот буда, бо фармони Гавҳаршод (зани Шохрух) аз ҷониби меъмори машҳури Хуросонӣ Қавомуддини Шерозӣ солҳои 1418-1438 сохта шудааст. Вай ансамбли меъмории мукаммалест, ки аз масҷиди калон—намозгоҳ, мадраса ва мақбара иборат буда, бо номи масҷиди Гавҳаршод маъруф

гаштааст. Дар макбара худи Гавҳаршод бо дигар аҳлу аёли ин хонадон дафн шудаанд. Баъдтар дар паҳлуи ин ансамбл мадрасаи Ҳусайн Бойқаро бино мегардад.

Макбараи Гавҳаршодбегим 106 х64 м. (ҳавлиаш 52 х 49 м.) андоза дошта, аз пештоқи баланди даромадгоҳ, 4 айвон, 8 манора ва роҳрави ду ошёна, ки давродаври ҳавлиро ихота кардааст, иборат мебошад.

Мадрасаи дуошёна аз хучраҳои зиёд иборат буд. Манораи бино мудаввар буда, болои пойдевори қиррадор сохта шудаанд ва се қабат марзаҳои камарии муқарнас доранд. Манораи Гавҳаршод яке аз балантарин манораҳо дар шаҳри Ҳирот буда, бинобар маълумоти Восифӣ қуббаи гулдастаи манора аз мис сохта шудааст. Анъанаи сохтани манораҳо дар ин давра дар шаҳри Ҳирот хеле интишор ёфта буд. Макбараи Гавҳаршод дар яке аз толорҳои даромадгоҳи мадраса ҷойгир буда, бо нақшу нигори рӯйкашҳои кошинкорӣ оро ёфтааст. Дар сохтмони он ба ғайр аз Қавомуддин меъмор Имомуддин, наққошон Хоҷа Миралии Ҳиравӣ ва Хоҷа Мираки Ҳиравии Ҳиротӣ иштирок намудаанд.

Тибқи маълумоти Восифӣ дар шаҳри Ҳирот дар асри XVI чунин мадрасаҳо буданд: Шайхулислом, Амирфирӯзшоҳ, Султон Ҳусайн Мирзо, Қози Нуриддин, Амир Валибек, Мирзо Шохрух бинни амир Темури Кӯрагон, Гавҳаршодбегим, Ҳусайн Бойқаро.

Аз маълумоти Восифӣ бармеояд, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна чунин мадрасаҳои машҳур қомат афрохта буданд: хони шаҳид Сайид Улуғбек Кӯрагон (Самарқанд), Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор (Тошканд), хони шаҳид Муҳаммад Шайбонихон (дар чорсӯи Самарқанд), Мавлоно Хоҷагӣ ва дигарон.

Таҳлил нишон дод, ки асри XVI давраи нави равнақи шаҳрсозӣ ва бунёди биноҳои боҳашамат дар таърихи меъмории халқи тоҷик мебошад. Ба андешаи Бобочон Ғафуров «хусусан сохтмони биноҳои маъмурӣ, хоҷагӣ ва маданияи маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давр ба шумор меравад» [31, с. 45].

Устод Бобочон Ғафуров дар бораи маданияти модии халқи тоҷик дар замони Темурӣ маълумот дода, оид ба яке аз шоҳкориҳои санъати меъмории ин давра бо номи ансамбли меъмории Чорбакр чунин навиштааст: «Ансамбли меъмории Чорбакр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композитсионии онро се иморати бо ҳашамати дар як суфа гузошташуда хонақо, масҷид ва айвони пайваस्तкунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа хучраҳо сохта шудаанд, ташкил менамояд» [29, с. 544].

«Дар усули меъмории ин давра нисбат ба давраҳои гузашта, як қатор дигаргуниҳо ва наовариҳоро мушоҳида кардан мумкин буд, ки асоситарини он тағйир ёфтани шакли ҳаҷму гунбаду қуббаҳои биноҳо буд» [86, с. 178].

Ба андешаи мо, дар ин давра дар бунёди биноҳои ҷамъиятӣ аз иморати масҷиду мадрасаҳо як фарқият ба назар мерасид. Масҷид ин ҷои тоат ва ибодати мусулмонон ба ҳисоб рафта, дар он инчунин адабиёти динӣ вучуд дорад, ки баъзе масъалаҳои диниро онҳо байни худ таҳлил намуда ба ҳамдигар баррасӣ менамоянд. Бунёди масҷидҳо дар шакли меъмории замон сохта шуда, дорои гунбази махсус буда ва дар болои он нишони мазҳабии мусулмонон моҳ дар доираи нопурра тасвир ёфта, гузошта мешуд.

Муҳаққиқ Н. Ф. Гулянитский дар бораи сохтмонҳои меъмории ин давра навиштааст: «Миёни иншоотҳои асрҳои XIV–XV мавқеи муҳимро мадрасаҳо ишғол менамуданд, ки барои додани донишҳои олии динӣ хизмат менамоянд. Набеараи амир Темур Улуғбек дар Самарқанд мадраса бунёд карда, заминаи пайдоиши комплексҳои мавҷуда бо номи Регистон–мадрасаи Улуғбек (с. 1417 – 1420), мадрасаи Шердор (соли 1636 анҷомидааст) ва мадрасаи Тиллокорӣ (с. 1646–1660) –ро асос мегузорад» [34, с. 195].

Санъати меъмории давраи Темурӣ бо хусусиятҳои фарқкунанда ба назар мерасид. Бештар дар санъати меъмории аҳди темурӣ сохтани гунбаз ва қуббаҳо дар иморатҳои давраи асрҳои миёна ба ҳукми анъана даромада буд, ки инро Н.Ф. Гуляницкий дар меъмории асри XVI ба нуқтаи кулминатсионӣ расида нишон додааст

Аз рӯйи маълумоти «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ дар шаҳри Ҳирот дар дарбори Шохрух китобхонаи бузурге мавҷуд буд, ки дар он беҳтарин хаттотон, лаввоҳон, саҳҳофон, мусаввирон чамъ омада буданд.

Масҷид дар асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар 44 ҷой дучор мегардад. Зайниддин Восифӣ дар ин бора чунин менависад: «Алқисса бо вай ҳамроҳ шуда, ба мазори султони Хуросон рафтем ва дар даруни масҷиди ҷомеъ поёбест, ки мардум он ҷо вузӯъ месозанд» [22, с. 377].

Дар асри XVI масҷидҳо дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр аксаран дар маркази шаҳр сохта мешуданд ва пайравони дини ислом дар дохили он ба тоату ибодат машғул мешуданд. Масҷидҳои маъруфи ин давра тавре ки Восифӣ маълумот медиҳад, масҷиди ҷомеи Ҳирот, масҷиди маликони Ҳирот, масҷиди имом Абумансури Мотиридӣ, масҷиди ҷомеи Самарқанд ва масҷиди Бозори Атторон ба шумор мерафт. Масҷиди ҷомеъ ё ин ки панҷ вақта ва масҷидҳои одии як вақта амал менамуданд. Масҷидҳои биношуда аз манора ё худ ҷои азон гуфтан, ки дар баландии 30 метр, меҳроб ҷои сачдаи имом ва минбар барои амри маъруф ва наҳй аз мункар, чиллаҳона ва ҷанозагоҳ, таҳоратхона ҷой барои шустани сару тан–вузӯъ кардан, ҳоҷатхона дар беруни саҳни ҳавлии масҷид иборат буд.

Зайниддин Восифӣ, инчунин, дар бораи хона ва масолеҳи сохтмонӣ аз гил, ҷӯб ва ғайра маълумоти зарурӣ медиҳад. Девори хонаро аз гил, хишти хом ва пухта бино месохтанд. Хонаҳои мардуми тоҷик шакли мураббаъ дошта, иборат аз ду се, чор ҳуҷраи алоҳида буд. Дар маркази яке аз ҳуҷраҳо сандалӣ ҷойгир буд, ки дар болои аз ҷӯб ҷорпоя ва ё курсӣ сохта мегузоштанд. Баъзан дар болои ин курсӣ ҷодареро партофта, аҳоли нишаста тафӣ медоданд.

Болопӯши ин кулбаҳо аз ғулаҷӯб ба таври тоқ 5 ё 7 то мегузоштанд. Дар болои ғулаҷӯб наваҳои дарахти шулашро давонида, аз болои он паҳоли шолӣ, зағер ва ё қамиш гузошта, рахт андова мекарданд. Каме гил, коҳ ва обро ба воситаи олоти меҳнати дастӣ каланд омехта андова мекарданд. Ин омехтаро ду–се рӯз нигоҳ медоштанд, то ин ки турш шавад. Ду се нафар ин

омехтаро ба зарфҳо кашида, фарш, девор ва боми кулбаро рахт мекард. Хонаҳо бештар ба таври харпӯш бино гардида, обаш ба ду ҷониб мешорид.

Толори меҳмонпазирой даҳлез ном дошта, ки ҷузъи асосии меъмории ба ҳисоб мерафт. Хона аз айвон ва пешайвон иборат буд. Айвон қисми пеши биноро меноманд, ки ҳамчун нишастгоҳи тобистона хизмат мекард. Хонаҳои мардуми одӣ аз суфа ва ҳавз иборат буд. Суфа дар сахни ҳавлӣ бо андозаи гуногун аз гил сохта мешуд. Суфари бо омехтаи гил ва коҳ рахт карда, дар фасли гармо дар болои он шабу рӯз истироҳат мекарданд. Дар фарши кулба аз най бурё бофта баъд гиламу намадро мепартофтанд. Ҳавз бошад, аз санг сохта шуда, дар он гулоб ва гулқанд тайёр мекарданд.

Ишратхона бо номи доруллуф ё хароботи шаҳри Ҳирот маълум буд. Дар ин ҷо духтарон дар паси панҷара бо мусиқӣ, нушокӣ, хӯрок ва ҳучраи алоҳидаи ишрат варзидан мавҷуд буд. Восифӣ дар ин бора чунин навиштааст: «Рафта–рафта гузорам ба масраҳ афтод, ки он доруллуфи Хуросон ва хароботи шаҳри Ҳирот аст. Ва дар тамоми рӯи макон мисли он ишратхона ҳеҷ раванда ёд намедихад. Дар он ҷо ба кӯчае расидам, ки тӯлаш як мил буд. Аз ду ҷониб иморат буд, се ошёна ҳама муштамил ба дар ва панҷара ва тобадони тилло ва лочувард» [22, с. 973].

Восифӣ ҳамчун намоёнҳои бузурги таърихшиносии тоҷик тавассути «Бадоеъ–ул–вақоеъ» тавонистааст дар хусуси касбу ҳунар маълумоти мушаххасро дастраси баъдояндагон гардонад. Профессор А.Н. Болдырев низ дар таҳлил ва омӯзиши ин асар ба ин нукта таъкид намуда, менависад, ки «Ҳамин одамон–одамони одӣ ва беэтибори шаҳр, ки ҳуди Восифӣ ҳам дар байни онҳост, қаҳрамонони ҳақиқии ёддоштҳои мебошанд. Саргузаштҳои аҷибу ғарибӣ онҳо дар бозору хиёбонҳо, дар гузаргоҳҳои, ки сокинонашон мардуми одии шаҳр мебошанд, дар дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳо ва ҳавлии мардуми одии шаҳр ба амал меоянд. Ёддоштҳои Восифӣ ягона асари адабиест, ки манзараҳои дурахшони ҳаёту маишати ҳаррӯзаи шаҳриёни охири асри XV ибтидои асри XVI тасвир менамояд» [22, с. 10].

Дар асрҳои миёна кишвари Хуросон шаҳрҳои Хирот, Нишопур, Астаробод, Бағдод, Машҳад, Сиистон, Исфаҳон, Марв ва кишвари Мовароуннаҳр шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Кеш, Насаф, Қаршӣ, Тошканд, Шохрухия ва Оҳангарон, Ҳисор сараҳои ва марказҳои ҳунармандӣ ба шумор мерафтанд. Мардумони ин шаҳрҳо ба касбу пешаҳои гуногун, аз қабилҳои кӯлолӣ, чармгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, сангтарошӣ, наққошӣ, сартарошӣ, бофандагӣ, рағзабофӣ, сабадбофӣ, тайёр намудани силоҳи ҷангӣ, олотҳои корию шикорӣ ва ҷарроҳӣ машғул буданд.

Дар шаҳрҳои ин давра маҳаллаҳои алоҳидаи ин ё он намуди касбу ҳунаро мушоҳида намудан мумкин буд. Махсусан, дар ноҳияҳо ва қисмати зиёди деҳаҳо марказҳои ҳунармандӣ пайдо шуда буданд. Шумораи корхонаҳои ҳунармандӣ афзуда буд. Маҳз дар ҳамин давра институти махсуси устоду шогирд ва анъанави махсуси устодию шогирдӣ ба амал омада буд, ин соҳаро дар доираи анъанави худтанзим мекард.

Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ашъҳои зиёди ҳунармандӣ, ба мисли хум, кӯза, табак, коса, қошук, табар, қайчӣ, корду шамшер, гурз, ханҷар, қамчин, зини асп, лаҷом, эзангу, кафш ва ғайра маълумот додааст, вале дар бораи корхона ё ҳунарманде, ки онҳоро офаридааст, маълумоте надидааст, исми ҷанд тан аз устоҳои номбардори шаҳри Хирот, ба мисли: Мири шонатарош, Хоҷа Муҳаммади сарроф, усто Ҳусайни мисгар, Хоҷа Мирақои заргар, Аҳии заргар, Султонмуроди заргар, Мир Шохмансур, Шайхӣ ҷаррох, Зайнулобидини шикастабанд ёдоварӣ гардидааст.

«Аз ҷӯб кафлез ва ҷумча метарошиданд. Кафлез нисбати ҷумча калонтар буд. Ҷумчаро барои каф задани суманак, сангфатир, ки ба шӯрбо ва дигар намудҳои хӯроқи ободӣ дар кӯҳистон истеъмолшаванда истифода бурда мешавад» [116, с. 123].

Рушди касбу ҳунароҳои гуногун тақозои замон буд. Ҳар як касбу ҳунар мавқеъ, талабот ва бозори алоҳидаи худро дошт. Дар ҳар як шаҳр ва атрофи акнӯи он дӯконҳои зиёди ҳунардон мавҷуд буд. Касбу ҳунароҳои

мардумӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» номбаршударо чунин гурӯҳбандӣ намудем:

1. Тайёр намудани ашёҳои кӯлолӣ ва ҷӯбтарошӣ: тағора, пиёла, табак, хум, коса, қошук, кубури сафолӣ, хурма ва монанди инҳо;
2. Тайёр намудани олотҳои меҳнат: бел, шохин, каланд, сипор, табар, теша, қайчӣ, корду кордча ва амсоли инҳо.;
3. Тайёр намудани матоъ ва намаду гилем: гилем, карбос, суф, чувол, алоча, шохӣ, адрас ва монанд ба инҳо;
4. Тайёр намудани либосҳои занона ва мардона: чома, тоқӣ, фута, дастор, пӯстин, пирохан, чакман, тунбон, кулоҳ, рӯймол, тағбанд, фаранҷӣ, карбос ва ғайра;
5. Тайёр намудани ашёҳои заргарӣ ва сангҳои қиматбаҳо: ашгуштарӣ, дастмона, гушвора, ҳалқа, лаъл, ёқут, забарҷад, зумуррад, марворид, тилло, ҷавохир, гарданбанди нукрагин, қасоба ва дигар ҷиҳози арӯсӣ;
6. Тайёр намудани абзорҳои ҳайвонот: зин, лаҷом, наъл, эзангу, қамчин, мула, ҳайил, чирғӣ, чил, хурчин, лаҷом ва монанд ба инҳо;
7. Тайёр намудани асбобҳои мусиқӣ: най, доира, даф, чанг, уд, табл, духул, ғиччак ва монанд ба инҳо;
8. Тайёр намудани ашёҳои баққолӣ—рангтайёркунӣ;
9. Тайёр намудани асбобҳои ҷарроҳӣ, шикастабандӣ, асбоб барои анҷоми хатна, дорутайёркунӣ, дандонпизишкӣ, момодоягӣ ва ғайр;
10. Тайёр намудани асбобҳои ришгирию сартарошӣ, пашми гӯсфандтарошӣ, дарахтбурӣ, дарахттозақунӣ;
11. Тайёр намудани сару либосҳои ҷангӣ: ҷавшан, зиреҳ, тоскулоҳ ва силоҳи ҷангӣ: табарзин, шамшер, корд, ханҷар, гурз, найза, камон, фалахмон, сипар, зиреҳ, занҷир, меҳҳои оҳанини гуногунодоза.

Дар сарзамини Хуросон ва Мовароуннаҳр қавмҳои дигари этникӣ аз қабили лақайҳо, қунғуротҳо, қарлиқҳо, батошҳо, қаттағанҳо, қирғизҳо, муғулу қазоқҳо ва ғайра умр ба сар мебуданд, ки пешаҳои матобофӣ ва

пахтагини тоҷиконро аз худ намуда, дар ҳаёт истифода мекарданд. Ҳамчунин, гурӯҳи этникии арабҳо ва лулиёни қаламрави Осиёи Миёна хусусиятҳои ҷудогии миллии хешро гум карда, оҳиста оҳиста ба тоҷикон ва ўзбекҳо наздик шуданд.

Бисёр шаҳрҳо ба воситаи облулаҳои сафолӣ аз сарбанди дарё ва ҷўйҳои дур бо об таъмин карда мешуданд. Аз маълумоти оварда маълум мешавад, ки «лулаҳои обгузар диаметрашон зиёда аз 1 м. буданд. Дар шаҳри Ҳулбук пойтахти хатлоншоҳон облулаҳои диаметрашон 60–80 см. дарозӣ дошта, пайдо шуданд. Чунин облулаҳо дар ташновҳо болои ҳам гузошта шуда буданд» [42, с. 32].

Дар асри XVI санъати кулолӣ дар қаламрави давлати Темуриён раванг дошт. Кулолгарон ба воситаи чархи кулол аз хокаи махсус ашёҳои кулолӣ месохтанд. Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар ин бора чунин гуфта шудааст: «Мақсуди хаммор пешгири сиёҳе бар миён баста ва токияи гулгунро бар сари худ нимшикаста, дар пеши хум бода соф мекард». Мақсуди хаммор аз Шаҳрисабз омада, дар Пули Сафед шаробхона кушодааст» [22, с. 286].

Дар ин давра зарфҳои кулолиро барои нигоҳ доштани равған, шароб, об, ғизо ва анвои зироатҳои гуногун истифода мебарданд. Куза нисбат ба хум хурд буда, миқдори ғунҷоишаш 1,5–2 литр ва кузаҳои калон ғунҷоишаш аз 5 то 7 литр об ё равған мебошад. Хум зарфи сафолини бе дастаи байзашакл, фароҳаҳон буд. Андозаи ғунҷоиши хуми калон 150 литр ва хуми хурма 5–10 литр буд.

Оҳангарӣ. Ҳунари оҳангарӣ низ тибқи маълумотҳои Зайниддини Восифӣ дар шаҳрҳои Ҳирот, Сиистон, Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Саброн тараққӣ карда буд. Устоҳои оҳангар бо лавозимоти корӣ: қўра, сандон, путк, дам, болға амбур, гиро, чарх, обдон таъмин буданд.

Дар ин давра аз оҳан олоти гуногун месохтанд ва мо онҳоро дар вақти омӯзиши «Бадоеъ–ул–вақоеъ» хеле зиёд дучор омадем ва ба чунин гурӯҳҳо тақсимбандӣ намудем:

- олотҳои хоҷагии қишлоқ: корд, қайчӣ, табар, зирех, занҷир, дос, бел, каланд, панҷара, мех, ҳалқа, арра, қулф;
- силоҳи ҷангӣ: шамшер, корди дудам, яккакорд, ханҷар, теғ, табарзин, найза, гурз, милтиқ, тири милтиқ, ҷавшан;
- асбобҳои мусиқии оҳанӣ: ҷанг, най, сурнай ва карнай, лабҷанг;
- заргарӣ: дастпона, гӯшвор, ҳалқа, пойбанд, пешибарӣ ва ғайра.

Дар асри XVI санъати заргарии мардуми Хуросон низ пеш рафта буд. Онҳо тиллоро чунин шуста ба даст медароварданд: ҷаҳорҷӯбаи аз навдаҳои борики бед омода карда, болояшро намад кашида, бо ин роҳ шустани реги тиллоро ба даст меоварданд. Дар баробари тилло ва нукра истехсол ва коркарди сангҳои қиматбаҳои фирӯза, лочвард, ақиқ, лаъл, ёқут ва марворид авҷ мегирифт. Дар ин бора Зайниддини Восифӣ овардааст: «Дар он ҷо даҳ сандуқ буд, мо онҳоро кушодем. Панҷ сандуқ пур аз тангаҳои нукрагин, ду сандуқ аз тилло ва якеи он пур аз кордҳои қиматбаҳои дастӣ, шамшеру ханҷарҳо буд. Дар ду сандуқи боқимонда лаълҳо, забарҷад, зумурад, ёқут, дурру марворидҳо буд» [20, с. 42].

Сангҳои қиматбаҳо ро на танҳо дар маснуоти заргарӣ, инчунин, дар ороиши тахти амирони Темурӣ ва сару либос, аз ҷумла, ҷомаҳои шоҳон аз гиребон то ба доман ҷавохиркорӣ мекарданд. Тибқи маълумоти Восифӣ яке аз амирони султон Ҳусейн Мирзо амирхоҷӣ Пир ном бақовул буд. Ӯ дар кӯчаҳо бо ҳашамати подшоҳона ба тахти равон савор шуда мегашт. Ин тахти равони мурассаъ бо ҷавоҳири пурқиммат, ки машъали он офтобро хира мекард, оро дода шуда буд.

Заргарӣ касби хеле нозук ва мушкил буда, заҳмати зиёдеро талаб мекард. Дар аҳди Темуриён баробари гулгулшукуфии заргарӣ аз ҳадди эътидол ва меъёри зебоипарастӣ берун рафтани он ба монанди дару панҷараҳои нукрақӯб ва зарандуд, нахлҳои тиллоӣ ва ғайра мушоҳида шудааст. Осори заргарии ин давр дорои услуби хос ва бадеияти баланде буд. Заргарон усулҳои рехтагарӣ, кандакорӣ, ҳаққокӣ, зарробӣ, сайқалдиҳӣ, ҳаллоҷиро истифода намуда, ангуштарин, ҳалқа, гарданбанду пойбанд,

дастмона ва дигар маснуоти ороишӣ тайёр мекарданд. Шаҳри Ҳирот маркази бузурги хунари заргарӣ ҳисоб мешуд. Санъати заргарӣ алоқаманд ба ҳаёти иҷтимоӣ буда, дар он дарки чуқури зебои парастӣ дида мешавад. Маснуотҳои заргарии мардуми тоҷикро дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» аз қабилӣ дастмона, ангуштарин, гӯшвора, гулӯбанд, гарданбанд, пойбанд, зангулача, ҳалқа, зирех дучор гардидем.

Ҳалқа, гушвор, ангуштарин аз нуқра тайёр мешуд, талабгоре, ки меҳост соҳиби дастмона шавад, ба назди устои заргар 60 – 70 тангаи нуқрагин мебард. Усто аз ин миқдори муайяни ин тангаҳо дастмона тайёр карда, қисми дигари онҳоро ба ҷои ҳаққи хизмат мегирифт. Баъзан устои заргар орошотро аз ҳисоби худ тайёр мекард, ҳаққи хизматашро аз муштарӣ бо пул ё маводи озуқа мегирифт. Маснуоти заргарӣ дар Ҳирот бо табъ ва урфияти онҳо тайёр карда мешуд.

Асбобҳои заргарии ин давра аз қолаби ситора, қолаби баргак, симкаш, сангдон, косаи нуқрагудозӣ, қайҷии нуқрабурӣ, амбури нугтез ва борик иборат буд. Барои тоза намудани маснуоти заргарӣ, заргарон он ашёҳоро дар оташ сӯзонида, хунук мекарданд ва баъд дар косаи мисӣ онҳоро дар маҳлули ҷавҳар тар карда, сафед мекарданд. Аз ин маълум мегардад, ки орошоти занонаи ин давра аз нуқра ва тилло, қисман аз мис ва биринҷ сохта мешуданд. Аз заргарони маъруфи ин давра тибқи маълумоти Восифӣ Аҳии Заргар, Султонмуроди Заргар, мавлоно Мираки Заргар ҳаёт ба сар бурдаанд. Мавлоно Мираки заргар, ки дар фанни заргарӣ ва ҷавохиршиносӣ хунарманде буд, таҷрибадор.

Аз рӯйи маълумоти Восифӣ мавлоно Мираки Заргар аз шаҳри Тошканд буда, дар дарбори Шайбониён ба ин пеша машғул буд. Нуқра ба ҳама дастрас буд. Табақаи аёну ашроф, занону фарзандони Темуриён бештар ашёҳои нуқрагинро супориш медоданд. Восифӣ дар ин бора менависад: «Ҳамшираҳо ва хешовандон ҳалқаҳо ва ангуштаринҳо, ки доштанд аз гӯшҳо ва ангуштони худ бароварда ба он зан нисор карданд» [22, с. 151].

Маснуоти ороишии заргарӣ аз рӯи муқаррарот ба қисмҳои зерин тақсим мешавад: сар ва гӯш, гардан, пеши бар ва даст.

Ороишоте, ки дар сар ва гӯш овезон карда мешаванд: қасоба, силсила, қачақ, гушвора, пешонабанд;

Ороишоте, ки дар гардан андохта мешаванд: гарданбанд, зиреҳи гардан, муҳра бо танга, ороишоти гардан–тангаҳои тиллоӣ, нуқрагин ва мисӣ;

Ороишоте, ки пеши бари занонро зинат медиҳанд: қулфи гиребон, сӯзани қубба;

Ба ороишоти даст: дастмонаи зирехдор, дастмонаи чаладор, ангуштарин, ангуштарини тангадор, ангуштарини ду–се тангадор, ангуштарини ниғинадор, ангуштарини бе ниғина, ангуштарини тоҷикӣ ва бозубанд.

Ороишоте, ки дар пой андохта мешавад: зангула, зангулаҳои зонубанд, занҷир ё зиреҳи пой.

Зевароти заргарӣ дар он давра воситаи тухфа ба ин ё он муносибат, аз ҷумла чашн, тӯю маросими мардумӣ, ба ёру дӯстон ба ҳисоб мерафт.

Дар бораи ангуштарин ё чала дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» омадааст, ки «духтарони амир Шохвалӣ ангуштаринҳо ва гушвораҳои (худо) ба факир доданд». Ё ин ки «Ҷузвдони кӯҳнае доштам рахтҳои тилло олотро аз даствона ва ангуштарӣ ва гушвора дар вай карда, дар бағал ниҳодам» [22, с. 327].

Ангуштаринро аз тилло, нуқра, мис сохта ба ангушт меандозанд. Баъзе аз заргарон ангуштаринро мувофиқи табиӣ мизочон ҳотамкорӣ ва нақшу ниғор мекарданд. Ангуштарини мардона низ мавҷуд буд. Ниғини ангуштаринро бо катиба ва тасвири зиннат медоданд. Духтарон онро дар ангушти хурди ҳар ду даст меандоختанд. Ангуштарин гирифтани духтарон дар замони муосир бо ташаккули анъанаҳои нав расм шудааст. Ангуштаринро ҷавонон дар рӯзи ақди никоҳ ҳамчун рамзи ягонагӣ, садоқат ва вафодорӣ ба ангушти дасти ҳамдигар меандозанд. Ангуштарин навиҳои

гуногун дорад: ангуштарини чашмакдор, ангуштарини нигинадор, ангуштарини бенигина, ангуштарини тангадор, ангуштарини дутангадор.

Даствона (дастмона) ашѐи зинати банди даст аст. Аз тилло, нукра ва мис бо шакли ҳалқаи нопайванд ва ё ҳалқаи бо ёрии качакҳо васлшаванда сохта мешавад. Занони аёну ашроф дастмонаҳое доштанд, ки барашон 7 сантиметр буд. Дастмона дутоғӣ дар ҳарду даст андохта мешуд. Дастмона навъҳои гуногун дорад: дастмонаи зирехдор, дастмонаи нигинадор, дастмонаи чаладор, дастмонаи гулдор, дастмонаи дандонакдор, дастмонаи бе нигина.

Гӯшвор, ҳалқа ашѐи зинати занона, ки ба гӯш овеzon карда мешуд, аз тилло ва нукра тайёр мешуданд. Гӯшвораҳои одӣ аз 2 то 4 овеза (поя) дошт. Гӯшвораҳои идона аз 5 то 10 овеза (поя) иборат буд. Гӯшвораҳои қиматбаҳоро дар тӯю маъракаҳо ва идҳо меовезанд, ки бо сангу шаддаҳои марчон ороиш дода мешуданд. Гӯшвор навъҳои гуногун дорад: гӯшвори қафасӣ, гӯшвори чапак, гӯшвори балдоқ, гӯшвори муҳаммадӣ, гӯшвори зирехдор, гӯшвори нигинадор, гӯшвори гӯякчадор ва ғайра.

Омӯзиш ва таҳқиқи касбу ҳунар нишон дод, ки дар асри XVI мардум аз зеваролоти зеби гардану пойбанд низ васеъ истифода менамуд.

Гарданбанд–гулӯбанд, муҳра, зеби гардан, танга аз нукра ва тилло сохта бо марчон шадда, садаф ва ғайра ба гардан овеzon мекарданд. Ин анъана то ба рӯзҳои мо побарҷост.

Пойафзолдӯзӣ. Дар бораи пойафзолҳои мардумони қаламрави давлати Темуриён ва атрофу акнофи он дар асрҳои XV–XVI овардаҳои Зайниддин Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» хеле ҷолиб аст. Ҳунари мардуми авлодӣ буда, онҳо аз насл ба насл ҳамчун мерос мегузаранд. Ҳунари чармгарӣ шуғли қадимаи ниёгон маҳсуб ёфта, аз чарм ҳунаромандон чорук, мӯза, тасма, кафш, ғилофи корду шамшер, афзори асп (нухта, лаҷом, айил, чаҳлуқ, рӯйпӯши болои зин, қамчин), машқ, маҳсиҳои занона ва мардона тайёр мекарданд. Дар бораи чарм Восифӣ маълумот дода чунин навиштааст: «Баъд аз он аспе бо зин ва лаҷом ба ин камина инъом фармуданд» [22, с. 136].

Чармгарӣ ҳамчун касб дар деҳот ва шаҳрҳо равнақ дошт. Устоҳои маҳаллӣ пӯстро дар об намак медоданд, то ин ки пашмаш рехта тоза шавад. Баъд бо решаи гиёҳ ва пӯсти бодом онро мечӯшониданд, ки дар натиҷа ранг мегирифт. Қачова ном маҳлулест, ки ҳангоми дар вай тар кардани чарми сурх, ранги он сиёҳ мегардид. Қачоваро аз донаҳои ғомук, пораи оҳани зангзада тайёр мекарданд. Ҳунари пойафзолдӯзӣ дар байни мардуми тоҷик таърихи қадима дорад. Ин ҳунари қадимаи пойафзолдӯзӣ дар ибтидо аз деҳот пайдо шудааст, зеро дар деҳот устоҳои кафшдӯз умр ба сар мебарданд.

Бар замми пойафзолҳо ҳунармандон аз пӯсти буз машк тайёр мекарданд. Тавре ки устоди фанни кимиё Қ. Худоёров овардааст, «пӯстро бо як маҳорати хоса аз бадани бўз ҷудо карда, баъд бо маҳлули об, решаи чукрӣ ва каме намак ба он илова менамоянд, ки дар натиҷаи он ҳама гуна равған ва чармҳои боқимондаи пӯст оҳиста оҳиста аз пӯст ҷудо мешавад ва дере нагузашта, пас аз чайқонидан оби дохили машк софу нӯшиданбоб мегардад. Дар шароити деҳот дар айёми қорҳои сахроӣ аз ин навъ обгирак васеъ истифода мебаранд. Машк обро хеле хунук нигоҳ медорад» [124, с. 149].

Пойафзолҳои мардуми тоҷикро дар асрҳои XVI ба ду гурӯҳ тақсим намудем:

- пойафзолҳои бесоқ: кафши ҷӯбин ва чармин, кафши сарипои бе муза, туфлӣ;
- пойафзолҳои соқдор: муза, чорук ва хомак.

Аҳоли дар фасли тобистон аз кафш навъи пойафзоли чармӣ, ё ҷӯбин бештар истифода мекард. Кафш аз тағҷарм, рӯя, пуштак, пошна иборат буд. Аз пӯсти гов тайёр карда шуда, таги пойафзол аз якҷанд қабат пӯст иборат буд. Аз қисми болои таги пойафзол як қабат рӯя ва пуштаки чармиро гирд медӯхтанд. Ҷое, ки аз боло пой андохта мешуд, лабҳои чармро ба тарафи дарун гардонида медӯхтанд. Тамоми амалҳои кафшдӯзиро дастӣ иҷро мекарданд.

Дар вақти дӯхтани кафш аз табена, дарафш, ресмон, қайчӣ истифода мекарданд. Аксар маврид мардум маҳсиرو бо кафши чармин пӯшида

мегаштанд. Шотирҳои султон Ҳусайн Мирзо ба пой кафш–пойсори афғонии зардӯзӣ мепӯшиданд. Кафши чӯбин навъи пойафзоли занон ва мардон буда, дар фасли тирамоҳ ва зимистон истифода мешуд. Кафши чӯбинро аз дарахти зардолӯ, тут ва чормағз омода мекарданд. Ғуллаи чӯбро бурида дар об то як муддати муайян нигоҳ медоштанд, то ин ки дар вақти тарошидан ва кофтани дохилаш бо теша ё қачқорди оҳанӣ накафад.

Аҳолӣ пойафзоли мӯзаро аз пӯсти гов ва буз тайёр мекарданд. Пораҳои чармро дар қолаби чӯбин гузошта аз қисми таги мӯза бо ду–се қабат чарм медӯхтанд. Мӯза пойафзоли соқдор буд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар он давра мардум аз хомак низ истифода мебард. Хомак пойафзолест, ки бештар аз пӯсти хоми гов, асп ва буз тайёр карда мешавад. Дар вақти дӯхтани хомак устоҳои маҳаллӣ онро зайле медӯхтанд, ки мӯи пӯст ба тарафи даруни пойафзол меомад. Хомакро ба воситаи қолаб медӯхтанд. Андозаи соқи хомак тақрибан 20–30 см. буд. Хомакро баъди пӯшидан бо ресмон маҳкам мебастанд. Хомакро дар фаслҳои баҳору тирамоҳ ва зимистон ҳангоми қорҳои хоҷагии қишлоқ, кишту қори баҳорӣ ва шикорчиён дар вақти шикор мепӯшиданд. Дар фасли тобистон хомакро дар оби намақдор тар карда, то мавсими дигар нигоҳ медоранд.

Рағзабофӣ. Рағза матои дурушти пашминиест, ки риштааш аз пашми ғӯсфанд тайёр карда мешуд. Ин ҳунаро дар байни мардуми тоҷикони кӯҳистон, баъзан водихо, ки ба парвариши ғӯсфанд машғуланд, аз замони қадим мавҷуд буд.

Рағзабофӣ амали занҳо ба шумор рафта, дар фасли дай (зимистон) ришта ресида, аз он дар дӯкон матои рағза мебофтанд. Матои рағза бештар барои дӯхтани пойтоба, шалвори ғафс, чакман, истифода мешавад. Чагман либос ё афзори болопӯши чӯпонҳо ба шумор мерафт. Аз рағзаи дурушт, инчунин, хурчин, чорукбанд ва арғамчин тайёр карда мешуд. Рағза дорои се ранг буд: сафед, сиёҳ ва тирранг. Навъи арзишманди рағза рағзаи сафед ба шумор мерафт, ки он дар дӯконҳои муқаррарӣ ба мисли қарбос бофта мешуд.

Хатна. Ин ҳунари қадимаи мардуми мусулмон дар давраи асрҳои миёна низ мавҷуд буд. Дар бораи оини дигари мардумӣ–хатна Зайниддин Восифӣ маълумоти ҷолиб додааст. Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи хатна гуфта шудааст, ки «Тарсубачае мусулмон шуд. Мухтасиб фармуд то ўро хатна карданд...» [22, с. 70].

Дар асрҳои XV–XVI мансаби диние бо номи мухтасиб вучуд дошт, ки ба гузаронидани маросими хатна назорат менамуд.

Дар якҷанд маҷмуа ва рисолаҳои илмию оммавӣ оид ба баргузори хатна маълумот пайдо намудем.

В.А. Руднев чунин ибрози ақида намудааст: «Маросими хатнаи олоти мардҳо ба таври васеъ на танҳо дар байни пайравони ислом, яҳуд, ҳамчунин, дар байни намояндагони дигар динҳо ва парастиишҳо ба таври васеъ паҳн гардидааст. Дар илми таърихшиносӣ дар ин бора андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Қисме ин маросимро ба урфу одати беҳдошт, дигарон чунин меҳисобанд, ки хатна ба барвақт ба балоғатрасии мардҳо мусоидат намуда, барои афзоиши насл дар қавм аҳаммияти муҳим дорад» [101, с. 19].

Далелҳои муътамад шаҳодат медиҳад, ки анъанаи хатнаи писарбачаҳо эҷоди суннати ислом набуда, ҳанӯз дар давраи гузариш аз давраи модаршоҳӣ ба падаршоҳӣ ба вучуд омада буд.

Хатнаро устоҳои хатнагар мегузарониданд, ки онҳо дар ноҳия ва шаҳрҳо ҳаёт ба сар бурда, хеле ангуштшумор буданд. Устои хатнагар бо худ теғ, қайроқсанг, ҷағк ва хокистари ишқор ва ё чанда дошт. Теғ асбоб ё олоти асосии хатнакунонӣ буда, шаклҳои гуногун дошт. Қисман дастаи теғ аз устухон ва ё аз ҷӯби сахт, ҳудаш аз пулод сохта мешуд, ки бисёр тез мебошад.

Қайроқсанг сангест, ки ба воситаи он теғҳоро молиш дода, тез мекарданд. Дар байни тоҷикони минтақаи Кӯлоб олоти ҷағк, ки аз ғараб сохта мешуд, паҳн гардида буд. Ба воситаи ҷағқ писаронро хатна мекарданд. Онро дар кафи даст барои осеб надидани олоти кӯдакон дошта, ба воситаи теғ хатнаро анҷом медоданд. Баъди амали хатна, ки пӯсти олотро мебуранд,

аз ҷои ҷароҳат хуни зиёд мебарояд. Дар асрҳои миёна дору ва дармони тиббӣ вучуд надошт. Барои пеши хунравиро гирифтани, пахтаро сӯзонид, ба гирди олоти кӯдак мепечониданд. Пахтаи сӯхта ё хокистари ҷанда барои бо тези манъ кардани хун хизмат мекард.

Писарбачаҳоро дар хона бо тахтапӯшт хобонида хатна мекарданд. Ин ҳодисаро дар байни мардумони водии Кӯлоб «дастҳалолкунӣ» ё «хатнасур» меноманд. Ба устои хатнагар барои амали хайраш ҷелаки карбосӣ ё рӯймол меоданд. Дар синни хурдсолӣ падару модарон олоти мардии кӯдаконро бо хоки сафед меомоланд, то ин ки пӯсти олоти мардии онҳо тунук ва мулоим шуда, буриданаш осонтар гардад.

Дар байни баъзе аз ноҳияҳо одате буд, ки ба пеши кӯдаки хатнашуда даромадан манъ буд. Барои он ки одамон ба хонаи бемор надароянд, як пора аз матои сурхро дар болои дар мебастанд, ки онро пай бастан мегуфтанд. Пай ҷӣ маънӣ дорад? Пай аз калимаи по ё ҷои по гирифта шудааст. Мақсад аз пай бастан ин аст, ки одамон, ки пайваста ба кори хоҷагӣ машғуланд, рӯз то бегоҳ дар саҳро кор мекунанду монда шуда омада, ба аёдати хатнашуда мераванд, ўро намегузоранд, ки ба хонаи хоби ў дарояд.

Мардум дар гузашта бар он ақида буданд, ки гӯё хастагии онҳо боиси дер шифо ёфтани кӯдак мегардад. Одамон матои сурхро дида, мефаҳманд, ки пай баста шудааст ва ба хонае, ки бемор хоб аст, намедаромаданд. Ин ба ҷиҳати тез сиҳат ёфтани наврасон мусоидат менамояд. Баъди сиҳат шудан ҳамсояҳо кӯдаки хатнашударо ба мисли шоҳбача дида, ба хотири ў дар табакҳо намудҳои таъомро гирифта меоварданд ва дуои хайр мекарданд, ки тезтар шифо ёбад. Шахсе, ки хатна намекард, ўро мусулмон намешумориданд.

Моҳияти суннати иҷрои хатнаро гузаштагон бештар дар ҷунин мафҳиатҳо мебинанд: аввалан тоза нигоҳ доштани олоти мардӣ; аз нигоҳи дини ислом; хатна маънои онро дорад, ки дар вақти ёфтани ҷасади ғавтида муайян мекунанд, ки вай аз кадом дину мазҳаб аст; барои ҳамхоба шудан бо занҳо бисёр мувофиқ будан, тезонидани ҷараёни бордоршавӣ ва амсоли

инҳо. Ҳунари хатнакунонӣ аҷдодӣ мебошад. Аз бобо ва падар ба писарон ҳамчун мерос мегузарад.

Дар натиҷаи таҳқиқ ва таҳлили зербанди аввали боби сеюм— «Инъикоси ҳаёти меъморӣ ва ҳунармандӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» имконият медиҳад, ки ҳулосаҳои зерин пешниҳод карда шаванд:

Моҳияти илмӣ асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV ва аввали асри XVI натиҷагирҳои минбаъдаи омӯзиши асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ» собит менамояд, ки дар ин давра новобаста аз нооромӣ, низоҳои гуногунӣ мазҳабӣ ва ҷангҳои байниҳамдигарӣ ҳокимон, ки ба ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии ҷомеа таъсири нгувори ҳудро мерасонид, намунаҳои ҷудогона ва ҳосаи санъати меъморӣ мардуми тоҷик дар мисоли: биноҳои маъмурӣ, динӣ, иҷтимоӣ, хоҷагӣ ва фарҳангӣ пойбарҷо буданд ва дар хизмати аҳоли қарор доштанд.

Дар заминаи раванги ҳунармандӣ, касбу ҳунари гуногун вобаста ба талаботи бозор инкишоф ёфта, мавқеъ ва нақши ҳудро то имрӯз пойбарҷо нигоҳ медорад. Инкишоф ва рушди ҳунари мардумӣ боиси беҳдошти сатҳи зиндагӣ, раванги қори тичорат, тақсими меҳнат, пайдоиши гурӯҳҳои нави иҷтимоӣ—ҳунармандон ва тоҷирон, афзоиши аҳоли, машғулиятҳои нави касбӣ, васеъшавӣ ва устувор гардидани мавқеи суқунати аҳоли мегардид. Ҳар ду вилоят ба низоми ташаккули касбу ҳунар дар қаламрави хеш манфиатдор буданд.

3.2. Инъикоси санъати мусиқӣ ва этнографӣ дар асари таърихӣ

«Бадоеъ—ул—вақоеъ»

Санъати мусиқӣ ва сурудҳои халқӣ тоҷик дар замони ҳукмронии амирони Темурӣ ва хонҳои Шайбонӣ ба дараҷаи баланди инкишофи ҳуд расида буд. Мусиқӣ, баҳусус дар замони ҳукмронии амир Ҳусайни Бойқарон Темурӣ дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр ба дараҷаи баланд тараққӣ карда, амирони Темурӣ барои санъаткорони мумтоз подошҳо дода, ҳунармандони ин соҳаро бештар тарғибу ташвиқ карда, онҳоро дар сафарҳои

худ ҳамроҳ мегирифтанд. Ҳамин тариқ, санъати мазкур ривочи комил пайдо кард.

Дар асри XVI дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр бисёр нишонаҳои анъанаҳои маданӣ ба монанди иду маросимҳо, санъати мусиқӣ, сурудхонӣ, рақс ва санъати рассомӣ пайдо шуда, то ба рӯзгори мо боқӣ мондаанд. Шумораи зиёди бастакорон, ҳофизон, раққосон ва навозандагони маъруфи мусиқии классикии зиёде ҳаёт ба сар бурдаанд. Мутаассифона, сарчашмаҳои таърихӣ, адабӣ ва мусиқӣ, ки дар онҳо номи ҳунармандону ҳофизон ва асбобҳои мусиқии онҳо зикр гаштааст, омӯхта нашудаанд. Бинобар ин, мо мақсад гузоштем, ки ба маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Зайниддин Восифӣ така карда, дар бораи бастакорону ҳофизон, навозандагону раққосон ва асбобҳои мусиқии онҳо маълумоти муфассал диҳем. Ба андешаи мо, асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ барои омӯхтани таърихи санъати мардумони қаламрави Афғонистон, Осиёи Миёна ва Эрон дар асри XVI сарчашмаи муҳимми таърихӣ ба шумор меравад.

«Бадоеъ—ул—вақоеъ» ба сифати сарчашмаи арзишманди таърихӣ, роҷеъ ба масъалаҳои мардумшиносии халқи тоҷик аҳамияти бузургро касб намудааст. Дар бораи санъат дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» маълумотҳои ҷолиби диққат дода шудааст. Восифӣ номи ҳофизон, раққосон, навозандагон, номи асбобҳои зиёди мусиқиро дар асар нишон додааст. Сарфи назар аз ҷангҳои байниҳамдигарӣ, ҳаёти фарҳангӣ дар дарбори ҳокимони Сафавӣ ва Шайбонӣ, асосан, дар анъанаҳои дарбории асрҳои пеш дар марказҳои бузурги фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, аз қабилҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Ҳирот, Табреш, Машҳад, Шероз, Исфаҳон ва ғайра пеш мерафт.

«Бисёре аз фарҳангии ба дарбори Шайбонӣ ва Сафавӣ дар Самарқанд, Бухоро, Табреш, Кошон ва Исфаҳон, бархе аз онҳо ба Марв, Машҳад, Ҳирот ва дарбори Бобуриёни Ҳинд (1526–1857) кӯч бастаанд ва ин инкишофи минбаъдаи санъати мусиқӣ ва назмро шарҳ медиҳад» [94, с. 72].

Омӯзиши ин сарчашмаи таърихӣ нишон дод, ки дар замони салтанати Темуриён асрҳои XV–XVI мақоми волои созҳои миллӣ мушоҳида карда

мешуд. Дар бораи дараҷаи баланди инкишофи маданияти мусиқӣ дар нимаи дуюми асри XV ибтидои асри XVI рисолаҳои мусиқию назариявӣ (рисолаи мусиқӣ), антологияҳои мусиқию назмӣ (баёзи мусиқии—Мулло Туғро Машҳадӣ), рисолаҳои мусиқии шакли шеърӣ (рисолаи назми мусиқии—Кавкабии Бухорӣ, Сайфиддини Ғазнавӣ, Боқӣи Наӣйинӣ), бахшҳои махсуси санъати мусиқӣ дар донишномаҳо, солномаҳои таърихӣ, ёддоштҳо, луғатҳои тафсири маълумоти фаровон медиҳанд. «Хусусияти хоси маданияти мусиқии ин давра дар забони илмӣ он—форсии тоҷикӣ (форсӣ—тоҷикӣ), сарфи назар аз системаи сиёсии ин ё он минтақа мебошад. Ин далели муҳими нақши бартаридоштаи фарҳанги мусиқии халқҳои эронӣ мебошад, ки барандагони ин фарҳанги бузурганд» [94, с. 80].

Созҳои миллӣ ва навозиши асбобҳои мусиқии халқӣ, аз қабилӣ: доира, даф, табл, най, чанг, уд, ғиччак, барбат, духул, рубоб, танбур дар авҷ буд. Ба ақидаи Восифӣ ҳофизон ва навозандагон мебоист аз илми мусиқӣ хабардор бошанд, онро на танҳо омӯзанд, балки бағоят хуб донанд. Ҳамчунин, дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» як зумра ҳофизон ва навозандагони асбобҳои мусиқӣ устод Ҳусайни Кӯчақной, Ҳасани Нойӣ, Ҳофиз Мири Хонанда, Ҳофиз Басир, Ҳофиз Миросӣ, Зӯҳраи Чангӣ, Сайид Аҳмади Ғиччакӣ, Цигарии Чангии Муғанӣ, Муҳибалии Балабонӣ, Ҳасанӣ Удӣ, Алӣ Кучаки Танбурӣ, Қосималии Қонунӣ, Мирзо Байрами Қонунсоз, Мақсуд Алиӣ Раққос ва Моҳчучуқи Раққос номбар гардидаанд, ки дар ҳаёти маданияти ин давра саҳми зиёд доштанд. Восифӣ махсус қайд кардааст, ки дар замони ӯ «аҳли созу арбоби навоз бисёр буданд» [22, с. 29].

Олим ва муҳаққиқи барҷастаи тоҷик дар соҳаи таърихнигорӣ устод Аҳрор Мухторов дар бораи Восифӣ, санъаткорону навозандагони замони ӯ чунин маълумот додааст: «Восифӣ дар асараш «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳофизонро ба қалам овардааст, ки онҳо на танҳо дар Ҳироту Хуросон, балки дар мамлакатҳои Арабу Аҷам маъруф буданд. Аз маълумотҳои мазкур маълум мешавад, ки овози хуши ҳофизон, мақомҳои ихтироъкардаи бастакорон, шоирони забардасти замони худ, ба мисли мавлоно

Абдурахмони Қомӣ, Зайниддин Восифӣ ва дигаронро водор менамудааст, ки дар ҳаққи онҳо шеър гуянд. Ин одат дар навбати худ дастгирии аҳли санъат дар назди оммаи мардум буд» [77, с. 64].

Тибқи маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ «пас аз ба шаҳри Ҳирот ҳамла намудани шоҳ Исмоили Сафавӣ соли 1510 ва ба иллати сиёсати мазҳабии ӯ аз қаламрави Хуросон ба тарафи Мовароуннаҳр қариб 500 нафар аҳли фазлу камол ва ҳунар ҳичрат мекунанд. Дар байни ин муҳочирон Восифӣ, Қосималии қонунӣ, Муҳибалии балабонӣ, Саидахмади ғичҷакӣ, ҳофиз Басир ва чанд тани дигар низ буданд» [85, с. 8].

Аз маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ» бармеояд, ки дар асрҳои XV–XVI чунин шаклҳои санъат, аз ҷумла, санъати мусиқии овозӣ, навъҳои гуногуни мусиқии созӣ, санъати ҳунарнамоии саҳнавӣ (ҳачву масҳара, лухтакбозӣ), санъати рақсӣ (рақси маҳаллӣ, классикӣ, варзишӣ, рақс дар рӯйи дор, рақси якка ва гурӯҳӣ), санъати адабию бадеӣ (бадеҳа, дostonхонӣ, марсияхонӣ, фалакхонӣ, савтхонӣ, гурӯғлӣ) хеле рушд намуда буд.

Дар бораи Қосималии Қонунӣ ном марди ҳунароманди чирадаст Восифӣ чунин маълумот дода гуфтааст, ки «Қосималии Қонунӣ созандае буд, ки моҳи гардун аз барои торҳои қонунаш аз ҳола калобаи сим овардӣ ва ҳаврои айн аз баҳри намунаи гӯшҳои он қонун ғунчаҳои гулбуни равзаи ризвонро ба пеши қонунтарош бурдӣ ва руҳул—амин агар нағмаи руҳафзояшро шунидӣ, шоҳи дарахти сидраро аз барои сози вай буридӣ ва сипехри худро ҷиҳати мизроб пеши вай кашидӣ» [22, с. 22].

Ба андешаи мо, ҳар як соҳа, аз ҷумла, соҳаи санъати мусиқию навозандагӣ, раққосӣ ва амсол ба ин ба худ илми қонун, ё қонунсозии худро дорад, аз ҷумла, соҳаи санъат, ки барои гузаронидани маърақаҳо ва чорабиниҳои шаҳрӣ, ноҳиявӣ истифода мешавад. Қосималии қонунӣ беҳтарин оҳангсоз, ҳофиз ва навозандаи тоҷик буда, охири асри XV ибтидои асри XVI дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Санъати мусиқиро ӯ дар зодгоҳаш омӯхта, дар ҷодаи сурудхонӣ навозандагӣ ва таҳлили таркиботи мусиқӣ шуҳратёб гардида буд. Аҳли мусиқӣ салиқаи баланди мусиқифаҳмӣ

ӯро эътироф кардаанд. Қосималии қонунӣ сарвари дастаи ҳунармандони дарбори ҳокими Машҳад Иброҳим Мирзоро ба уҳда дошта, чандин шогирдонро ба олами мусиқӣ ҳидоят намудааст. Аз ӯ асаре доири илми мусиқӣ то ба мо омада расидааст, ки «Нозу ғамза» ном дорад.

Дар замони ҳукумати амир Султон Ҳусайн Мирзо дар Хуросон чавоне буд, Мирзо Байрам, ки қобилияти хуб доштааст. Воқеанигори барҷаста Восифӣ дар бораи ӯ чунин навиштааст: «... ва қонунро боқонуне менавохт, ки Зухраи Чангӣ (аз рашки ӯ) чанги худро бар замин меандоخت». Қонун, қонунсозӣ дар асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» «дар 11 ҷой дучор омадааст» [22, с. 72].

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар бораи дигар сози мусиқӣ, аз ҷумла, чанг дар 16 ҷой маълумот дода шудааст. Чангнавозони беҳтарини ин давра Зухраи Чангӣ, Чакари Чангии Муғанӣ ба шумор мерафтанд. Восифӣ дар бораи Чакари Чангии Муғанӣ ном ҳунармандони халқӣ маълумот додааст: «Ҳар гоҳ, ки чанг дар канор гирифтӣ Зӯҳра дар базми фалак сози худ бар замин задӣ ва аз осмон бар замин омадӣ ва мӯйӣ гесӯи худро тори чанги ӯ сохтӣ» [22, с. 23].

Чанг сози қадимаи тории мардумони тоҷикону афғонҳо ба шумор рафта, овози хоси худро дорад. Дар шароити муосир ин асбоби миллии халқӣ дар мусиқии милли ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Чанги милли ду намуд аст: тории бе парда ва чанги лабӣ ё лабчанг.

Дар асрҳои X–XI чанг бо ҷӯби ним доира сохта шуда, дар он торҳо ва симҳои яклухт пайваست мешуданд, ки садоҳои гуногунро пайдо мекард. Аз ҳафт тор иборат аст, ки ҳар як тор садои гуногун дорад. Намуди дуҷоми чанг асбоби фулузӣ буда, дар назди устоҳои оҳангар бо истифодаи санъати нафистарини оҳани суфта шуда, ки аз ду шоха иборат аст ва дар қисми мобайни он оҳани хеле тунук ва нафиси лаппишдиханда ҷой карда мешавад, ки онро чанги лабӣ ё лабчанг меноманд. Навозанда чангро ба лабҳо гирифта, қисми мобайни онро бо ангуштонаш лаппиш дода, бо ёрии забонаш оҳанги мусиқиро менавохт.

Дар асари Восифӣ, инчунин, дар бораи сози мусиқии ғиччак ва дар бораи устод Саид Аҳмади Ғиччакӣ ном шахс маълумот дода шудааст: «Ва саромади созандагон устод Саид Аҳмади Ғиччакӣ буд, ки гардуни ҷоми заррини хуршеди ховариро аз барои тоси ғиччаки ӯ муносиб медид».

Восифӣ Саид Аҳмади Ғиччакиро беҳтарин ғиччакнавози он давра шуморида, ба хунари волои ӯ баҳои баланде додааст: «Дар 12 мақом ва бист ва чаҳор шаъба ва шаш овоз ва ҳафтдаҳ (баҳр) усул, ки куллиёти мусиқӣ аст, амале баста ва сози ғиччакро бисёр хуб менавохт» [22, с. 113].

Ғиччак сози мусиқии тордорест, ки бештар ду намуди он маълум аст. Ғиччаки тоҷикӣ ва скрипка. Ҳар ду асбобҳои бепардаи халқӣ шуморида мешавад. Бо шаклҳои гуногун сохта мешаванд. Яке аз он шаклҳо дар шакли доира сохта шуда, болояш бо пӯсти гов ё, пӯсти буз кашида мешуд. Аз ду тор иборат буд, барои садо бароварданааш камонак сохта мешуд. Камонак аз қилҳои думи асп иборат буда, онро бо шираи дарахти зардолу омезиш дода, дар мавриди бо симҳо лаппиш додан, садои мусиқии форамеро ба вучуд меовард.

Сози мусиқии тории дигар уд ном дошта, дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар чор ҷой дучор омадааст. Зайниддин Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» перомуни беҳтарин уднавозони ин давра чунин менависад: «Яке аз навозандагони олам устод Ҳасани Удӣ буд». Ё ин ки дар ҷои дигар навиштааст: «Беҳтарин уднавоз устод Қулмуҳаммади Удӣ буд» [22, с. 24].

Уд як навъ сози тории мусиқии тоҷикон ба шумор рафта, давраи пайдоиши онро муҳаққиқон ба замони ҳукмронии Сомониён мансуб медонанд. Аз ҷӯби чормағз, зардолу ва тут сохта шуда, ба шакли асбобҳои помири шабоҳат дорад. Уд косаи калони мурудшакл ва дастаи кутӯҳе дорад. Аз се то панҷ тор дошта, торҳояш аз рӯдаи ҳайвонот тайёр карда мешуд. Удро бо мизробӣ ҷӯбин ва устухонӣ менавозанд.

Рубоб дар асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар ду ҷой дучор омадааст. Ин асбоби тории мусиқӣ дар байни халқҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Эрон дар чашну маърақаҳои тӯёна васеъ истифода бурда

мешуд. Рубоб аз косахонаи калон, ду кош, даста, гӯшақҳои чӯрӣ иборат аст. Аз ду то панҷ тор дорад. Ба рӯи косааш пӯсти оҳу кашида, торҳояшро аз рӯдаи ҳайвонот, сими махсус ва ё зӣ тайёр мекарданд. Дарозии он 80 см. буда, мувофиқи миқдори торҳо дар нӯги даста гӯшақ дошт ва чӯри он тавассути гӯшақҳо баланду паст карда мешуд.

Рубоб асбоби пардагӣ ба шумор рафта, бо мизроб навохта мешуд. Рубобро аз чӯби тут, зардолу сохта, ба рӯи косааш пӯсти бузу гӯсфанд мекашанд. Дар гарданаи дастааш аз ду тараф шохҳои камоншакл дорад, ки дарозияшон 10–12 см. аст. Нути даста ба қафо тоб хӯрда, дар он гӯшақҳо ҷой гирифтаанд. Дар болои пӯсти коса ҳаракат гузошта мешуд, ки барои ҳосил кардани садои оҳанг хизмат мекард. Ҳаракро аз чӯб ё аз устухон месохтанд ва аз болои он торҳои сохро мекашанд. Барои рубоб, дутор, думбра ҳаракати дарозу ростии ду тарафаш поядорро месозанд. Рубоб ду намуд аст: рубоби қошғарӣ ва рубоби тоҷикӣ. Аз намуди сохти зоҳирӣ онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Дутор сози мусиқии тории тоҷикону афғонҳо, эронӣ уzbekҳо ба шумор рафта, аз чӯби тут, зардолу, чормағз сохта шуда, асбоби бепарда буда, аз коса, даста, дутор, сарпӯш ва ҳаракат иборат аст. Торҳои онро аз ресмони шаст месозанд. Дутор аслан асбоби якканавозӣ буда, бештар дар байни гурӯҳлисаройҳо, фалаксароён ва сурудҳои халқӣ истифода карда мешуд.

Танбур сози тории тоҷикон буда, аз чӯби зардолу, тут сохта мешавад. Косаи танбурро бо тахтаи тунук рӯйбаст мекунанд. Танбур аз се тори симӣ иборат буда, бо мизроб навохта мешуд. Дарозияш 110–120 см. аст. Сарпӯши косаро аз чӯби чормағз метарошиданд. Сози пардавӣ аст. Дар замони давлатдорӣ Сомониён торҳои танбур аз рӯдаи ҳайвонот тайёр карда мешуд. Бештар бо сози қадимаи уд шабоҳат дорад. Ду навъи танбур: хуросонӣ ва бағдодӣ машҳур аст. Фарқашон дар он аст, ки танбури бағдодӣ дастаи кутох ва панҷ парда дошта, танбури хуросонӣ дастаи дароз ва пардаҳои бисёр дорад. Сетор, панҷтор, ҳафттор, навъҳои гуногуни танбур мебошанд. Танбур дар асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Восифӣ дар се ҷой дучор омада, тибқи

маълумотҳои ин сарчашмаи таърихӣ беҳтарин танбурнавозони давраи Темуриён устод Алӣ Кӯчаки Танбурӣ ба шумор меравад.

Барбад сози миллии арабӣ буда, истифодаи онро Борбади Марвазӣ ба ҳубӣ иҷро мекард, аз ин хусус, номи барбадро гирифт. Барбад аз косахонаи калон, дастаи кутоҳ ва аз панҷ то ҳашт тор иборат буда, бо мизробак навохта мешуд. Имрӯз тоҷикон низ дар навохтани ин асбоб ҳунарнамоӣ мекунанд. Дар замони ҳумронии Темуриён дар чашну маросимҳои дарборӣ истифода бурда мешуд.

Духул дар асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар як ҷой дучор омадааст. Духул сози зарбии мусиқии қадима буда, аз ҷӯбҳои тут, зардолу сохта мешуд. Шакли деғмонанди болояш бо пӯсти гов рӯйкаш карда мешуд. Бо ҷӯбҳои махсус навохта мешавад. Асбоби зарбии размӣ ба шумор меравад. Дар маросиму базмҳои дарборӣ истифода бурда мешуд.

Табл сози зарбии мусиқии қадима буда, аз косахонаи гирди калон, думғозааш гирди майда иборат аст, ки аз рӯйи он пӯсти гов кашида шуда, ба воситаи зарби даст навохта мешавад. Табл низ асбоби мусиқии размист. Ду шакл дорад: хӯрд ва калони дарозрӯя. Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар шаш ҷой дучор омада, дар ин бора чунин ишорат шудааст: «Дар боми хона таблиро овоз диҳем» [22, с. 215].

Доира дар асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар нӯх ҷой дучор омадааст. «Ва доира аз ҷалочил дастакзанон, ки дар чунин ишратгоҳи ҷаннатосо ҷангро чи маҳалли сина кандану нолаву афғон аст» [25, с. 35]. Доира сози мусиқии гирдшакл буда, ба гурӯҳи асбобҳои зарбӣ дохил шуда, дар ҳамаи шаклҳои мусиқӣ истифода бурда мешавад. Бештар аз ҷӯби тут, зардолу ё ҷӯби ангур, ки қайсоқ номида мешавад, ба шакли давра баста мешавад. Ба рӯйи ҷӯби даврашакл пӯсти буз, гов ё той кашида мешавад. Баъзан устоҳо дар даруни ҷӯби гирд шилшилаҳои оҳанӣ мечаспониданд, ки ҳангоми навоختан ба танаи ҷӯб бархӯрда, садои нафис мебароранд. Доираро бо зарби ангуштони даст менавозанд.

Даф сози қадимаи мусиқии гирдшакли ба доира монанд буда, дар фолклор бештар истифода мешавад, ки ба ин шомил аст, мардумони Бадахшон, гурӯҳи ноҳияҳои Хатлон, ки дар сурудҳои фолклории фалак истифода бурда мешавад. Даф асбоби даврашакл буда, бо ҳалқаҳои симӣ оро дода шуда, бо пусти гов ё буз кашида шуда, бо кафи даст навохта шуда, овози хоси худро дорад. Даф дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар як ҷой дучор омадааст.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи най сози мусиқии нафасӣ низ маълумот дода шудааст. Сози нафасии най дар асар дар ҳаҷдаҳ ҷой дучор гардид. Восифӣ аз хусуси ҳофизон устод Ҳусайни Кӯчақной ва устод Ҳасани Нойӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» маълумоти зиёде додааст. Тибқи маълумоти Восифӣ ин чехраи ҳунари дар Хуросон ҳаёт ба сар мебард. Дар бораи Ҳусайни Кӯчақной сухан ронда, Восифӣ қайд менамояд, ки ӯ ҳама намуди асбоби мусиқиро хуб навохта метавонистааст. Бештар ба навохтани най сару кор доштааст. Дар бораи ин чехраи ҳунари Восифӣ чунин менависад: «Ва устод Ҳусайни Кӯчақной, ки дар қамолҳои ҳусн ва қамол буд ва дар Ироқи Араб ва Аҷам овозаи сози ӯ ба авҷи иштиҳор расида буд», ё ин ки дар ҷои дигар навиштааст: «Ҳузори маҷлис аз ҳофиз Мир ғазале ва аз устод Ҳусайни Кӯчақ фазли най илтимос намуданд» [22, с. 26].

Ба андешаи мо, най сози мусиқии нафасӣ буда, дар байни мардуми тоҷик, афғон, ўзбеку эронӣ ба таври васеъ паҳн гардидааст. Бештар дар вақти разм, тўю маросимҳо истифода мешавад. Аз ҷўби зардолу ва тут сохта мешуд. Аз ҳафт то нӯҳ сўроҳ иборат буда, ҳангоми пуф кардан, бо ангуштон сўроҳҳоро дошта, лаппишҳои мусиқӣ пайдо мешавад.

Дар аксари оилаҳои тоҷик истифодаи созҳои мусиқӣ ба назар мерасид. Хурду қалон ба навохтани ин созҳои мусиқӣ сару кор доштанд. Ин аст, ки ин пеша аз насл ба насл ба мо мерос мондааст. Муҳаққиқ О. В. Кременсова дар ин бора андешаи дуруст баён карда, чунин навиштааст: «Барои оилаи тоҷик сурудхонии умумии оилавӣ ва навохтани асбобҳои мусиқии анъанавӣ буд. Бозӣ, сурудхонӣ ва рақсро хурдсолон дар оила аз қалонсолон меомўхтанд.

Дар оила рубоб, думбра, доира, ғиччак, таблак, най, лабчанг навохта метавонистанд» [56, с. 48].

Асбобҳои торӣ ва асбобу анҷоми мусиқии динӣ барои мардумони минтақаи Аврупо ва қисми зиёди Осиё хос мебошанд. Барои аҳолии минтақаи Осиёи Шимолӣ, қисми зиёди Африқо ва ҷанубу Шарқии Осиё, дар мадди аввал асбобу анҷомҳои мусиқии зарбӣ хос аст.

Дар асрҳои XV–XVI санъати рақс дар байни мардуми тоҷики Хуросон ва Мовароуннаҳр хеле рушд намудааст. Санъати рақс низ, ба мисли асбобҳои мусиқӣ санъати қадимаи халқӣ буда, яке аз ҳунарони фолклории миллати тоҷик маҳсуб ёфта, иҷроиши хоси ҳудуддор. Ҳар як миллати маскунӣ сайёраи Замин бо рақсҳои офаридаи худ фарқияти миллати дигарро ҷудо мекунад. Ба рақсҳои фолклории миллати мо дохил мешаванд: рақси ҷӯпонӣ, рақси чакан ва рақсҳои мардуми шимолу бадахшӣ.

Рақси ҷӯпониро як мард иҷро мекунад. Ҷӯпони раққос дар саҳро бо таёқ дар даст мерақсид. Ҳаракатҳои мавзунӣ ин санъати халқӣ ифодаи амалҳои некӣ онҳоро нишон меод. Ин рақси халқӣ бо сару либоси миллӣ иҷро карда мешуд.

Рақси чаканро занҳо ба иҷро мерасониданд. Онҳо бо сару либоси чакан дӯхта, дар идҳои миллии Наврӯз ва маърақаҳои расмӣ дигар бо санъати воло мерақсиданд. Ин санъати миллӣ тарзи иҷроиши хос дошт. Ҳаракати даст ва пой, ҷархидани раққоса ҳар яке мазмунӣ алоҳидаи ҳудуддор дошт.

Рақси якка гуфта, рақси алоҳидаи як кас иҷро мекардагиро, рақси якка меғӯянд. Дар шумораи бисёри рақси гурӯҳӣ (умумӣ) шуморида мешавад. Рақси тоҷикӣ бо ҳамовозии доира ё дастаи созҳои халқӣ, асбобҳои нафасӣ ва зарбӣ, аз қабилӣ сурнай, карнай, най ва ғайра иҷро карда мешуд.

Ҳар як насл рақси ҳудуддор дошта, оҳанг назокату зарофати онҳо то андозае зиндагонӣ, рӯҳияи маънавӣ, хусусияти муомиларо дар рақс инъикос менамояд. Тибқи маълумоти Восифӣ, рақсҳои давраи асримиёнагии тоҷикон баъзан то ҷое пурҳаяҷон мегузашт, ки бо муштзанӣ ва даридани сару либос

меанҷомид. Дар ҳаёти маданияи халқи тоҷик дар асрҳои миёна санъати рақс мавқеи арзанда дошта, дар инкишофи анъанаҳои бои иҷрокунандагони ин навъи эҷодиёти бадеӣ саҳми муҳим, раққоси номӣ Мақсуд Алиӣ Раққос бе мисли монанд аст.

Дар сарчашмаи таърихӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ нимаи аввали асри XVI роҷеъ ба санъати баланди иҷрокунандагии ин ҳунарманди нотакрор ахбори зиёд ба мушоҳида мерасад. Восифӣ ҳамчун муаррихи беҳамто бештар санъати ҳунарнамоии раққосии Мақсуд Алиро васф менамояд. Восифӣ Мақсуд Алиро дар санъати рақс кутбнамо шуморида чунин мегӯяд: «Мақсуд Алӣ чавоне буд, ки ҳар гоҳ ба рақс даромадӣ, хуршеди ховару моҳу анвар ба гарав рафтӣ ва чун аз рақс боз истодӣ ҳуззори маҷлисро ба гирди сари худ дар гирд ёфтӣ» [22, с. 28].

Аз омӯзиши «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ бар меояд, ки дар иҷроии санъати рақс баробари занон мардон низ машғули ин санъати халқӣ мебошанд. Ба андешаи мо онҳо дар вақти рақс дар майдончаи рақсӣ дар ихотаи одамон ду кас бо ҳам рақсида, бо ҳаракатҳои мавзунӣ даст ва пойи хеш бинандагонро дар ҳайрат мегузоштанд. Дар ин бора Восифӣ дар асараш чунин маълумот додааст: «Он раққос дар ҳини рақс сар ё пойи худро дар пеши димоғи ӯ меовард ва ҳаракат мекард, то ғояте, ки ӯ бармеҳост ва ҳарду ба якдигар мечаспиданд ва ҷомаҳои якдигар медариданд ва мушт дар ҳам мебастанд ва сару рӯи якдигарро мешикастанд. Ҳуззори маҷлис бо сад ташвиш эшонро ҷудо месохтанд ва боз дар бозӣ мепайвастанд» [22, с. 68].

Дар байни халқ ҳикмате ҳаст: «Аз хурсандӣ ба рақс даромад». Моро оҳанг, вазну қофия, зебоии иҷрои рақс мафтун месозанд. Дар сабуки ва озодии ҳаракат мо ҳисси хушнудӣ ва озодиро таҳаммул менамоем. Аз ин рӯ рақсро тавоништан, омӯхтан лозим аст. Мутаассифона, рақсҳои умумии халқӣ, ки дар онҳо анъанаи халқ таҷассум меёбад, аз байн рафта истодаанд.

Ҳамин тариқ, тавре аз тадқиқи «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Восифӣ бармеояд, дар аҳди давлатдорӣ Темуриён соҳаи мусиқӣ зиёде истифода бурда мешуд, ки мо онҳоро ба ғуруҳҳои зерин тақсимбандӣ намудем:

- 1.Созҳои мусиқии зарбӣ: доира, даф, табл, духул.
- 2.Созҳои мусиқии нафасӣ: най, карнай, сурнай.
- 3.Созҳои мусиқии торӣ: рубоб, чанг, дутор, танбур, уд, борбад, ғиччак ва ғайра.

Умуман, дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ санъат ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ қаламдод шуда, аз таъсири дин озод буда, ба соҳаи алоҳидаи ҷаҳолияти инсон мубаддал гардида, баробари инкишофи ҷамъият рушд менамуд.

Масъалаи дигари тадқиқи асари мазкурро масъалаи пайдоиши санъати наққошӣ ва суратгирӣ ташкил медиҳад. Зайниддини Восифӣ дар асараш «Бадоеъ—ул—вақоеъ» аз хусуси санъати наққошӣ ва суратгирӣ маълумоти зиёди илмӣ додааст. Ба андешаи мо, ибтидои пайдоиши санъати наққошӣ ба ҷаҳолияти амалдорони давр вобаста буд. Дар асрҳои XV—XVI муҳити созгор ва заминаҳои мусоид ба вучуд омад, ки ба ривочи санъати наққошӣ ва рассомӣ мусоидат менамуд. Шароити ҳамин давраи таърихӣ тақозо менамуд, ки рассом беҳтарин лаҳзаҳои зиндагонӣ, аз қабилӣ тӯй, манзараҳои табиат ва ғайраро тасвир намояд. Ба қавли устод Аҳрор Мухторов «Зарфҳои биринҷӣ, сафолӣ, матоъҳои бофандагон ва ашёи заргарон, санъати хаттотӣ, наққошӣ, ҳаҷҷорӣ ва миниатюрӣ писанди мамлакатҳои ҷаҳон гардида буданд» [77, с. 12].

Сардафтари адабиёти рассомии тоҷик устод Камолиддини Беҳзод мебошад, ки ҳаёт ва ҷаҳолияти ӯ ба замони ҳукмронии султон Ҳусайн Бойқаро ва вазири донишманди ӯ Алишер Навоӣ рост меояд ва ин пешаи ниёгони аҷдодӣ тобиши нав мегирад. Тибқи маълумоти «Бадоеъ—ул—вақоеъ» подшоҳ Ҳусайн Бойқаро аз миёни ҳунармандони ин санъат устод Беҳзоди наққошро баргузида, ӯро «Монии Сонӣ» лақаб дода буд» [22, с. 901].

Камолиддини Беҳзод мусаввири номии мактаби минётурии шаҳри Ҳирот ба шумор рафта, ҳунари хаттотиро дар зодгоҳаш омӯхтааст. Камолиддини Беҳзод соли 1455 дар шаҳри Ҳирот дар оилаи камбағал ба дунё омадааст. Ӯ нозукиҳои санъати тасвириро аз устод Пир Саид Аҳмади

Табрезӣ ва Мираки Наққош омӯхтааст. Вале аз сабаби нотинҷии замон соли 1510 ба Табрез мекӯчад. Беҳзод дар Табрез гурӯҳи калони шогирдонро тарбия намудааст, ки дар байни онҳо Ҳочӣ Абдулазиз, устод Музаффар Алиро номбар кардан мумкин аст. Беҳзод ҳамчун наққош дар тамоми Шарқ шуҳрат пайдо кардааст. Ӯ бо ҳунари худ дар офаридани симоҳои мутафаккирони бузурги Шарқ Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Султон Ҳусайн Бойқаро ва як қатор ҳамзамонони худ ҳисса гузошта, аз нозукиҳои санъати рассомӣ хеле моҳирона истифода намудааст.

Беҳзод бо ҳунари воло ва рангини худ аз рассоми машҳури Шарқ–Монӣ бо комёбиҳои баҷастаи бадеии худ пеш гузаштааст. Рассом асарҳои худро ба манзараҳои табиати рангини кишвари азизаш бахшида, дар онҳо зебогии манзараҳои ҳамешасабзро тараннум кардааст. Инчунин, Беҳзод мазмуни расмҳояшро ба сахнаҳои базм, ҷангу муҳорибаҳо, лавҳаҳои шикор, шуғлҳои мардумӣ, сару либос, ашхоси алоҳида, манзараи табиат, ҳайвонот, танқиди амалдорон ва ғайра бахшидааст. Таносуби ранг ва ҷилою таровати он хеле ба маврид афтода, ҳама ҷузъиёт мутобиқи мазмун ва ғояи аслиаш нигошта шудааст.

Дар бораи пайдоиши санъати рассомӣ якҷанд фикрҳо вучуд дорад, қисме ватани пайдоиши онро Ҳиндустон, Покистон, Рим ва давлатҳои Аврупоӣ, Яҳуд, Араб мансуб медонанд.

Дар санъати наққошӣ истифодаи сиёҳидон (рангдон), муқалам, ранг, тахтаи рассомӣ, пӯст, сангҷӯбе ки тасвириро мекашиданд, ҳатмӣ буд. Рангдонро аз санг, гил, дарахт ва шиша месохтанд. Муқалам аз қили ҳайвонот тайёр карда шуда, бо он амалҳои тасвириро иҷро мекарданд. Расмро дар болои тахтаи рассомӣ мекашиданд. Дар санъати тасвирӣ бештар рангҳоеро, ки аз хок, оҳаксанг, рангҳои санг тайёр карда мешуд, истифода мебарданд. Рангро аз гилу хоки рангоранг, бо омехтаи равған, пӯстлохи дарахтон тайёр мекарданд. Дар асрҳои XV–XVI бештар санъати тасвирии маҳаллӣ ташаккул ёфта буд.

Пайдоиши санъат аз умқи таърихи мардумон маншаъ гирифтааст. Дар бораи санъат ва шаклҳои он Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» маълумоти пулварзиши илмӣ додааст ва шаклҳои санъати адабӣ бадеии охири асри XV ибтидои асри XVI мо чунин муайян намудем: бадеҳа, латифа, назира, шеърхонӣ, чистонхонӣ, марсияхонӣ, мушоара, мубоҳаса, ҳаҷв, масҳара ва амсоли инҳо.

Инкишофи санъати адабию бадеӣ ба андешаи мо, пеш аз ҳама, бештар ба чигунагии сохтори сиёсӣ иҷтимоӣ ин ва ё он давраи мавҷудаи ҷамъиятӣ ва ривочи шаҳрҳо ва тараққиёти онҳо алоқаманд мебошад.

Ҳаёти фарҳангии маданияи нимаи дууми асри XV ва ибтидои асри XVI аз ҷониби адабиётшиносии шуравӣ Е. Э. Бертелс хеле хуб омӯхта шудааст [17, с. 498].

Дар нимаи дууми асри XV мактаби адабии Ҳирот бо сарвари Мир Алишери Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ фаъолияти худро давом дода, дар тарбия ва ба камол расонидани як қатор адибон саҳми бузурге гузошт. Ҳамчунин жанрҳои гуногуни адабӣ рӯйи қор омаданд ва дар рушду нумуи адабиёти ин давра саҳми муносиб гузоштанд.

Латифа яке аз жанрҳои асосӣ ва маъмули эҷодиёти шифоҳии халқи тоҷик мебошад. Дар латифа халқ ҳамеша фикрҳои муҳими рӯз ва дархури ҳаётро баён мекард. Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» зиёда аз 45 латифаҳои халқӣ ба назар мерасад. Ба андешаи мо, таввасути истифодаи латифа Восифӣ намояндагони дину давлат, ҳулку ҳуи одамони табақаҳои олий, назарбаландӣ, шухратпарастӣ ва ғайраро зерин танқиди саҳт қарор додааст.

Дар вақти истифодаи латифаҳои халқӣ Восифӣ онҳоро ба ҳаёти даврони худ бештар алоқаманд менамояд. Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ин латифаҳоро тағйир ва ба ҳаёт шароитҳои замони худ алоқаманд сохтааст. Дар варианти халқӣ қасрамонии асосии латифа амири Бухоро ва мулло Мушфиқӣ бошанд, аммо дар варианти Восифӣ ба таври мушахас шахсон ва ҳамзамонии нависанда амир Зунун, мир Фозил ва мавлоно Субҳӣ нишон дода мешаванд. Агар дар варианти халқӣ давлат аз зулм ва истисмори амир

номуайян ба вайронию парокандагӣ рафта расад, дар варианти Восифӣ бошад, аллакай ба таври муайян гуфта мешавад, ки аз истисмору зулми мир Фозил деҳаи Ғизев ва аҳолии он мефавтад.

Дар мазмуни ин латифа муаллиф ба таври эҷодкорона ҳақиқати воқеиро ба қалам додааст. Восифӣ муқобили зоҳирпарастӣ баромад мекунад. Зоҳирпарастӣ ба андешаи ӯ садди роҳи инкишофи ҳулку ҳуи одамони накукор гардида буд. Зоҳирпарастӣ хоси рӯҳониёни диндор буд. Масалан, Восифӣ сару либоспӯшӣ ва орою торо додани қозӣ Низомидинро тасвир намуда, чунин менависад: «...саллаи худро яке аз паси дигар тобиш ва чунбиш дода, ӯ онро чунон калон сохт, ки монанди чарх буд» [22, с. 912].

Танқиди рӯҳониёни мутаассиб дар эҷодиёти Восифӣ низ ба назар мерасад. Восифӣ дар эҷодиёти худ латифаҳои халқиро ба таври васеъ истифода кардааст. Дар латифаи «Муллои ришдарози аҳмақ» ин латифа шакли аниқ ва муайянеро гирифтааст. Муаллиф менависад, ки дар ин давра танҳо як одам қомати баланд либосҳои зебо пӯшида ва риши дарозе дошт ин мавлоно Хоҷа Исмоили Ҳисорӣ (аз Ҳисор) буд, ки дар як китоб чунин меҳонад, ки риши дароз ва қомати баланд аломати аҳмақӣ аст. Бинобар ин хост, ки қисми аз ришашро нест кунад. Дар вақти иҷрои ин амал на танҳо ришаш ҳамчунин мӯйлаб ва мичғону абрӯяшро пурра сӯхтааст.

Дар эҷодиёти Восифӣ латифаҳои зиёде ба назар мерасад, ки чунин хислатҳои инсонӣ ростқавлӣ, ҳалолкорӣ, одоб, беғаразӣ ва ғайраҳоро сифот кардааст. Дар латифаи «Боғбон суфӣ ва хирс», ин хислатҳоро дидан мумкин аст. Восифӣ ба таври устокорона ва дар ҷойҳои лозимӣ ин латифаҳоро истифода мебарад. Маълум мегардад, ки Восифӣ ҷонибдорӣ чунин латифаҳо буд.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» чунин латифаҳоеро низ во хурдан мумкин аст, ки зимни истифода кардани онҳо адиб аз доираи ахлоқу одоб баромадааст. Чун қоида гӯяндагони чунин латифаҳо намояндагони табақаҳои болоӣ ба монанди Абдулвосеи Муншӣ, вазири Султон Ҳусайн Бойкаро, Мавлоно Маҷудин ва дигарон баромад мекунанд. Ҳамин тариқ, Восифӣ

кайд менамояд, ки дар вайрон намудани одобу ахлоқи инсонӣ табақаи болои чомеаи феодалӣ мансабдорон ва амалдорони олимақом нақши асосиро мебозанд.

Истифодаи афсонаҳои халқӣ дар эҷодиёти нависанда нақши калоне дорад. Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» 25 афсонаҳои халқӣ истифода карда шудааст. Дар кушодани фикри муаллиф чунин афсонаҳо ба монанди «Дарвеш ва аждаҳо», «Нону чурғотро хуш меҳурам», «Қозии ҳаққи мардумхур», «Точуннасаб», «Ғуломи дуруғғӯй» ва дигарон нақши калон мебозанд. Масалан, дар афсонаи «Қозии ҳаққи мардумхур» фиребгарӣ, макру найранг, қаллобии қозии исломро хеле хуб тасвир намудааст. Вай бо номи Мирзо Улуғбек ва қозӣ Низомуддин алоқаманд аст.

Восифӣ дар бораи ҳаромхурии қозӣ чунин навиштааст: «Рӯзе шахсе пеши Улуғбек омада гуфт: банда ба сафари Рум тайёрӣ медидам. Маро 5 ҳазор тилло аз ҳоҷат берун буд. Хостам он маблағро ба соҳибдиёнате супорам ва дар бозгашти сафар аз вай талаб намуда гирам. Ҳарчанд фикр кардам ғайр аз қозии замонанон дигар касе соҳибдиёнате ба хотирам наёмад. Ва он маблағро ба офтобае андохта пеши қозӣ бурда, ба ӯ амонат супурдам. Чун аз сафар бозгашт омадам аз қозӣ он амонатро талаб кардам, гуфт: «Ту магар девона шудай ки ба ман тухмат мекунӣ? Ман туро ҳаргиз надидаам ва намешиносам. Баъд аз ин ба пеши ман омада ин гуна ҳарфҳо занӣ, мефармоям, ки зада дандонҳои туро мешикананд ва забони тухматгаратро аз қафои сарат мебароранд» [25, с. 265].

Дар асари Восифӣ якчанд афсонаҳои ҳаҷвиро, ки ба мавзӯҳои муҳаббат ва дӯсти баҳшида шудаанд, дида мешаванд. Ин гуна афсонаҳо «Точуннасаб» ва «Писари нақибӣ Нишопур» мебошанд. Тақрибан солҳои 1507–1509 писари нақибӣ Нишопур ба шаҳри Ҳирот барои саёҳат меояд. Дар вақти сайру гашт дар Ҳирот бо духтари нозанин ва парипайкари хушманзаре вохурда, ба ӯ ошиқ мешавад ва аз тасвири Восифӣ маълум мегардад, ки бо миёнаравии зане бо номи Точуннасаб бояд онҳо бо ҳам мерасиданд. Дар аввал ин зан бо хушёрӣ онҳоро шинос карда, ошиқӣ меварзанд. Аз ҳамин ҷо

ходисаҳо хислати ҳаҷвӣ мегиранд. Бо ҳушёрӣ ва фиребгариӣ ин пиразан пӯлу мол ва боигариӣ писари нақибӣ Нишопурро гирифта, ўро ба як духтари дигар ки « як чашми вай монанди донаи ангур аз косахонааш берун баромадагӣ буд ва доғҳои обилаи нағзак ба рӯйи сиёҳаш аз чашмҳои кафгир « фузун менамуд» хонадор карданд. Восифӣ дар афсонаҳои «Тоҷуннасаб», «Зангирии шоир» воқеаҳои порахурӣ, ришваситонии намояндагони гурӯҳҳои гуногуни табақаҳои ҷамъияти замони худро тавсиф кардааст.

Истифодаи латифа ва афсонаи халқӣ дар эҷодиёти шоир ду аҳамияти калонро бархурдор аст. Аввало Восифӣ дар бораи он ки образҳои фолклориро ҷамъ орад, заҳмат кашидааст, то онҳоро ба наслҳои оянда ҳамчун ёдгории пураарзиши халқӣ ба мерос монад. Баъдан забони одӣ ва услуби ин гуна офариниши асарҳо барои омӯзиш ва шиносӣ бо забони давраи мутафаккир маводи фаровоне медиҳад.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мо бисёр латифа ва афсонаҳоро дар бораи мавлоно Субҳӣ, Котибӣ, Савдой, Улуғбек Мирзо воমেҳӯрем. Истифодаи чистонҳои халқӣ дар эҷодиёти Восифӣ ҷои асосиро ишғол мекунад ва дар онҳо андешаҳои пешқадами мутафаккир тасвир ёфтаанд, ки аҳамияти фолклорӣ, илмию фарҳангӣ ва мардумшиносиро доро мебошад.

Чистонҳои шеърӣ дар эҷодиёти мутафаккир ҷои асосиро дорост. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи чистонҳои Восифӣ дар муқоиса бо дигар адибони классик дар он аст, ки чистонҳои вай ҳаҷман калон аст. Масалан, чистонҳои «Шатранҷ» ва «Офтоб» аз 14 то 24 байтро ташкил медиҳанд. Аммо чистонҳои Рӯдакӣ, Ибни Ямин, Шарафуддин, Алиӣ Яздӣ, танҳо ҳамагӣ 3–4 байтро ташкил медиҳанду халос. Дигар фарқияти чистонҳои Восифӣ дар онҳо дар шакли ғазал ва қасида низ офарида шудаанд, ба монанди чистони шатранҷ. Чунин хусусиятро мо дар чистонҳои дигар мутафаккирон во нахурдаем.

Имрӯз, ҳам чистонҳое, ки пештар Восифӣ истифода бурда буд, бо каме тағйирот дар байни халқ вучуд доранд. Дар масъалаи истифодаи зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ Восифӣ аз шоирони пешқадам ва

нависандагони классикӣ ақиб намоёнад. Қариб тамоми асари ӯро зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ зиннат медиҳанд. Восифӣ ба таври устокорона аз зарбулмасалу мақолҳои халқӣ барои тасвир ва кушодани олами ботинии ҳамзамонони худ истифода мебарад.

Баъзан Восифӣ зарбулмасал ва мақолҳои халқиро аз нутқи қаҳрамонҳои худ меорад ва бо ин симои онро мекушояд. Аз ҷумла, Восифӣ мегӯяд: «Рӯзе дар бозори Ҳирот ман шоир Ҳофизӣ Ҳусайниро, ки бо лақаби «Ҳофиз Ҳамза» машҳур аст вохурдам. Дар дасти ӯ китоби «Рисолаи муаммо»-и мавлоно Сайфии Бухорӣ буд. Ман аз Ҳофиз Ҳамза илтимос намудам, ки ин рисоларо ба тариқи орият-муваққатан ба ман барои истифода диҳад. Ҳофиз хандид ва гуфт:

Ғори мушу гулоб,—яъне чӣ.

Ғӯши кару рубоб,—яъне чӣ? [22, с. 486].

Ин зарбулмасал, ки аз забони Ҳофиз Ҳамза оварда шудааст, моҳияти симои қаҳрамонро ба таври пурра мекушояд. Дар пеши назари хонанда худситой, баландназарӣ ва беақлии инсонро нишон медиҳад, ки худро нисбати дигарон бузург меҳисобад.

Ин зарбулмасал имрӯз дар байни халқ қариб истифода намешавад. Бештар чунин зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ истифода мешаванд:

Ҳар чӣ донад маззаи қанду набот,

Турбаи коҳ бошаду кунҷи работ [12, с. 77].

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» мақолҳои халқӣ, аз ҷумла «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯ», «Ташна дар ҳоб об мебинад», «Ҳар, ки зар дорад хурад оби набот», «Оби дарё бо лақидани сағ ҳаром намешавад», «Табии пинҳон чӣ занам, ташти ман аз бом афтод», «Қабобро кӣ хурад ҳоким, қалтакро кӣ хурад ятим» ва дигарон ҳеле ҳуб ва устокорона истифода шудаанд.

Зайниддин Восифӣ санъати мушоара ва мувоҳасаро низ васеъ истифода кардааст. Ба андешаи устод С. Айни «бо ҳам шеър гуфтан ба таври мусобиқа, мусобиқаи шоирон дар шеър гӯиро ифода мекунад» [119, с. 787].

«Рӯзе дар бозори Атторони Самарқанд бо ҷамъе аз шуаро ва фузало дар дукони муллозода Муҷаллид нишаста будем ва монанди авроқи китоб муҷаллад ба шерозаи мувофиқат бо ҳам пайваста, гуфтугӯи бадеҳа ва мушоара дар миён доштем» [22, с. 154].

Бинобар маълумоти Восифӣ дар шаҳри Ҳирот дар болохонаи дукони амакаш мавлоно Амонӣ, дар хонаи Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ, дар шаҳри Самарқанд, Бухоро низ дар раста ва дӯконҳои хунармандон маҳфилҳо ва ҷамъомадҳои фарҳангӣ баргузор мешуд.

Мубоҳаса ба маъноӣ баҳс кардан дар атрофи ягон масъала, фикру роӣ гуногун изҳор кардани мефаҳмонад. Маҳфилҳои мубоҳисавӣ дар шаҳри Ҳирот дар хонаи шахсии Абдурахмони Ҷомӣ баргузор мешуданд. Дар ин нишастҳо ашхоси гуногун иштирок мекарданд. «Санъати мушоара ва мубоҳаса, ки ин санъати адабӣ бадеии мардумӣ ба ҳисоб меравад, минбаъд низ идома кард. Дар айёми мо бошад, санъати мушоара ба маҳфилҳои адабӣ мубаддал гардидааст» [119, с. 713].

Ба санъати мушоара монанд, санъати байтбарак дар байни мардуми тоҷик вучуд дошт, ки миёни ду шахс баргузор мешуд. Байтбарак ҳамин аст, ки як шахс як байт аз ёд меҳонад, охири он бо кадом ҳарф тамом шавад, шахси дуюм байте меҳонад, ки авали он бо он ҳарф сар шавад. Ҳамин тавр, байтбарак то он даме идома меёфт, ки яке аз он ду нафар дар ҷавоб додан музтар монад. Нафари музтармонда шахси бойдода ҳисобида мешуд [147, с. 4].

Устод Бобочон Ғафуров барои ривочу равнақи эҷодиёти даҳонии халқ диққати калон дода, мақоми зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ, афсонаҳо, таронаҳои халқӣ, латифа ва дигар эҷодиёти халқро чун сарчашмаи асосии илми таърих нишон дода, худ яке аз таҳқиқотчиён ва тарғиботчиёни фольклор ба ҳисоб мерафт [32, с. 169].

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба таври васеъ қариб дар тамоми жанрҳои эҷодиёти шифоҳии халқ: афсона, латифа, қиссаю ривоят, чистон, зарбулмасалу мақолҳо қувваозмӯӣ намуда, баъзан дар

истифодаи ин санъатҳои баланди адабию бадеӣ маҳорати хеле хуб нишон додааст.

Масъалаи дигари мавриди назари мо қарор дода, масъалаи либосҳои милли мебошад. Тоҷикон аз замонҳои дури гузашта дорои либосҳои миллии хеш мебошанд, ки дар бобати шинохти ҳамаҷонибаи ҳаёти илмӣ, маданӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ниёгонамон мусоидат менамояд. Агар мо ба пайдоиши сару либос ва таҳқиқи баррасии он назар афканем, таърихи пайдоиши сару либос ба рӯзгори қадимтарини инкишофи ҷомеаи инсонӣ рост меояд. Аз ин рӯ, омӯзиши ин масъала аҳамияти хоссаро касб намудааст. Дар байни мардуми соҳибтамаддуни тоҷик ҳунаҳои гуногуни дӯхти сару либосҳои гуногун аз қабилӣ ҷома, чакман, яктаҳ, ғута, дастор, тоқӣ, пӯстин, тунбон, курта, рӯймол ва амсоли инҳо пайдошуда ба пешаи ҳунари дӯзандагӣ дар ҳаёти мардумони қаламрави минтақаҳои Осиёи Миёна ва Марказӣ таъсири мусбӣи худро расонидааст.

Вобаста ба авзои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ одамон сару либосҳоро ба бар мекунанд. Пӯшидани сару либос фарҳанги инсонҳоро нишон медиҳад. Вақте ки шахс ба меҳмонӣ, сайру саёҳат равона мешавад, мувофиқи он либос мепӯшад. Ҳар як халқу миллат либоси миллии худро дорад, аммо робитаҳои байни ҳамдигарии онҳо ба тарзи либоспӯшиашон таъсир мерасонад. Дар дӯхт ва интиҳоби либос мардуми олам диққати калон медоданд, то ин ки ба тани шахс шинаму зебанда ва ҷавобгӯӣ бошад. Ба ҷавонон ба бар кардани ҷомаи зардӯзӣ, ҷомаи беқасаб, қандил, миёнбанд, тоқӣ, тунбон, куртаи карбосӣ, ба бонувон ҷома, поҷома, канзул, хилъат, сарандоз, рӯймол, куртаи шоҳӣ ва адрас, тоқӣ хеле зебо мебошад.

Ҳар як сару либос мавқеъ ва ҷойи пӯшидани худро дорад. Дар асрҳои XV ва ибтидои асри XVI ҳар як либос аз нигоҳи мазмун ба ягон маросим ва ё воқеаи муҳиме алоқамандӣ дошт. Дар ин давра дар маданияти либоспӯшии мардум тақлидкорӣ вучуд надошт. Мардҳо ва занон ба қаду қомати худ либоси мувофиқ мепӯшиданд. Аз ин рӯ, мо либосҳои асри миёнагии сарзамини тоҷиконро ба чунин тарз тақсимбандӣ намудем: либосҳои

рӯзмарра, идона, тӯёна, азодорӣ, чангӣ, шоҳона, сайёҳӣ, меҳмонӣ, сафирӣ, рӯҳонӣ, қозӣ, толибилмон, оташхомӯшқунон, варзишӣ ва ғайра. Либосҳои занҳо, мардон ва кӯдакон аз ҳам фарқ доранд.

Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» зикр намудааст, ки ҳар як миллат ба худ либоспӯшии хоса дорад. Либоспӯшии тоҷикон аз дигар қавму қабилаҳо дар баробари қаробат фарқ низ дошт.

Каллапӯши кулли халқҳо дар ҳама ҷо аз тоқӣ (туппӣ) ва кулоҳ иборат аст. Дар асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи тоқӣ гуфта шудааст, ки «Тоқияи ҳазор бахияи гули шафтолу бар сар касе мегузашт» [22, с. 553].

«Дар гузашта ҳар як маҳаллаю минтақа намунаҳои фарқкунандаи дӯхти тоқии худро дошт ва онро бо риштаҳои маҳаллӣ нақшу ниғор мекарданд. Чунончи тоқии бадахшӣ дигару тоқии чакани кӯлобӣ дигар аст ва тоқии чоргули зебо, асосан, ба мардуми шимол хос мебошад» [138, с. 6].

Дар шаҳри Самарқанд бозори махсус барои истехсол ва фурӯши тоқӣ мавҷуд аст, ки мардум ин пешаи аҷдодиро такмил дода, нигоҳ дошта, истодаанд. Дар ин ҷо беҳтарин нави тоқиҳо, аз ҷумла тоқии чустӣ тайёр ва фурӯхта мешавад.

«Тоқӣ, туппӣ яке аз навҳои маъмули каллапӯши халқҳои Осиёи Миёна, аҳолии ҷануби Қирғизистон, Афғонистон, Эрон ва Туркия мебошад. Тоқӣ аз тора, кизак, абра, чияк (шероза, зеҳ) иборат аст. Хелҳои маъмулӣ тоқӣ: чуст, чоргула, ироқӣ, тағдӯзӣ, зардӯзӣ, пӯпакдор, арақчин, духоб, кабуд, тавилбегӣ ва ғайра мебошад» [134, с. 931].

Кулоҳ дар асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дучор омадааст. Чунончӣ: «Агар шахсе кулоҳе ки бар вай зангула ва думи рӯбоҳ таъбия карда бошанд.... Ё «Қизилбошсифат аз диёри мағриб бо кулоҳи сурхи шафақ...» [22, с. 125].

«Кулоҳро аз матоъ ва мӯина, чарм, моҳут, махмал дӯхта истифода мекарданд. Кулоҳи қизилбошии аҳолии ироқ бо зангула ва думи рӯбоҳ доштан аз кулоҳи мардумони маҳаллӣ фарқ мекард ва хосияти динӣ низ дошт. Қисми болоии каллапӯши туркманҳо, ўзбекҳо, қароқалпоқҳо бо матои

мӯина пӯшонида мешуд, кулоҳи қазоку қирғизҳо бошад, аз намад, ўзбеку тоҷикон то давраҳои наздик аз арақчин ба болопӯш–салла бо урфитяти динӣ марбут иборат буд» [114, с. 325].

Кулоҳи занона шакли гуногун дошт. Онҳо бештар хусусияти миллӣ ва фарқияти қабилавиро нишон медод. Бахусус, фарқи қабилавиро дар ашӯҳои каллапушӣ низ дида мешуд.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи сару либосҳо маълумоти фаровон оварда шудаанд. Ин нишонаи он аст, ки ҳамин халқҳо дар як макон бо ҳамдигар пайваста зиндагонӣ мекардаанд. Сару либоси анъанавии мардумони Осиёи Миёна дар баробари тафовутҳои ба худ хоси миллӣ ва музофотӣ хусусиятҳои бисёри умумиро низ дорост.

Ҷомаҳои серпахтаю кампахтаи абраю астардор, ки дар лаби доман, сари остин зеҳ мешинониданд, инчунин, чакмани мохутӣ, пашмин ва пӯстин либосҳои зимистона ҳисоб мешуданд.

Восифӣ дар бораи ҷома менависад: «Сандуқҳои ҷомаро кушоданд ва ҷомае берун оварданд, аз гиребон то ба домон мурассаъ ба ҷавохир. Мир Ёдгор гуфт дар ин ҷома си ҳазор танга харҷ шуда». Ҷома либоси тани аёну ашрофони олӣ низ буд. Восифӣ дар бораи либоси ҳокими Машҳад Айнулқуззот чунин менависад: «Ҷомаи зарбофт дар бар ва тоҷӣ шоҳӣ бар сар ва футаи зардузӣ пӯшида...» [22, с. 176].

Алишер Навоӣ дар бораи сару либоси Абдурахмони Ҷомӣ чунин навиштааст: «Ҷомӣ бошад, дар тобистон ва зимистон як ҷомаи серпахтаи оддӣ пӯшида, миёнашро аз рӯй бо футаи ҳаммомиён мебаст, нутҳои футаро овезон сар медод. Ба сараш тоқии убайдӣ–каллапӯши сафедӣ бегули самарқандӣ мепӯшид, аз рӯйи вай саллаи хурде мебаст» [2, с. 166].

Ҷомаҳои маъмули ин давра аз ҷомаҳои чинӣ, зарбофт, ҷомаи сиёҳ (туркҳо), ҷомаҳои хос–мулаббас, ҷомаи катон–гули пунбон, ки чайб ва тирози он бо зар ва гуҳар музайян буд, ҷомаи кабуд, ҷомаҳои ҳисорӣ иборат буд. Ҷома аз матоҳои гуногуни мушки зафар, атлас ё худ шоҳӣ, балх, банот дӯхта мешуд. Ҷомаҳои беқасабу балхро мардумони минтақаи ҷануб истифода

мекард. Аввал кад, триз, остинро бо андозаи муайян чен карда пора менамуданд. Пахтаро ба воситаи пахтапай, паида, дар даруни астари чома гузошта, бо риштаю сӯзан медӯхтанд. Қисмҳои чомаро ба таври алоҳида— алоҳида дӯхта сонӣ васл менамоянд. Чома ду намуд духта мешавад: майдадӯзӣ ва калондӯзӣ. Баъд аз дӯхта тамои кардани чомаҳои мардона дар нугҳои остин ва гирдогирди чома шероз гузошта медӯхтанд. Аз дохили чома кисса ё чебак мугузоштанд. Асбобҳои дӯхти чома аз сӯзан, ришта ва уймои иборат буд.

Пӯстин либоси маъмули мардуми кӯҳистон мебошад, ки дар «Бадоеъ— ул—вақоеъ» дучор омадааст. Чунончи: «Ҳаво сард буд, пӯстине ба ӯ инъом фармуд», ё ин ки «Ва ишонро ба меҳмондорӣ ба хона талабида аз барои ин камина пӯстини мӯина ва сару пой муносиб ва аз барои ҳар яке аз талаба пӯстини барра ва пирӯхан ва тунбони гарм намуда» [22, с. 85].

Шаклҳои маъмули пӯстин инҳоянд: пӯстини самур, пӯстини кешӣ, пӯстини бур, пӯстини барра, пӯстини мӯина. Пӯстини Кешӣ, ки абаҳи он аз атласи хитой иборат буд, дар он давра хеле маъруф буд. Чакман дар асари Восифӣ низ дучор меояд. Чунончи: «Шайхулислон мавлоно шайх Ҳисайнро канор гирифтанд ва чакмани сақирлот, ки дар бар доштанд, бар китфи вай андохтанд».

Чакман либоси мардонаи пешкушоду дарозро гӯянд. Чакманро аз моҳут ё аз матои ғафси пашмин медӯзанд, ки аз болои чома мепӯшиданд.

Яктаҳ либоси сабуки тобистонаи мардон аст. Пешкушоди дароз, гиребонаш рост аст. Дар бари пеш ду камарча ё тугма ва суроҳии тугмагузаронӣ дорад. Аз карбос, тик, суфи сафед ва матои сабзи раҳдор бе астар медӯхтанд. Яктаҳ либоси куҳансолон буд.

Фута либоси миллий дар асари Восифӣ дучор мегардад. Чунончи: «Фута ва кавш ва фараҳи худро ба вай додам». Фута аз порчаи матои сарбари дароз, ки ҳамчун миёнбанд, лунгӣ ё салла истифода мебарданд. Аз матоҳои гуногун тайёр карда мешуд. Ҳамчунин, барои дастрӯймол ва ҷойнамоз низ истифода мебарданд. Футаҳои маъмули асрҳои миёна инҳоянд: футаи

зарбофти язидӣ, футай зардӯзӣ, футай ҳаммомӣ ва ғайра. Футаро аз рӯи тоқӣ то ба пеши абрувон мепечониданд.

Вобаста ба синну сол подшоҳони шайбонитабор, аз ҷумла, «Мирзо Бойсунғур дар сар дастор мебастанд». Либоси тунбон як навъ шалвори чармини гушигирӣ буда, аксаран паҳлавонон мепӯшиданд. Ҷунони: «Подшоҳ фармуд, ки паҳлавонон тунбон пӯшиданд» [22, с. 656].

Фаранҷӣ ё курта либоси рӯ (рӯйпӯш) буда, ҳамчун яктаҳ истифода мешуд. Дар он давра фаранҷии маъмули махмалини қирмизӣ маъруф буд. Либосҳои занон аз курта, почома, сарбанд, фаранҷӣ иборат буд. Куртаҳои занона аз духтарона танҳо бо духти гиребон фарқ мекард. Либоси болоӣ аз халат иборат буд. Шакли гуногунранги халат болопӯш ё сарпӯш фаранҷӣ дар байни ўзбеку тоҷикдустарон бо ҷаҷван (тур аз болои мӯй овезон) рӯйро мепӯшонид, ба бар мекарданд. Бе ин гуна фаранҷӣ онҳо ба берун намебаромаданд.

Либоси тағпӯши мардон аз почомаи дароз ва курта иборат буд. Дарозии либоси тағпӯши мардон аз зону поён буд. Дар аксар ноҳияҳо аз болои курта яктаҳ, ҷелаки беастир мепӯшиданд. Яктаҳҳои пешкушодро ба ҷои курта мепӯшиданд.

Зимни омӯзиши «Бадоеъ–ул–вақоеъ» як идда одамон вомехӯранд, ки танҳо ба ороиши зоҳирии худ машғул буданд. Ин бештар ҳоси рӯҳонӣ буд. Масалан, Восифӣ сару либоспӯшиҳои қозӣ Низомуддинро тасвир карда, менависад: «Саллаи худро яке аз паси дигар тобиш ва гардиш дода, ўро ҷунон калон сохт, ки монанди ҷарх буд» [22, с. 912].

Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба тарбияи маънавӣ, ахлоқӣ, пӯшидани сару либос диққати бештар додааст. Либоси тозаю озода ва мувофиқ пӯшидан шаҳодати маданият, идрок ва ақлу тамизи волеи шахс аст. Тафсири сару либос бо хусусиятҳои ҳоси давр баён ёфта, дар он бештар омехтагии ҳалқиятҳоро дидан мумкин аст. Ба сатҳи маданият, одоб, олами зебӣ ва ғановати маънавии инсонҳо ва мардумони гуногун аз рӯи либоспӯшӣ метавон баҳои арзанда дод.

Масъалаи дигари мавриди назар қарордодаи мо ин масъалаи хӯрокҳо мебошад. Тоҷикон дар масири таърихи башар дар фарҳанги пухтани анвои таъомҳо чой ва мақоми сазоворе доранд. Ҳунари таббохи (таъомпазӣ)–и тоҷикон дар тӯли садсолаҳо ташаккул ёфтааст. Мардуми тоҷик дар гузашта анвои гуногуни таом, нон, ширинӣ, шарбат ва нӯшокиҳоро доштанд.

Асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи таърихи таббохӣ ва таомҳо маъхази муътамад мебошад. Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи навъҳои хӯрокҳои мадумӣ шӯрбо, ош, сихкабоб, кабоб, хӯрокҳои шохона чолоб, нӯшокиҳо, навъҳои нон, шириниҳо, шарбатҳо, навъҳои ҳавло, маҳсулоти дар дуконҳо тайёркардашуда, таъомҳои камбағалон нони аз орди чуворӣ ва арзан, шурбои сабзавотӣ, кадушӯрбо ва анвои гуногуни таомҳо маълумот додааст. Дар таббохии мардуми тоҷик гӯштбирён, кабоб ва сихкабоб мавқеи махсус доранд.

Тоҷикон муаллифи бисёр асарҳо баҳшида ба таом мебошанд. Дар ҳаёти онҳо ғизои гуногуни кабоб, шурбо, ош, шир, ҳавло, қаймоқ, чурғот, ширинӣ, газак ва ғайра омода карда мешуданд.

Хӯрокҳои мардумии дар асри XVI мавҷударо мо аз рӯи тартиб чунин тақсимбандӣ намудем:

- хӯрокҳои субҳона: як хӯроки гарм, салатҳо, маҳсулотҳои ширӣ, чой, асал, маҳсулоти хамирӣ, меваҳои хушк, шир, қаймоқ, ҳалво, нон, шириниҳо, меваҳои тару тоза гулқанд;

- хӯрокҳои нисфирӯзӣ: як хӯроки тунук, таъомҳои гуштӣ, моҳигӣ, хамирӣ, меваҳо, шарбатҳо, нӯшокиҳо, полезиҳо, баррабирён, мурғбирён, кабоб, сихкабоб;

- хӯрокҳои шом: як таоми гарми ғафси гӯштӣ, сабзавот, ярмаҳо, маҳсулоти ширӣ, нӯшокиҳо, меваҳо, шӯрбо, моҳибирён, чурғот, шароб, газак, нуқл ва ғайра дохил карда мешаванд.

Аз рӯи шароити тайёр намудани ғизоҳо онҳоро ба хӯрокҳои хонагӣ, саҳроӣ ва ҷамъиятӣ ва аз рӯи маънию эътибор онҳоро ба хӯрокҳои ҳаррӯза, идона ва маросимӣ тақсим намудан мумкин аст.

Дар ҳаёти мардуми тоҷик дар давраи асрҳои миёна хӯрокҳои гуногун дар рӯзгор ва ошхонаҳои шаҳр ба назар мерасид. Дар тайёр намудани хӯрокҳо шароитҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва иҷтимоии халқҳо, қадбонувони маҳал ё хонадон, шахсони соҳибкасби бовурчӣ яъне ошпазону ҳавлогарон нақши муҳим мебозиданд. Мардуми тоҷик дорои маданияти қадима ва бое мебошад, чун дигар халқҳо анъана ва таомҳои хоси худро доранд [128, с. 3].

Тоҷикон барои тайёр намудани ғизо матбаҳ (ошхона) ё хонаи ошпазӣ (ошпазхона), яъне ҷои махсус барои омода кардани ғизоҳоро доштанд, ки дар асари Восифӣ ошпазхона ишорат гардидааст. Восифӣ дар бораи бовурчӣ Абу Малех ва хӯрокҳои тайёр намудаи ӯ маълумоти ҷолибе додааст. Дар шаҳри Ҳирот дар асри XVI калони ошпазонро бовурчӣ мегуфтанд.

Хӯрокҳои хонагӣ, ҷои хӯрокпазӣ, зарфҳои хӯрокгирӣ, таомкашӣ, гӯштро намак додан ва хӯрокро пухтан маҳорати махсуси касби пазандагиро талаб мекард. Барои хӯрокҳои ҷамъиятӣ ҳама ошпаз шуда наметавонист. Бар замми ин ҳаҷми хӯроки ҷамъиятӣ аз хӯроки хонагӣ фарқ дошт. Зайниддин Восифӣ дар рафти баёни хӯрокҳои хонагӣ ва ҷамъиятӣ, маҳорати махсуси таомтайёркуниро баён кардааст, ки ин раванд, то ба ҳол дар байни мардуми Шарқ раванқ дорад.

Яке аз хӯрокҳои маъмули мардуми тоҷик дар асри XVI ош буд, ки Восифӣ дар хусуси он ва тайёр шуданаш изҳори ақида кардааст. Таъоми ош дар ошхонаҳои шаҳр ва дар хонадони мардум омода карда мешуд. Ошро аз маҳсулоти растанӣ, биринҷ, нахӯд сабзӣ ва гӯшт тайёр мекарданд.

Тарзи тайёр кардани ош чунин аст: «ба дег равшан андохта, онро метафсонанд. Баъд гӯштро меандозанд. Баъд аз сурх шудани гӯшт, сабзиро андохта, таф медиҳанд. Намак ва каме зира меандозанд. Пас аз ин ба дег об мерезанд ва нахӯд андохта 10–15 дақиқа меҷӯшонанд. Баъди ҷӯшонидани ҳамаи онҳо биринҷро ба дег андохта, то хушк шудани об меҷӯшонанд. Баъди хушк шудани об ошро дам меандозанд. Ош 45–50 дақиқа дам меҳӯрад. Дар вақти дамдодани ош байни онро бо дастаи кафгир сӯрох намуда, думбаи гӯсфанд, сир, ғуруки зелола, зарҷӯба меандозанд. Пас аз дам хӯрдани ош онро

канда, бо сабзӣ ва гӯшт омехта карда, барои тановул дар табақҳо мебардоранд» [134, с. 421].

Дар тайёр намудани ош чунин зарфҳо: дег, таҳдегӣ, кафгир, тахтачаи гуштмайдакунӣ лозим мегардад. Имрӯзҳо дар байни мардумони тоҷик ва ӯзбек ош ғизои маъмул ба ҳисоб меравад. Дар минтақаи шимол ва ҷанубии мамлакатамон дар вақти баргузории маросимҳои тӯю хайру садақот ба аҳоли ош медоданд. Дар асрҳои XV ва XVI аҳоли аз биринҷ таомҳои дигар ба монанди шавла, ширбиринҷ, мастоба, биринҷова низ тайёр мекарданд.

Барои истеъмоли баъзе ғизоҳо дар ин давра мардум хуришҳои гуногун (салат) омода мекарданд. Дар луғатҳо салат чунин шарҳ дода шудааст: «Салат—(аз италиявӣ салато—шӯр, намакдор)—хӯроки хуноки аз бодиринг, помидор, кабудӣ, гӯшт, тухм ва ғайра тайёр кардашуда». Салатҳо ва газакҳо дар таркиби таомҳои тоҷикӣ ҷои махсусро ишғол мекунанд. Онҳоро ҳамроҳ бо таомҳои гарми ош, кабоб, сихкабоб ва ғайра дар хӯрокҳои ҷошт ва шом медоданд [125, с. 274].

Таоми дигаре, ки дар байни мардуми тоҷик маъруфият дорад ва он бештар ба хоҳири меҳмонони хосса ва иззатманд омода карда мешавад, баррабирёну мурғбирён аст. Чунончи: «Баъд аз чанд рӯз он ҷавони қассоб хони барраи бирёнтартиб карда ҳамроҳи хоҷа пеши фақирон омада...» [22, с. 90].

Тарзи тайёр намудани мурғбирён ва баррабирён монанд аст. Миқдори муайяни рағанро дар дег ширин карда, баъд гӯшти барра ё мурғро андохта толаҳзаи сурх шудан мечӯшонанд. Баъди сурх шудан аз раған гирифта, майда карда бо пиёзи хом истеъмол мекунанд.

Парвариши чорвои калони шохдор манбаи асосии гӯшт ва шир буд. Шир ва маҳсулоти аз шир омодакардари мардуми тоҷик ба таври васеъ истифода мекард. Аз шир таомҳои гуногуни ширчой, ширкаду, ширравған тайёр мекунанд. Аз маҳсулоти шири турш чунин хӯрокҳо ба монанди чурғот, чакка, дӯғоба, қурут тайёр мекарданд.

Восифӣ дар асари худ таомҳои аз шир омодашударо дар рӯзгори мардуми Хуросону Мовароуннаҳр бо кадом сабаб бошад, ҳатто номҳои онҳоро зикр накардааст.

Ширчой таъоми хоси мардуми кӯхистони тоҷик аст. Ширро бо об ва каме чойи кабуд ё решаи қаҳвар якҷоя меҷушонанд. Баъди ҷӯшонидан ширчой тайёр мешавад ва бо нон истеъмол карда мешавад. Ҳоло дар Бадахшон як пиёла шири бузро бо об ва каме чойи қоқ дар зарфи чойнӯшӣ меҷушонанд, ки дар натиҷа ширчой тайёр мешавад. Таъму лаззати ширчойи бадахшӣ, лаззати ширчойӣ кӯлобиро надорад. Сабабаш дар он аст, ки шири буз тунук аст ва вақте, ки онро ба об андохтанд, боз тунуктар мешавад. Шири гов бошад, нисбатан ғафс аст ва, аз ин, рӯи таъми ширчойӣ бадахшӣ аз ширчойӣ кӯлобӣ фарқ дорад.

Ширруған ширро ҷӯшонида, баъд ба он каме маска ё рағани зард омехта, дар табақу лаълӣ кашида, бо нон истеъмол мекарданд.

Ширбиринҷ биринҷро бо каме об омехта карда меҷушонанд ва баъд аз он ки биринҷ нимпаз шуд, ба он шир ва каме намак ҳамроҳ намуда, то пухтан бо қафғир кофта меистанд. Сипас, таомро дар табақҳо кашида, ба рӯяш рағани зард мерезанд.

Ширбат аз раған, орд, шир намак тайёр мешавад. Рағанро бо орд ҳамроҳ карда, мекобанд то ин ки омехта шуда, сурх шавад. То тайёр шудан онро бо қошук мекобанд, то ин ки саҳт нашавад. Вақте ки ба ҷӯш омад, онро дар зарфҳо кашида, истеъмол мекарданд.

Ширкаду ё ин ки кадубашир аз шир, каду, намак ва об иборат аст. Кадуро майда карда дар дег меандозанд ва ба он каме об ҳамроҳ карда меҷушонанд. Ба он шир ва намак низ ҳамроҳ мекунанд. То ба дараҷае меҷушониданд, ки каду шири дода пазад. Ин таомро дар тамоми фасли сол тайёр намудан мумкин буд.

Гардоб аз раған, шир, намак ва об тайёр карда мешуд. Миқдори муайяни рағанро бо каме орд дар дег андохта мекобанд то ин ки гард сурх шавад. Пас аз сурх шудани гард ба он каме об, шир ва намак меандозанд. То

чӯш омадани гардоб онро мекобанд, то он вақте ки гард дар об ҳал шавад. Ин таъомро дар ҳама фасли сол субҳгоҳон тайёр намуда, истеъмол менамуданд.

Таоми дигар чурғот аст. Дар ин бора Восифӣ чунин ишорат намудааст: «(Ва) пеши ман маҳзаре аз нон ва чурғот ҳозир кард». Чурғот аз шир тайёр мешуд. Миқдори муайяни ширро чӯшонида сард карда, ба он як ё ду қошуқ чурғоти пешина омехта карда, дар зарфҳо рехта болояшро бо ягон мато мепечониданд. Баъди гузаштани ду–се соат чурғот омода мешавад. Дар шаҳри Хирот бо номи чуғрот ва дар водии Кӯлоб бо номи чурғот машҳур аст. Чурғотро нисфирӯзӣ ва шомгоҳон истеъмол мекарданд.

Дуғ аз чурғот ҳосил карда мешавад. Чурғоти тайёршударо дар чаҳдег меандозанд. Бо чаҳчӯб, ки аз чаҳник, тир ва тасма иборат аст, мекашанд. То он даме кашида мешавад, ки маска дар болои дуғ ҷамъ шавад. Баъд аз он ки маска ҷамъ шуд, онро бо қошуқи чӯбин гирифта, дуғи кашидашударо дар ҳалта рехта нигоҳ медоранд, то он вақте ки обаш тароваду дуғи тоза боқӣ монад. Об, ки таровид, дуғ саҳт мешавад, онро ҷакка меномиданд. Ҷаккаро бо намак ҳамроҳ карда, мисли ҳамир омезиш медиҳанд. Ба андозаи муайян бо кафи даст дуғи саҳтро молиш дода, курут тайёр мекарданд.

Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар бораи шӯрбо чунин ишорат намудааст: «Монанди нахӯде, ки ба шӯрво фиканандаш» [25, с. 104]. Шӯрбо таоми миллии мардуми тоҷик аст. Баъди доғ кардани равған дар дег аввал гӯшт, баъд пиёзу помидорро сурх карда, ба дег об меандозанд. Вақте ки об чӯшид, ба он сабзавоту намак илова карда, дар оташи паст як соат меҷӯшониданд. Шӯрборо ба табақ кашида, ба рӯяш кабутӣ пошида, истеъмол мекарданд.

Хомшӯрбо таоми мардуми тоҷик аст. Пораҳои хоми гӯшти серравғани думбаро ба деги обдор андохта оҳиста–оҳиста меҷӯшониданд. Бо кафгир кафки рӯйи дегро гирифта меистанд. Си–чил дақиқа пеш аз пӯختани гушт ба дег сабзӣ, шалғам, пиёз, қаланфур, занҷабил, зира, баъди 15–20 дақиқа

картошка, намак, андаке мурчро андохта мечӯшонанд, то ин ки маззадору ширадор гардад.

Дар чашни Наврӯз, иди Рамазон ва Қурбон аҳолӣ ду намуди ҳавло: ҳалвои сурх ва ҳалвои сафед тайёр мекарданд, ки ин ҳавлоҳо дар байни халқ бо номҳои ҳавлои сурхак ва сафедак машҳуранд. Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» Восифӣ дар бораи ҳалво ишорате кардааст. Чунончи: «Дар бозори Чаҳорсӯи Нишопур омадам, дӯкони ҳавлогаре дидам, ки бо он оростагӣ ҳаргиз надида будам». Ё дар ҷои дигар чунин навиштааст: «Устои ҳавлогар табақчае аз ҳавло пеши ман овард» [22, с. 88].

Дар шаҳрҳои Ҳирот, Нишопур, Машҳад, Тошканд, Самарқанд, Бухоро дуқонҳои ҳавлогарӣ мавҷуд буданд. Ҳавло аз равған, орд, қанд тайёр карда мешуд. Аввало равған ва баъд ордро дар дег андохта мекобанд, то он даме, ки гард сурх шавад. Баъди сурх шудани орд онро аз рӯи оташ гирифта, дар табақ мерезанд ва бо кафи даст кафмол мекарданд. Раванди кафмол то сурх шудани орд давом мекард. Баъди сафед шудани орд қанди майдаро андохта, боз кафмол мекарданд, то ки қанд бо орд омехта гардад. Ҳавлои қадима ва болаззат ҳавлои Самарқанд буд. Ҳавло хӯроки миллии мардуми тоҷик маҳсуб ёфта, бештар барои тӯйи чашнҳои тайёр карда мешуд. Дар маросими тӯйи тоҷикон ҳавлобарӣ ном як расме мавҷуд аст, ки дар рӯзи дуҷуми тӯй аз хонаи арӯс ба хонаи домод ҳавло мебурданд. Чанд намуди ҳавлоҳо маълум аст: ҳавлои сафедак, сурхак, ҳавлои ширру шакар ва ғайра.

Ширинӣ хӯришест, ки аз тут, ангур ва меваҳои дигар тайёр карда мешуд. Микдори муайяни тутро дар ҳалтаи аз сон дӯхташуда андохта, меҷафанд. Вақте ки оби тут аз баҷааш ҷудо шуд, онро полонида дар дег меандозанд ва мечӯшонанд. Вақте ки ширинӣ ҷӯшида ғафс мешуд, аз болои оташ гирифта, баъди хунук кардан дар зарфҳои гирифта, дар ҷойи хунук, аз ҷумла, таҳхона нигоҳ медоранд. Ширинии ангурро низ ҳамин тавр тайёр мекарданд.

Нон яке аз анҳои ғизоҳои тоҷикон маҳсуб меёфт. Ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна аз нон васеъ истифода мебаранд. Нонро аз орди гандум, ҷав,

чуворӣ ва арзан, нахӯд низ мепазанд. Дар ибтидо тоҷикон нонро дар тобаи сангӣ мепухтанд. Нонҳои тоҷикиро ба ғизои мардумони дар водӣ ва кӯҳистон тақсим менамоянд. Тарзи пӯхтани нон дар ноҳияҳои кӯҳӣ дар оташдон ё танӯр ба роҳ монда мешуд. Аз рӯйи шакл ва ҳаҷм нонҳо аз ҳам фарқ доранд.

Нонҳоро дар танӯр мепӯхтанд. Танӯр дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ дар 5 ҷой дучор омадааст. Чунончи: «Танӯри тунукипазӣ дар гӯшаи айвон ниҳода буданд». «Танӯрро дар пеши айвону ошхона аз гил, коҳ ва регсанги майда месохтанд, баландиаш 1 метр ва қутри даҳонаш 60–70 см ташкил медиҳад» [25, с. 540].

Нон аз орди гандум, ҷав, нахӯд, арзан, чуворимақка пӯхта мешуд. Дар ибтидо мардум бештар аз нонҳои товагӣ истифода мекарданд, ки онро дар саҳро мепухтанд. Ин навъи нонро кумоч меномиданд. Дар асари Восифӣ дар ин бора чунин ишорае пайдо кардем: «Ҳокистаре, ки дар таҳи ӯ пухта шуд кумоч». Ин навъи нони ғафсро дар саҳро дар болои тахтасанг бо лахчаи оташ мепазанд. Танӯр дар асрҳои миёна ё шояд барвақттар пайдо шудааст. Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар бораи нони тунукӣ (сах.1066 – 1083) ва фатири хом (сах.798) маълумот додааст. Чунончи, Восифӣ дар бораи нон чунин навиштааст: «Ва пеши ман маҳзаре аз нон ва ҷурғот ҳозир кард» [22, с. 183].

Дар асри XVI зиёда аз 10–15 намуди нон истифода бурда мешуд. Тарзи тайёр намудани нон: Як табақ ордро аз элак гузаронида, дар табақе оби гарм, каме намак ва хамиртуруш андохта якҷоя онҳоро мехеланд. Хамиртуруш ин хамирест, ки ду рӯз пеш гирифта шуда, дар зарфе нигоҳ дошта мешуд. Хамиртуруш барои тезтар варамидани хамир ёрӣ мерасонид. Баъд аз ҳал кардани хамиртуруш дар об ордро меандозанд. Орди дохили табақро бо даст мехелиданд. Баъд аз хелидани орд онро печонида ду—се соат нигоҳ медоранд, то ин ки расад. Хаамири расидаро зуволта гирифта, рост мекарданд ва мухпар зада, дар танур часпонида мепухтанд. Дар косае намақоб гирифта ба болои нон мепошанд.

«Нони хаамирии гирдча қутраш 30–40 см. ва ғафсиаш 2–3 см. буд. Нони ғафс 50–60 см. ва ғафсиаш 5–6 см. аст. Нони тунукиро аз орди

гандумии навъи сафед ва ғатири хомро аз орди сиёҳ омода мекарданд. Хаамири нони тунукиро мулоим мехелиданд ва зуволани онро майда гирифта, рост мекарданд. Рафидаи нони тунукӣ калонтар мебошад, ки вайро бо даст дар болои рафида тунук карда, гирдашро чида мепазанд. Ғафсии нони тунукӣ 0,5 см. ва қутрашон 50–60 см. пӯхта мешуд, ки онро чаппотӣ меноманд. Хаамири нони ғатирро сахттар мехеланд ва мухпар мекарданд. Ғатирро аслан дар фасли зимистон барои таомҳои қурутоб, шакароб, ғатирмаска истифода мебаранд. Нонҳои тунукиро бошад, дар ҳама фаслҳои сол мепазанд ва истифода мебаранд» [41, с. 17].

Шаклҳои нон: гирдача, нони ғавсак, чаппотӣ, нони ҷавӣ, кулча, товасангӣ, омоч, тағиалобӣ, сатригӣ, ғатир, ҳамғатир, ғатири ҷаззадор, ғатири пиёздор, ғатири ҷавин, кулчағатир ва ғайра мебошанд, ки дар гузашта ва имрӯз низ дар ҳаёти мардумон ба таври васеъ истифода бурда мешуданд. Дар байни тоҷикон маросимҳое чун нонбандон, кулчапазон, суфрақушоён ва ордбозон ба мақсади дастаҷамона пухтани нон дар ҷашну маросимҳо дида мешаванд. Меваҳои зиёд аз қабилани анор, бихӣ, амруд, зардолу ва ғайра аз ҷониби мутафаккири инъикос ёфтааст [25, с. 67].

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқи зербанди дуҷуми боби сеюм – «Инъикоси санъати мусиқӣ ва этнографӣ дар асари таърихӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддини Восифӣ имконият дод, ба ҳулосаҳои зерин омадем:

Моҳияти илмӣ асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддини Восифӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ–этнографии асрҳои XV–XVI оид ба намунаҳои осори санъати халқӣ, адабию бадеӣ ва дигар ҳунароҳои фолклорӣ, ки ҳоси мардуми сокинони вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр буданд, дар ҳоли рушд қарор дошта, бо ҷаззобӣ, гуногунрангӣ ва тарзи иҷроиши ҳоси худ аз дигар минтақаҳои ҳамсоя ба куллӣ фарқ мекард.

Асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддини Восифӣ ҳамчун сарчашма ва осори нодири таърихӣ–этнографӣ оид ба сару либос нишон дода шудааст, ки бо шакл ва намудҳои гуногуни худ аз ҳамдигар фарқ мекарданд ва вобаста ба мавсими сол мавриди истифода қарор мегирифтанд.

3.3.Инъикоси суннатҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллӣ дар

«Бадоеъ—ул—вақоеъ»

Яке аз масъалаи мавриди омӯзиш қарордодаи мо дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддини Восифӣ ин маросими тӯйи арӯсию домодӣ мебошад. Чашни арӯсии тоҷикон дар ҳаёти маънавию иҷтимоӣ мақоми махсусро ишғол мекунад. Ин маросим намунаи барҷастаи иҷтимоӣ созии муносибатҳои оилавӣ аст. «Иҷтимоисозӣ дар маросимҳои марбут ба таваллуди кӯдак, хатнатӯй ва мӯйсартарошон низ баръало мушоҳида мешавад» [105, с. 7].

Мақсади асосии тӯйи арӯсию домодӣ аз бо ҳам пайвастанӣ сарнавишти ду ҷавон иборат аст. Ин анъанаи миллӣ дорои ҷиҳатҳои педагогӣ, психологӣ буда, ҳиссиёту ҳаяҷон, хурсандӣ, баробарии зану мард, ташкили оила, уҳдадорӣ мард, инсондӯстӣро ифода мекунад. «Вожаи тӯй аз забони туркӣ гирифта шуда, маъноӣ чашн, ид, маросими хурсандӣ, ки ба муносибатӣ арӯсӣ барпо мегардад, ифода мекунад» [133, с. 182].

Маросими тӯйи тоҷикон аз рӯйи анъанаи миллӣ ба ҷунин давра тақсим карда мешавад: хостгорӣ, тӯйи ғотиҳа, қалинг ё туқузбарӣ, никоҳ, рӯйбинон.

Қадами нахустини тӯй аз хостгорӣ шурӯъ мегардад. Хостгорӣ дар асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дучор гардидааст, ки «...ба хоҷаи бозаргон гуфт, ки барҳез (ва) Табреш рав ва ғалон духтар, ки мазкур шуд (аз барои ин писар) хостгорӣ кун» [22, с. 807].

Нақши хостгорон дар бунёди оила бузург аст. Хостгорон аз ду нафар зан ва мардони рӯзгоридида иборат буда, барои интиҳоби арӯс мебароманд. Онҳо барои розӣ кунонидани падару модари духтар нақш мебозиданд. Пурсуҷӯи онҳо тӯл мекашид. Онҳо дар ҷустуҷӯи духтари зебо ва қоматбаланду тарбиядида мебароманд.

Духтари боинтизом, боадаб, бошарму ҳаёро келин интиҳоб менамуданд. Ҷустуҷу ва интиҳоби арӯс моҳҳо ва баъзан солҳо давом мекард. Зарбулмасали «Ҳока гирӣ аз хоктӯдаи баланд гир», «Як дар баста сад дар кушода» дар вақти интиҳоби арӯс ва духтарқобӣ дар байни тоҷикон бештар

маълум буданд. Мурод аз «хоктудаи баланд» оилаи сарватманд ва ба обрӯй аст. Хостгоронро дар водии Кӯлоб ва Варзоб духтархушкун, авсакол, дар Суғд, Самарқанд ва Ҳисор завҷӣ, дар ноҳияи Айнӣ духтарталб, дар Қаротегину Дарвоз гапрасон, хостгор меноманд.

Риштаҳои дӯстии ду тараф, арӯс ва домодро ба воситаи хостгорон барпою мустаҳкам мекарданд. Қадами нахустини хостгорӣ баъди ризоияти падару модари арӯс ба маросими ноншиканон анҷом меёфт. Дар замони зиндагонии Восифӣ шахси хостгор хароҷоти тӯй ва қалинги (маҳри) духтарро муайян карда, аз натиҷааш ба падар ё домодшаванда хабар медод. Дар бораи маҳри духтар Зайниддини Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» чунин ишорате дорад: «Маҳрия ба панҷоҳ ҳазор танга ва дувист ман абрешиму панҷ хонавор бардаи туркия ва ҳиндуя ва панҷ гилеми маҳфурӣ қарор ёфт» [25, с. 510].

Дар ҳолати навишта додани хароҷоти тӯй ба дасти хостгорон он бояд иҷро мешуд. Чунончи: «Равед ва панҷоҳ калла қанд ва панҷ ман қарз лиму ва панҷ ман нахуди қандӣ гиред, баъд аз он ба бозори гӯсфанд рафта, панҷоҳ гӯсфанди фарбеҳ гирифта биёваред ва бист суф мураббаъ ва панҷоҳ (тоқ) зарбофти навъи олӣ бихаред» [22, с. 978].

Маросими дигаре, ки дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ишорат шудааст, фотиҳа мебошад. Маросими фотиҳаро дар водии Ҳисор тукузбарӣ, фотиҳадиҳӣ, дар Суғд, Бухоро ва Самарқанд фотиҳа ё тӯйи фотиҳа меноманд. Ба ин муносибат дар хонаи арӯс таъомҳои гуногун мепохтанд. Фотиҳа ин пайвасти ибтидоии риштаи дӯстии ду оила буда, рафту омади қудоён баъди он ба таври расмӣ оғоз меёбад.

Ин маросим аз гирифтани қалинг барои арӯс иборат аст. Пардохти қалинг барои арӯс дар асри XVI байни мардуми тоҷику ўзбекҳо дида мешуд. Дар вақти гирифтани қалинг ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодии ду тараф ба инобат гирифта мешуд. Давраи аввали маросими қалинг аз қинғолбозӣ, рӯйпанаҳкунӣ, парчабуррон, маслиҳати тӯй, қалингбарӣ; даври дуюми он бошад, аз қоидаҳои сартарошони домод, саршӯёни арӯс ва никоҳ иборат аст.

Никоҳ дар байни зан ва мард баста мешуд. Дар ин бора Восифӣ менависад, ки «Мавлоно Тойибӣ он занро ба вай никоҳ кард». Аксар маврид бастанӣ никоҳ дар хонаи арӯс ба иҷро мерасид ва тағо ва наздикони арӯс дар он иштирок мекарданд. Ин вазифаро домуллоимомӣ маҳалла бар уҳда дошт. Домулло арӯсу домодро дар арӯсхона рӯ ба рӯ шинонида, хутбаи никоҳро хонда тамоми мекард. Дар никоҳ бастан ду нафар шоҳиди мард шарт аст.

Ин суннати пайғамбари ислом Ҳазрати Муҳаммад (с) аст. Тибқи таълимоти дини ислом ва насихати паёмбар Муҳаммад (с) фармудааст: Издивоҷ кардан суннат аст ҳар, ки тарк кунад аз уммати ман нест. Ибтидо аз духтар мепурсиданд. Шумо бинти фалонӣ нафсу нафисаи худро ба ҳамин ҷавони ҳозир истода фалонӣ ибни фалонӣ бе ягон маҷбурият ваколатан бахшидед. Домулло ё шахси онро ивазкунандаи донишманди аҳли ислом ин ҷумларо бо овози баланд се бор такрор мекард. Духтар, «Тану нафсамро бахшидам» мегӯяд. Боз мард Шумо ибни фалонӣ бинти фалонино ба занӣ қабул кардед. «Ҳа қабул кардам мегуфт». Бо ҳамин ақди никоҳ ба анҷом расида, онҳо зану шавҳари расмӣ мегардиданд.

Мақсад аз бастанӣ ақди никоҳи байни зан ва мард аз он иборат буд, ки мард уҳдадор буд, ки занро то муддати муайян танҳо нагузорад, бо хӯрок ва пулу мол таъмин намояд. Ба ӯ ҷабру зулмро раво набинад ва ғайра. Муаррихи тоҷик А. Ҷалилов дар таҳқиқоти хеш дар мавриди бастанӣ ақди никоҳ чунин менависад: «Мусулмон ҳуқуқ дошт, танҳо бо мусулмонзан хонадор шавад. Никоҳи байни мусулмон ё мусулмонзан бо шахси дигар пайрави дини баръакс манъ карда мешуд. Дар он сурат иҷозат дода мешуд, ки агар охири исломро қабул намояд ва мусулмон гардад» [36, с. 33].

Дар замони зиндагонии Восифӣ талоқ, яъне роҳи ҷудошавии мард аз зан вуҷуд дошт. Дар ҳолати боҳам созгор наомадани ду тараф мард занашро талоқ медод, дар ҳолате ки шоҳидон бошанд. Чунончи: «Шайх фармуданд, ки маро маблағе харҷ шуда, он зан гуфт, ки ду миқдор он чӣ харҷ шуда, аз моли ман гир ва маро талоқ деҳ» [22, с. 711].

Занон дар тобеияти мардони оила қарор доштанд. Талоқ ин роҳи ҷудоии зан аз мард ва мард аз зан буд. Баъди ҷудой онҳо метавонистанд аз нав хонадор шаванд. Лекин лаззат ва ширинии ҳаёти аввалаи хешро пайдо намудани тарафайн хеле мушкил буд. Зани талоқ гирифта, дар ин давра то ба никоҳи дигар мард намедаромад, никоҳ ба шавҳари аввалааш ҷоиз ҳисоб намешуд ва фарзандони аз ин зан тавлидёфта ҳаромӣ ҳисоб мешуданд. Агар тарафҳо баъди гузашти муддати муайян пушаймон шуда, ба идомаи зиндагонӣ майл дошта бошанд, аз нав никоҳ баста рӯзгорӣ хонадориашонро идома медоданд.

Масъалаи дигаре, ки мувофиқ ба шариат ба роҳ монда шуда буд, ҳалола мебошад. Чунончи: «Ҳазрати султон ба муҳодим гуфтанд, ки равед ва ҳамчунон созед, ки ин зан ба шавҳари худ ҳалола шавад». Ҳалола ин роҳи бо ҳам ҳалол будан, дуруст будан аз нуқтаи назари шариат ва қонун ва ризои худ расидани зани талоқгирита мебошад, ки имрӯзҳо дар байни мусулмон вучуд дорад [22, с. 366].

Ба андешаи мо, дар давраи асримиёнагии феодалӣ амалҳои зиёди дар пойбанд нигоҳ доштани инсонҳо дида мешуд, ки ин ҷиҳати манфӣ мебошад.

Токарев С. А. дар бораи ҳаёти оилавии мардуми Осиёи Миёна чунин овардааст: «Тамоми ҳаёти оила тибқи одат ва ҳуқуқи мусулмонон (шариат) ба тартиб андохта мешуд. Дар оила яккасардор мард ба ҳисоб мерафт. Занон ягон хел ҳуқуқро доро набуданд. Кори асосии онҳо ба шавҳар итоат кардан буд. Аҳволи занон ниҳоят вазнин буд. Дар оянда тамоми вазнинии кори хонаро бар зимма дошт. Аз ҳаёти ҷамъиятӣ зан қомилан дар қанор монда буд» [114, с. 310].

Дар аси XVI урфу одатҳои тӯй аз қоидаҳои гуногун ва вазнинии иқтисодӣ издивоҷ, хостгорӣ, ғотиҳа, никоҳ, тӯй, талоқ, ҳалола иборат буда, дар гузаронидани тӯйҳо дар ҳаёти мардумон тибқи урфу одатҳои исломӣ гузаронида мешуданд. Бисёре аз суннатҳои ҳислати динӣ доштаи маросимҳо дар айни замон арзишҳо ва хусусиятҳои баргузориҳои худро ба қуллӣ дигаргун кардаанд.

Дигар масъалаи мавриди омӯзиш қарордодаи мо одоби меҳмондорӣ мебошад. Дар бораи одоби меҳмондорӣ мардуми Хуросону Мовароуннаҳр «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ аҳаммияти бузурги этнографӣ дорад.

Давраи Темуриён анъанаҳои қавмӣ таърихӣ халқи тоҷик аз диди нав идома менамуд. Дар ин давра бо мавҷудияти анвои фаровону гуногуни таомҳо, маърифати баланди меҳмонпазирӣ, дастархондорӣ ва одоби ахлоқи меҳмониравӣ сайқал меёбанд. Тағйироти ҷиддӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ фарҳангии минтақаи Осиёи Марказӣ ба амал омада, ба одоби меҳмондорӣ низ таъсири ниҳоят ҷиддӣ мегузошт.

Пазироии меҳмон ҳунари ҷолибу санъату фарҳанги хосаро талабгор аст. Халқи тоҷик меҳмонро атои Худованд ҳисобида, азиз ва муътабар медонанд. Чун меҳмон воридаи манзили онҳо шуд, ҳуш истиқбол намуда, «хайра макдам» гуфта, ба ҳучраи алоҳида меҳмонхона бурда, аз ҳолу аҳвол, ҳешону пайвандон пурсон шуда, ба дасташ об рехта, ба нишастан таклиф менамоянд. Курпаву курпача, болишт ва рӯйчову сачоқу сачоқҳои навро барои меҳмон мегузоштанд. Мизбон, ё соҳиби хона ҳатман ҳурмату эҳтироми меҳмонро ба ҷой меовард.

Вобаста ба инкишофи муттасили инсонӣ ҷомеа тарзи меҳмондорӣ ва меъёрҳои ба танзим даровардани он низ пайвасти инкишоф меёбад. Одоби меҳмондорӣ дар ҳама давраи замон дар доираи меъёрҳои муайянгардида сурат мегирифт. Барои ҳӯроки субҳонаи меҳмон атола, ширбиринҷ, ширҷой, ордбирён, далда, дангича, тухмбирён, барои наҳор ва ҷошт, зухр, пешин шӯрбо, ҷой, шарбат, нӯшоба, ҳавлоҳо, ширинӣ, кулчаҳо, мураббо, мевачоти тару хушк, мағзу мавиз ва ғайра гузошта хоҳанд шуд. Ду навъи ҷой кабӯд ва сиёҳ низ дар сари дастархон мегузоштанд.

Меъёри меҳмоннавозӣ, дар сари дастархон нишастан, хурдани таъом, нӯшидани ҷой ва қаҳва аз шахс одоби махсусро тақозо дорад. Дар асрҳои миёна низ расмияти ҳуби меҳмоннавозӣ роиҷ буд. Меҳмони олиқадр ва аъзоёни ҳайати ҳамроҳикунандаи вай дар қароргоҳи ҳокимон ҷойгир карда

мешуданд. Дар болои қароргоҳ ба шарафи меҳмонон, парчам афрохта мешавад, ки ин нишони лутфу марҳамат ва пазирии хуб нисбат ба онҳоро нишон медод.

Маданияти муоширати этнографию маишӣ аз ҳама бештар дар деҳот рӯшантар ба назар мерасад, зеро дар он ҷо ҳама якдигарро хуб мешиносанд, анъанаҳо пайдортаранд, расму русуми гузаштагон риоя карда шуда, одатҳои хуби миллии ниёгонро идома медиҳанд ва афкори умумии хешовандон, ҳамсояҳо ҳамдеҳагонро ба назари эътибор гирифта, дар сомондихии онҳо аҳаммияти ҷиддӣ медиҳанд.

Халқи тоҷик як зумра мақолу зарбулмасалҳое офаридааст, ки дар онҳо масъалаҳои одоби ахлоқ инъикос шудаанд: «Ҳар кӣ меҳмонро гиромӣ мекунад, кӯшише дар неқномӣ мекунад», «Меҳмон аз падарат бузургтар аст», «Меҳмон атои худост» ва ғайра.

Восифӣ дар хусуси меҳмондорӣ мардумони шаҳри Ҳирот чунин ишорате кардаанд, ки «...ҳоча Абулфазл фақирро чихил рӯз дар Фароҳ нигоҳ доштанд, чунон хизматҳо, тақаллуфҳо ва меҳмониҳо карданд, ки подшоҳонро он гуна меҳмонӣ муяссар намешуд... аз Фароҳ то он ҷо ним фарсах роҳ буд, ҳамроҳӣ карданд ва дар он ҷо фароварда таом кашиданд ва фақирро видоъ карда бар гаштанд». Ё ки « Ҷамъи касир ва афозили Самарқанд дар хонаи Хоҷа Амирақои Шоҳӣ ба расми меҳмонӣ мучтамеъ буданд» [25, с. 45].

Барои меҳмон ҳуҷраи алоҳида, хӯроки махсус омода карда, ҳамсоягонро ба аёдату вохӯрӣ даъват менамоянд. Расми қабули меҳмон ба мизбон вобаста буд. Дар вақти қабули меҳмон даст пеши бар карда, бо таври нимтаъзим хуш омадед мегуфтанд. Барои меҳмони қадрдон баъзан аҳолии сатҳи иҷтимоию иқтисодиаш беҳтар чорво–бузу гӯсфанд кушта ош ва ғизои гӯштӣ зиёфат медоданд. Ду шакли меҳмонон дида мешавад: меҳмони даъватӣ ва меҳмони нохонда.

Ба меҳмони даъватӣ онҳое мансубанд, ки тавассути хатномаҳо даъватномаҳо ё таклифи пешакӣ даъват мешаванд. Ба меҳмони нохонда мусофирон, шахсони тасодуфӣ, роҳгумкарда ва бедаъват омадаҳо мансубанд.

Мардуми мо аз қадимулайём меҳмоннавоз аст. Дар назди меҳмон аз шароитҳои иқтисодии хонадон нагӯянд. Мавзуи суҳбат аз шукргузории неъматҳои илоҳӣ беҳтар бошад. Дар назди меҳмон садои баланд баровардан, фарзандону аҳли хонаводаро танбех додан, инчунин, таърифу ҳасад, дашном, дуруштхӯй ва санги тафриқа андохтан аз рӯйи одоб нест. Ҳангоми суҳбат дар назди меҳмон зиёд гап задан даркор нест. Кӯшиш намоем, ки меҳмон аз хонадони мо бо таъби хушу руҳи болида ва чехраи хандон баромада равад.

Восифӣ дар ҳикояи «Ёддоштҳои Восифӣ дар бораи ҳамсуҳбат шудани Қозизодаи Сиистон бо Навоӣ ва Ҷомӣ» дар бораи одоби меҳмондорӣ чунин менависад: «Ҳама ба меҳмонхона даромаданд. Ҷомӣ чунон ки одати ӯ буд, аз ҳама поинтар дар пеши дари дахлез нишаст ва дигарон ҳар кас ба қадри дараҷаи худ нишастанд. Ҷои қозизода дар паҳлуи Амир Атоуллоҳ афтада буд ва охира гӯшаки карда ба вай гуфт:

— Ҷаро ҳазрати маҳдумиро касе хабардор намекунад, ки азизон ба зиёраташон омадаанд ва мунтазири мулоқотанд?

— Маҳдумо, магар шумо аз ин шаҳр нестед? Ҳазрати Маҳдумӣ онеанд, ки дар кафшгоҳ нишастаанд!

— гуфт Амир Атоуллоҳ дар ҷавоб.

Қозизода бо шунидани ин ҷавоб ғавран аз ҷой хеста берун давид ва Ҷомӣ ба мардум фармуд, ки:

Қозизодаро нагузored, ки гурезад ва ӯро дошта пеши мо oред! ӯро дошта меоварданд ва «Алғарибу калъамо—ғариб мисли кур аст. Худро маъзур dored ва аз банда дар гузаред...» гӯён фарёд мекард» [25, с. 47].

Умуман, тафсири одоби меҳмондорӣ мардуми тоҷик дар асоси асари мутафаккири барҷастаи халқи тоҷик Зайниддин Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ» моро ба расми меҳмондорӣ, қабули меҳмону меҳмондорӣ бо хусусиятҳои хоси ин давр ошно месозад.

Масъалаи дигари мавриди омӯзиш қарордодаи мо варзиш мебошад. Аз замонҳои қадим сар карда, мардуми тоҷику форс ба масъалаи варзиши насли наврасу ҷавонон диққати ҷиддӣ додааст. Дар сарчашмаи қадимаи таърихӣ ин мардум дар бораи ба ҷавонон омӯзонидани шамшерзанӣ, найзапартоӣ, гурзпартоӣ, гуштингирӣ, шатранҷбозӣ, аспдавонӣ, гӯю ҷавгонбозӣ ва ғайра далелҳои зиёде оварда шудааст. Дар гузашта ягон ҷашни миллӣ бе давидану ҷаҳидан, гурзпартоиву камонварӣ, аспдавонию ҷавгонбозӣ, гӯштини шиноварӣ, бандкашиву муштзанӣ ва дигар навъҳои варзиш доир намегашт. Ба андешаи ниёгон, ҷавонмарди ҳақиқӣ, ки масъулияти нигоҳбонии марзу бум ва хонаводаро бар уҳда дорад, ҳатман бояд ҳунариҳои варзишӣ дошта бошад. Аз ин рӯ, онҳо кӯшиш мекарданд, ки ба фарзандон аз овони хурдсолӣ ин ҳунароҳоро омӯзонанд. Мардуми тоҷик аз қадим варзишро беҳтарин воситаи солим нигоҳ доштани тан ва руҳ медонистанд.

Варзиш ба саломатии инсон аҳамияти бузург дорад. Варзиш минбаъд дар осори бадеию педагогии Абулқосим Фирдавӣ, Ибни Сино, Кайковус, Носири Хусрав ва дигарон ҷои намоёнро ишғол кардааст. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар асараш «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар бораи варзиш маълумоти ҷолиб додааст.

Бозиҳои миллӣ дар ҳар даври замон мақоми хоси худро доранд. Онҳо аз қадри асрҳо ба вуҷуд омадаанд. Варзиш ҳамчун як ҷанбаи муҳими ҳаёти инсонӣ аҳамияти амалӣ дорад. Варзиш барои тамошо ва диққати одамонро ба худ ҷалб намудан набуда, балки барои обутоб додани бадан, мустаҳкамӣю устувории бадан, ҷобукию тобоварӣ ба меҳнати вазнини ҷисмонӣ мебошад. Аз ин рӯ, варзиш дар мероси бадеию педагогии бисёр мутафаккирони тоҷику форс мавқеи хосро ишғол намудааст. Масалан, ба ақидаи Сино варзиш беҳтарин дармонест барои инсон. Ӯ чунин бозиҳоро тавсия додаст: давидан, ҷаҳидан, оббозӣ, туббозӣ, гуштингирӣ, аспсаворӣ, шамшерзанӣ.

Фикру андешаҳо оид ба варзиш минбаъд дар мероси адабию педагогии дигар мутаффакирон, аз ҷумла Восифӣ низ яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол намудааст.

Чунин шаклҳои асримиёнагии варзишро дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» аз кабили хокпилла, шатранҷ, шоҳмот, нард, шиноварӣ, гӯштин, гурзандозӣ, тирандозӣ, камонандозӣ, чавгонбозӣ, найзаандозиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Бозиҳои дар асри XVI мавҷуд бударо мо чунин тақсимбандӣ намудем:

- варзиши сабук: давидан, паридан, бандкашӣ, шоҳмот, нард, шатранҷбозӣ, оббозӣ, чавгонбозӣ;
- варзиши вазнин: гӯштин, муштзанӣ, гурззанӣ, шамшерзанӣ, бузкашӣ ва ғайра.

Яке аз бозиҳои маъмултарини ин давр бозии шатранҷ мебошад. Восифӣ дар ин бора чунин навиштааст: «Фақир рӯ ба рӯи ишон шатранҷ бозӣ мекардем». Дар асрҳои VIII–IX арабҳо бозии шатранҷро ба Андалузия (Испания) бурданд, минбаъд дар тамоми қаламрави Аврупо паҳн гардид. Мардуми тоҷику форс бозии шатранҷро бозии ҳамагон низ ном мебаранд. Дар асри XVI ин бозӣ ба таври васеъ дар байни табақаҳои гуногуни аҳолии худуди Хуросу Мовароуннаҳр паҳн гардида буд. Тибқи маълумоти «Бадоеъ–ул–вақоеъ» «дар Табреш амир Алӣ ном шахсе буд ва дар фанни шатранҷ маҳорати вай ба мушобех буд» [22, с. 864].

Бозии нард дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар ду ҷой дучор омад. Дар байни табақаҳои болоӣ, махсусан, ҳокимони давр ба назар мерасид. Чунончӣ: «Дӯстӣ ва Барноча, ки дар фанни нард ва шатранҷ ягона фард буданд» [22, с. 164].

Бозии нард дар равияи бозии шатранҷ пайдо шудааст. Ин бозӣ усули хоси иҷрои худро дорад. Шоҳон, амирон, аҳли дарбор ва навкарони онҳо ба ин навъи бозӣ даст доштанд. Аз ҷӯб тахтаи нардбозӣ бо ду муҳраи рақамдори аз 1 то 6 тарошида мешуд. Инчунин, 12 хоначаҳои гирди доирашакл барои

бозӣ кардани ду нафар дар рӯи тахта метарошиданд. Сипас, муҳраҳоро ҳаво медоданд, рақами касе, ки зиёд мешуд, бозиро ӯ шуруъ мекард.

Имрӯз бозии нард яке аз маъмултарин бозиҳои мардумони Кафқоз, Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна, аз ҷумла, тоҷикон мебошад. Аз рӯи маълумоти Зайниддин Восифӣ халқҳои Осиёи Миёна ба фарзандони худ ханӯз аз синни панҷсолагӣ аспасаворӣ, тирандозӣ, камонзаниро меомӯхтанд. Камон ва тирандохтан дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» низ дучор омадааст. Чунончи: «Гӯянд камони ӯро ҳеҷ паҳлавоне наметавонист кашид». Ё ин, ки «Камоне ба даст гирифт ва тире ба ҳар ҷониб андохт» [22, с. 190].

Бузкашӣ яке аз машғулиятҳои анъанавии миллии мардуми мост. Бузкашӣ одатан ба ягон муносибат, бештар ба ифтихори ҷашни Наврӯз, Меҳргон, Сада, тӯии арӯсӣ ё хатнасур баргузор мегардид. Ҷовандозҳои моҳир аз шаҳру ноҳияҳои гуногун даъват мешуданд. Махсусан, ин навъи варзиш дар шаҳри Ҳирот ва атрофи он хеле бошукӯҳ таҷлил мегардад. Аз рӯйи баъзе сарчашмаҳо дар бузкашии ин мардум аз 300 то 500 сар асп иштирок ва чанд рӯз давом мекард.

Дар мадрасаҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар асри XVI фанҳои махсуси камондорӣ ва тирандозӣ таълим дода мешуд.

Камонварӣ яке аз маъмултарин ва қадимтарин бозиҳои миллии халқи тоҷик аст. Ин олот аз ҷӯб сохта шуда, бо тори ресмон ҳар ду сар баста мешуд. «Ҷӯби тут, бед ва садаро қач карда, сар ба сар мебанданд. Барои сангандозӣ дар байни ресмони камонғулак матоъ ё чармеро медӯхтанд, ки тур ном дошт» [134, с. 207].

Дар асрҳои миёна мураббӣёни камонвар вучуд доштанд, ки камонварию ба ҷавонон меомӯзониданд. Зайниддин Восифӣ аз хусуси Ҳиндуҳоҷа ном тирандози ин давра ва фанни камондорӣ ва тирандозии ӯ маълумоти ҷолиб додааст.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Восифӣ дар бораи бозии ҷавгонбозӣ зикр гардидааст. Дар бораи Ҳакимбег, ки саромади хубони Ҳирот буд ва дар ҷавгонбозӣ ба мисли ӯ касе ёд наметод, ишорат намудааст.

Чавгону гӯй дар майдончаи махсус бо ду дарвоза, миқдори муайяни бозингарон шуруъ мегардид. Ду дастаи иборат аз 10–12 нафар бо танаффуси кӯтоҳмуддат бозӣ мекард. Ду навъи бозии чавгон мавҷуд аст: дар рӯи ях бо гӯй ва дар рӯи алаф бо тубча. Ин анъана то замони мо омада расидааст.

Гӯштин дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» қайд гардидааст. «Паҳлавон Муҳаммад Абусаид бо вучуди маҳорат ва камол дар фанни гӯштингирӣ шуҳрат дошт». Аз маълумоти Восифӣ бармеояд, ки паҳлавон Муҳаммад Абусаид дар фанни гӯштин китоберо таълиф карда будааст. Ин навъи бозӣ аз зӯрозмоии ду нафар иборат буд. Дар ин навъи варзиш паҳлавонон аз усулҳои гуногуни гиру дор, попечаку ҳаллук, дастпеч, линги қамарӣ моҳирона истифода мекарданд. Линги қамарӣ усули беҳтарини ин бозӣ буд. Аз маълумоти Восифӣ бармеояд, ки дар шаҳри Ҳирот барои баргузории гӯштин майдони махсус мавҷуд буд. Ҳавзи боғи Зоғонро хушк карда, майдони гӯштингиронро омода мекарданд. Шох Ҳусайн Бойқаро дар ин давра ба ривочи ин навъи варзиш диққати махсус меод.

Тибқи маълумотҳои «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар ин давра бештар ду намуди гуштингирӣ вучуд дошт. Гӯштин аз камари якдигар гирифтани ва бо чолокӣ бардошта ба замин хобонидани ҳариф иборат буд. Паҳлавонон дар гӯштин аз муккӣ ва либоси махсус эзори чармини аз зону боло ва калтачаи беостии аз миён болоро ба бар мекарданд. Бозии гӯштин дар майдончаи бозингарон бо иштироки тамошобинон ва довар баргузор мешуд.

Имрӯзҳо навъи дуҷуми гуштин дар миқёси ҷумҳурии рушд дорад.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳамчунин бозииҳои дигарро аз қабili шиноварӣ, давидан, ҷаҳидан ва амсоли инҳо дучор гардидем, ки бештар ба гардиши табиат, муҳити ҷуғрофӣ, тарзи маишат, завқи одамон вобастагӣ доштанд.

Зайниддин Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» аҳамияти варзишро дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардум баён карда, тавсифи шаклҳои гуногуни онро бо мисолҳои муайян баён намудааст.

Масъалаи дигари мавриди омӯзиш қарордодаи мо ченакҳои вазн ва дарозӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мебошад. «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Восифӣ ҳамчун сарчашмаи муътамад мақом ва нақши калонеро касб намудааст.

Дар бораи ченакҳои вазн ва дарозии мардумони қаламрави вилояти Хуросуи Мовароуннаҳр дар асри XVI маълумоти «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҷолиби диққат мебошад.

Таърихи чену дарозии тоҷик дар асри XVI аз мадди назари муҳаққиқони соҳаи илми таърих дур мондааст. Дар бораи таърихи метрологияи тоҷик дар ҳудуди Хуросуи Мовароуннаҳр кори илмии махсус мавҷуд нест. Аз тарафи дигар, метрологияи мардуми дар ин ҷо умр ба сар бурда, аз метрологияи давлатҳои ҳамсоя фарқ карда меистад.

Тоҷикони Хуросуи Мовароуннаҳр байни ҳам натавон аз ҷиҳати ягонагии ҳудуд ва тақдири таърихӣ алоқаманданд, инчунин, бисёр умумиятҳои мадания ҳамагӣ, ки решахоёшон ба гузаштаи дур рафта мерасад, онҳоро ба ҳам пайвастааст. Махсусан, ин вазъият дар тарҳи муносибатҳои анъанавии ҷамоати ҳамагонии онҳо дуруст дида мешавад. Маданияти тоҷикони ин сарзамин, дар зерин таъсири алоқаҳои бисёрасраи байни мардумон ва таъсири маданияти халқҳои ҳамсоя таъкид ёфтааст.

Маълумоти метрологӣ доир ба мардумони Хуросуи Мовароуннаҳр дар асри Восифӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Масалан, ченакҳои масофа ё дарозӣ, ангушт ё лик, ваҷаб, қадам, парча, газ, қулоч, фарсанг, фарсах, мил ва ғайра ба шумор мераванд, ки бештар бо дасту пой инсон муайян карда мешуд. Мардуми ин сарзамин ин ченакҳоро бештар дар вақти амалҳои кишоварзӣ, сохтмони биноҳою масҷид, хонаҳо, дар соҳаи боғдорӣ, дӯхтани сару либос, муайян кардани дарозӣ хеле васе истифода мебарданд.

Ченакҳои дарозӣ: 1 лик = 4 см, ду лик = 8 см, 3 лик = 12 см, чор ангушт = 8 см, як ваҷаб = 22–25 см, як қадам = 75–80 см, як газ = 91,5 см, як қулоч = 165–175 см, як парча = 80 см, як фарсанг = 6 км, як фарсах = 8 км, як мил = 3 км, як овозрас ё фарёдрас бо забони туркӣ ҷаҳрим = 6–8 км, 1 ҷориб = 1 га. аст.

Фарсанг ҳамчун ченаки дарозӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» омадааст ва Восифӣ перомуни фарсанг чунин ишорат намудааст: «Амири Араб дар як фарсангии Саброн ду корез чорӣ карда буданд». «Аз Машҳад то Хуросон масофаи 60 фарсанг роҳ аст, ки Восифӣ онро дар ду рӯз тай кардааст» [25, с. 84].

Фарсанг яке аз ченакҳои қадима буда, дар байни тоҷикони Афғонистон ва Осиёи Миёна васеъ истифода бурда мешуд. Дарозии фарсангро бисёре аз муҳаққиқон 6–8 км. муайян мекунанд. Дар баробари фарсанг ба сифати ченаки дарозӣ, инчунин, қадам, фарсах, мил, газ, чакримо низ истифода мебуданд.

Ядват Илясов дар асари хеш «Суғдиён» дар бораи фарсанг чунин навиштааст, ки дар истгоҳҳое, ки пас аз ҳар як чор парсанг савораҳо аспҳои эҳтиётиро интизор буданд [46, с. 25].

Қадам ин ченаки дарозӣ аксаран дар вақти сохтмони бинои масҷид, манзили зисти истиқоматӣ, роҳҳо, муайян кардани қитъаи заминро захбурҳо ва ғайра истифода мебуданд. Қадам дар шаҳри Ҳирот, Машҳад, Тошканд, Кеш, Насаф, Қаршӣ, Саброн ба як газ баробар аст, яъне ба 76–80 см.

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ба ченаки дигари газ воҳӯрдан мумкин аст, ки айнан оварда шудааст: «Он тоқ аз чаккаи он то сари айвон 120 газ буд» [22, с. 346].

Газ ченаки дарозист, ки тахминан ба 69–71 см. баробар аст. Мил ченаки дарозӣ буда, ба 3 км. баробар аст

Восифӣ дар бораи мил чунин менависад, ки «Аз як мил роҳ, ки дида Убайдуллоҳон» [22, с. 362].

Ченакҳои вазн: як кофиз = 70 ман ё 57 кг, як пуд = 16 кг, як мисқол = 2,6 гр, як манн = 24 кг, як уштур бор = 256–262 кг, як хара бор = 100–120 кг, як хурчин бор = 60 кг, як сабад = 12–20 кг, як қопча = 50 кг, як ҷувол бор = 100 кг, як пиёла = 100 грамм, як хурма = 4–5 кг, як куза = 8 кг, як хум = 80–100 кг, як санг = 5 кг, ним санг = 2,5 кг, як мушт = 80 грамм, як тоқӣ = 1,3–

1,33 кг, табақи хӯрд = 3 тоқӣ ё 3 кг, табақи калон = 9–10 тоқӣ ё баробари 13 кг. вазн баробар аст.

«Як ман дар асри XVI дар Бухоро тақрибан ба 24 кг рост меомад» [123, с. 87].

Дар асри XVI тамоми ченакҳои барои ҳаёти инсон лозим буда, амал мекардааст, ки ин намуди ченакҳо нигоҳ накарда, ба қабули низоми байналмилалӣ мавҷуд буданд.

Дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» маълумоти хеле ҷолиби диққатро оид ба пулҳои охири асри XVI пайдо намудем. Тангаҳоро дар илм ба ёдгориҳои ҳатти дохил намудаанд, ки онҳо дар кушодани бисёр масъалаҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ, динӣ ва фарҳангии мардуми гуногун ба сифати сарчашмаи муътамад ёрии амалӣ расонида метавонанд. Ба андешаи яке аз донишмандони рус Саплина Е.В ва Саплин А.И. «Тангаҳо шаҳодати гузашта буда, ба сифати беҳтарин сарчашмаи маълумоти дар бораи иқтисод ва тиҷорат хизмат карда метавонанд» [104, с.64].

Танга дар ҳама давраи замон дар раванди ҳаёти ҷомеа пайдо шуда, вазифаи махсуси худро иҷро мекард. Панҷ вазифаи танга вучуд дорад: танга ҳамчун сифати ченаки қимати маҳсулот, васоити муомила (яъне муомилаи байни давлатҳо бо танга ба роҳ монда мешуд), ҳаққи пардохти меҳнат, пардохти қарзҳо ва тангаи ҷаҳонӣ ин тилло, ки дар тамоми ҷаҳон амал мекунад.

Вақте ки тиҷорат ранги гуногун ва як қатор давлатҳоро бо ҳам алоқаманд намуд, одамон бештар ба пулҳои мувофиқи фулузӣ гузаштанд. Пулҳои фулузӣ вайрон нашуда, дуру дароз нигоҳ дошта мешуданд. Тангаҳо забони махсуси худро доранд.

Муҳр ва навиштаҷоти рӯи тангаҳо ҷолиби диққатанд. Танга аз се қисм иборат аст: аверс–тарафи чапи танга, реверс–тарафи пеши танга ва гурт–бари танга. Тангаҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар ҳар як танга тасвири шоҳ, унвон, ном, санаи барориш ва ҷои сикка задани он сабт карда мешуд. Онҳо обрӯи ҳокимияти шоҳиро дар байни халқ паҳн мекарданд.

Пулҳои сиккагӣ мегуфтанд, яъне сиккаи шоҳ дар онҳо дида мешуд. Дар ибтидо ченаки пулӣ аз як намуди арзиши мол, яъне танга иборат буд. Бо мурури замон дуом ченак дар шакли пул, сум ва тин пайдо шуд. Умуман, таҷассуми шоҳ ва ҳокимияти шоҳӣ дар тангаҳои давраҳои гуногун ба назар мерасид. Дар сарчашмаҳои таърихӣ ин давра сиккаҳои тиллоӣ «динор», нуқрагӣ «танга» ва мисӣ «ашрафӣ» номида мешуданд.

Ҳамаи амалҳои барориши тангаҳо дастӣ анҷом дода мешуд.

Дар сарзамини Осиёи Миёна тангаҳоро бо ду усул мебароварданд: дар қолаб филиззи об кардари мерехтанд ё филиззи лундари байни ду штемпел (муҳр) гузошта, сикка мезаданд. Тангари аз филизи гуногун аз қабилҳои тилло, нуқра, мис ва ғайра сикка мезаданд. Ба андешаи сиккашинос Д. Довудӣ «зарробхонаҳои асосӣ дар шаҳрҳои Марв, Хирот, Балх, Кундуз, Кирмон, Астаробод, Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Андиҷон, Шохруҳия, Қаршӣ, Шаҳрисабз, Утроҳ, Ҳисор, Хатлон, Тирмиз ва ғайра мавҷуд буданд» [86, с. 171].

Тавассути асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» аз муомилоти байни одамон ба воситаи танга огоҳ шуда, воҳидҳои пулиро, ки дар он давра дар қадом шакл амал мекард, аз наздик шинос мешавем. Тавре аз маълумоти Восифӣ бар меояд, дар қаламрави вилояти Хуросону Мовароуннаҳр дар асри XVI воҳидҳои зерини пӯл амал мекард: танга, дирам, динор, ашрафӣ, фулус, тангаи хонӣ, тангаи шохруҳӣ, тангаи сурх ва пул. Масалан, Восифӣ дар бораи дирам, овардааст, ки «Чунин гӯянд, ки қариб ба сад ҳазор дирам ба дарвеш Муҳаммад инъом шуда буд» [22, с. 670].

Дирам аслан тангаи сиккаи нуқрагинест, ки ҳамчун пули нуқра дар асри XVI дар муомилот ва фурӯш амал мекард. «Дар давраҳои гуногун вазни дирам гуногун буда, дар тичорат бо мамлакатҳои гуногун амал мекард. Дар ибтидо вақте ки арабҳо нахустин маротиба соли 695 дирамро аз нуқраи холис сикка зада ба муомилот ворид намуданд, вазнаш 2,97 граммро ташкил медод» [134, с. 300].

Дар ҷои дигари асар ҳангоми ишғоли вилояти Хуросон ва навоҳии атрофи он аз ҷониби Муҳаммад Шайбониҳон ва ғурезонидани ҳазинаи амири Темуриён аз тарафи Восифӣ ва Ғиёсиддин воҳиди пулии он давра хеле хуб тасвир ёфтааст. Чунончи: «Аз барои Худо ба ин шахси маъюби дастшикаста, ки сайид ва ҳоҷӣ аст, раҳм кунед. Ёзбекҳо дар кафи дасти мо пулҳои мисин ва тангаҳои нуқрагинро мепартофтанд» [20, с. 50].

Ашрафӣ тангаи тиллоии асри XVI дар муомилот ба таври васеъ истифода мешуд. Дар сиккахонаҳои қаламрави Хуросон аз тарафи амир баровардашуда қурби махсуси худро дорад. Мувофиқи маълумоти Восифӣ дар ин давра ашрафӣ дар баробари пулҳои мисину нуқрагин дар гардиш амал менамуд.

Инчунин, бисёр асарҳои меъморӣ ва ҳайкалҳо бо тасвири тангаҳо ба мо омада расидаанд. Аз ин рӯ, тангаҳоро беҳтарин сарчашмаи маълумоти номидан мумкин аст. Худи тангаҳо ёдгориҳои санъати тасвирӣ ба ҳисоб мераванд, ки осори санъати меъморӣ баъзе аз биноҳои қадимаро танҳо дар болои онҳо вохӯрдан мумкин аст.

Муҳаққиқи тоҷик дар илми тангашиносӣ Давлатхоҷа Довудӣ дар монографияи худ доир ба тангаҳои давраи асримӣёнагии Темуриён маълумоти ҷолиб дода, онҳоро ба чунин давраҳо тақсим намудааст:

1. «Аз давраи ҳукмронии амир Темур то солҳои 1428–1429.
2. Аз солҳои 1428–1429 то солҳои 1454–1455.
3. Аз солҳои 1454–1455 то солҳои 1490–1491;
4. Аз соли 1491 то соли 1502.
5. Аз солҳо 1501–1502 то солҳои 1507–1508.
6. Аз солҳои 1508–1509 то солҳои 1510–1511.
7. Аз солҳои 1510–1512 то солҳои 1513–1514» [37, с. 219].

Дар асри XVI тангаҳое дар муомилот буданд, ки барои муҳаққиқон ҳамчун сарчашмаи муҳими таърихӣ хизмат мекунанд, ки ин дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» хуб баён шудааст.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқ ва таҳлили зербоби сеюм— «Инъикоси суннатҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ мо чунин хулосабарорӣ намудем:

«Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Восифӣ ҳамчун осори таърихӣ-этнографӣ оид ба макоми суннатҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллии мардуми тоҷик, ки намунаи мероси пураарзиши ниёгон ба шумор мераванд, ҷойгоҳи алоҳидаро касб намудааст. Масалан, баргузориҳои маросими тӯй, одоби меҳмондорӣ, тӯйи хатнасур ва амсоли онҳо дар асри XVI бо вижагиҳои хоси худ баргузор мегардиданд.

Моҳияти илмӣ асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи мероси таърихӣ-этнографии асри XVI оид ба тафсири одоби меҳмондорӣ мардуми тоҷик дар асари мазкур моро ба расми меҳмондорӣ, қабули меҳмону меҳмоннавозӣ бо хусусиятҳои хоси давр баёнёфта ошно месозад.

Дар асари мазкур оид ба варзиши бадан, ки яке аз омилҳои саломатии инсон ба шумор мерафт, ба ин масъала аҳаммият ва эътибори хоса дода мешуд. Намунаҳои нишондодаи Восифӣ марбут ба баргузориҳои мусобиқаҳои мухталифи варзишӣ; гуштингирӣ, камонандозӣ, оббозӣ, шатранҷбозӣ ва монанд ба инҳо шаҳодати рушду нумуи варзиши он вақта оғаҳӣ медод.

Вобаста ба таҳқиқи боби сеюм «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографии асрҳои XV-XVI чунин хулосаҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

Моҳияти таърихӣ асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи натиҷагирӣҳои минбаъдаи омӯзиши асари мазкур собит менамояд, ки маҳз дар ин давраи таърихӣ ба бунёди санъати меъморӣ ва шахрсозӣ амалдорони Темурӣ диққати зиёд медоданд. Тибқи ишораи Восифӣ дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» дар Хуросон ва ҳудуди Осиёи Миёна дар ҷодаи санъати меъморию бинокорӣ як пешрафти бузург ба назар мерасид. Дар шаҳрҳо, ки марказҳои идорӣ ва парастии динӣ ба шумор мерафтанд, бунёди биноҳои маъмурӣ, динӣ, фарҳангӣ, маишӣ, хоҷагӣ, варзишӣ равнақи тоза пайдо намуда буд. Ба санъати меъморӣ ва фарҳанги маҳаллӣ, сохтани маҷмааҳои зиёди сайёҳӣ,

боғу, майдончаҳои варзишӣ, ҳавзу корезҳо, сардоба ва ғайра диққати махсус медоданд.

Истеҳсолоти косибӣ. ки эҳтиёҷоти аҳолиро таъмин менамуд, гирд оварда мешуд. Аз ин рӯ барои рушди ҳамаҷонибаи косибӣ кӯшиш ба ҳарч медоданд, ҷиҳати касбомӯзӣ ва аз худ намудани он дар ин давра як қатор амалҳоро ба сомон мерасониданд. Дар тӯли таърих тоҷикон бо ҳунарҳои волои худ, аз қабилӣ косибӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, меъморӣ, санъати ҳарбӣ, кӯлолӣ, кандакорӣ, зардӯзӣ, пӯхту пазӣ нону ғизоҳои гуногун шуҳрат пайдо намудаанд. Касбу ҳунар сарчашмаи пешбурд ва бехтар намудани авзои иҷтимоии сокинон ба шумор мерафт.

Осори пешрафт дар мисоли сукунат, ҳунар ва тиҷорат рушди илм, шеърӯ шоирӣ дар шаҳрҳои Ҳирот, Нишопур, Машҳад, Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Шаҳри Сабз, Саврон, Туркистон ва монанди инҳо ба назар мерасид, ки бо намунаҳои нишондодҳои касбӣ, ҳунармандӣ ва равнақи тиҷорат шуҳрат ва мақоми хосро касб намуда буданд. Мардумони ин шаҳрҳо ба касбу пешаҳои гуногун, аз қабилӣ кӯлолӣ, чармгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, сангтарошӣ, наққошӣ, сартарошӣ, бофандагӣ, сабадбофӣ, хатнакунонии фарзандон, тайёр намудани силоҳи ҷангӣ, олотҳои меҳнати корию шикорӣ ва ҷарроҳӣ машғул буданд.

Дар бораи таъомҳои мардуми тоҷик дар таърих бар маълумоти асари Зайниддин Восифӣ тарзи дурусти тайёр намудани ғизоҳо дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» нишон додааст. Аз ҷумла, дар хусуси ғизоҳои каботӣ шоҳӣ, шурбо, ош, шир, ҳавло, ҷуғот, газак, ширинӣ, шароб, ҳавло, нахубирён ва монанди инҳо маълумоти мушаххас додааст.

Ҷанбаи дигари маҷмуи масъалаҳои инъикосиро дар асари мазкур тайёр намудани нон дар рӯзгори мардум ташкил медиҳад. Нон аз орди гандум, ҷав, нахӯд, арзан, ҷуворимаққа омода карда мешуд. Миқдори муайяни гандум, ҷав, нахӯд, арзан, ҷуворимаққа дар осеби сангӣ орд карда, дар танӯри худсохти маҳаллӣ шаклҳои гуногуни нонҳо мепӯхтанд. Мардуми ҷорвопарвару шикорчиён, дар саҳроҳои дур аз манзили зист қарор

доштанд, нонро дар болои товасанг бо оташи хокистари лахчаи тафсон пӯхта истеъмол мекарданд.

Дар ин давраи таърихӣ ба истеҳсоли матоъҳои қадима, аз қабилӣ адрас ва атлас аз нав эҳё гардида, ба рушди ин соҳа диққати калон дода мешуд. Вобаста ба авзои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ одамон сару либосҳоро ба бар мекарданд. Пӯшидани сару либос нишонаи маданият ва фарҳанги баланди инсонҳоро нишон медиҳад. Ҳар як сару либоси ба бар намуда, аз нигоҳи мазмун ба ягон маросим алоқаманд буда, дар рӯзҳои муайян мавриди истифода қарор дода мешуд.

Ҳар як халқу миллат либоси миллии худро дорад ва дар дӯхтану интиҳоби либос диққати махсус дода мешуд. Ба ҷавонон ба бар кардани ҷомаи зардӯзӣ, ҷомаи беқасаб, миёнбанд, тоқӣ, тунбон, куртаи карбосӣ, ба бонувон ҷома, поҷома, камзул, сарандоз, рӯймол, куртаи шохӣ, куртаи чакан, адрасу атлас, тоқӣ хеле зебанда мебошад. Ҳар як сару либос мавқеъ ва ҷойи пӯшидани худро дорад.

«Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҳамчун сарчашма оид ба мақоми суннатҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллии мардуми тоҷик, ки намунаи мероси пураарзиши ниёгон ба шумор мераванд, ҷойгоҳи алоҳидаро касб намудааст.

Намунаҳои гуногуни анъанаҳои миллии дар баргузориҳои тӯӣ, одоби меҳмондорӣ ва амсоли инҳо суннат ва расмиятҳои дигар нишон дода мешавад, ки бо вижагиҳои хоси худ баргузор мегардиданд. Дар асри XVI урфу одати тӯӣ аз қоидаҳои гуногун ва вазнини иқтисодӣ: издивоҷ, хостгорӣ, ғотиҳа, маҳр, ноншиканон, никоҳ, баргузориҳои тӯӣ, ҳавлобарон, талоқ, ҳалола ва ғайра иборат буда, дар гузаронидани тӯӣ дар ҳаёти мардум тибқи суннат ва урфу одатҳои исломӣ гузаронида мешуданд.

Моҳияти илмӣ асари мазкур ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографӣ оид ба тафсири меҳмондорӣ мардуми тоҷик, моро ба расми меҳмондорӣ, қабули меҳмону меҳмоннавозӣ бо хусусиятҳои хоси давр баёнёфта ошно месозад. Вобаста ба инкишофи муттасили инсонӣ ҷомеа тарзи меҳмондорӣ ва меъёрҳои ба танзим даровардани он низ пайваста инкишоф меёбад. Одоби

меҳмондорӣ дар ҳама даври замон дар доираи меъёрҳои муайян сурат мегирифт.

Аҳаммияти асари ғавқӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ-этнографӣ оид ба намудҳои варзиш, ки яке аз омилҳои саломатии инсон аст, ба ин масъала аҳаммият ва эътибори хоса дода мешуд, маълумоти саҳеҳу равшан додааст. Намунаҳои нишондодаи Восифӣ марбут ба баргузори мусобиқаҳои варзишӣ гӯштингирӣ, камонандозӣ, оббозӣ, шатранҷбозӣ, номбар намудани паҳлавонон масъалаҳои дигари алоқаманд ба варзиш аз он оғаҳӣ меод, ки дар ин давра ин гуна намудҳои варзиш дар байни аҳолии маълуми машҳур буданд.

Дар «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҷанбаи дигари маҷмуи масъалаҳои инъикосиро тасвири номгуӣ ченакҳои дарозӣ, вазн ва воҳидҳои пулӣ ташкил медиҳад, ки ба ҷиҳати моҳият ифодагари нақш ва мақоми хосаро доштани маҷмуи масъалаҳои иҷтимоии аҳолии мебошад, ки дар қаламрави вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр равнақи кори тичорат, бозор, равобити минтақаҳо, беҳдошти сатҳи зиндагӣ ва дигар масъалаҳо хуб ба назар мерасад. Дар байни ҳудудҳои гуногуни ин сарзамин ченакҳои гуногуни дарозию вазн ва танга амал менамуд, ки нигоҳ накарда, ба қабули низоми байналмилалӣ дар гардиш буданд.

Маълумотиҳои ченаку дарозӣ дар бораи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дар асар ба таври хеле зиёд ба назар мерасанд. Ченакҳои масофа ё дарозӣ: ангушт, лик, ваҷаб, қадам, порча, газ, қулоч, фарсанг, фарсах, ҷақрим, мил, таноб ва ғайра ба шумор мерафтанд. Дар рӯи аксари тангаҳои дар ҳудуди давлати Темуриёну Шайбониён дар гардиши муносибатҳои пулӣ қарор дошта, навиштаҷоти болои танга, тасвири нимпайкараи ҳокимон, ном, нишони давлат, ҷой ва макони барориши сикка, муҳр ва ғайра бо забони хоси давр тасвир меёфтанд.

ХУЛОСА

Пас аз омӯзишу пажӯҳиши рисолаҳои таҳқиқотӣ, китобу дастурҳо ва мақолаҳои илмӣ, қиёси назарии «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Зайниддин Восифӣ ҳамчун сарчашмаи пурқиммати таърихӣ-этнографӣ мо ба чунин хулоса омадем:

1. «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-и Зайниддин Восифӣ сарчашмаи пурқиммати таърихӣ-этнографӣ буда, дар омӯзиши таърихи миллати тоҷик ва илму фарҳанги он аҳаммияти бузурги таърихӣ дорад. «Бадоеъ—ул—вақоеъ» аз ҷониби мутафаккир ва воқеанигори тоҷик Зайниддин Восифӣ бо забони содаи тоҷикӣ форсӣ навишта шуда, ҳамчун осори муътабари таърихӣ-этнографӣ дар доираҳои илмӣ бисёре аз кишварҳои олам шуҳрат дорад. Воқеан ҳам, таърихи ин ё он давраро бештар аз рӯи манбаъҳои таърихӣ сафарномаву сиёсатномаҳо, васиятномаву зафарномаҳо, шоҳномаву ёддоштҳои адибону мутафаккирони гузашта омӯхта баҳогузорӣ меkunанд.

«Бадоеъ—ул—вақоеъ» сарчашма ва маъхази нодири таърихӣ буда, ҷанбаҳои гуногуни рӯзгори халқи тоҷикро дар худ фаро гирифтааст. Муайян намудани шарҳи ҳол, муҳити илмӣ, вазъи сиёсии замони Зайниддини Восифӣ ва пайдоиши асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ» ҷолиби диққат ва қимати баланди илмиро доро аст. Ин мавзӯ таваҷҷуҳи бештари муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Аммо шинохта шудани мақом, ҷойгоҳ ва моҳияти илмӣ асари Восифӣ «Бадоеъ—ул—вақоеъ», муайян намудани сарчашмаи илмӣ инкишофи он ва нақши он дар илми таърихшиносӣ аҳаммияти бузург дорад.

2. Мутафаккири тоҷик Зайниддин Маҳмуди Восифӣ пас аз муҳоҷират аз зодгоҳи хеш вилояти Хуросон ба тарафи Мовароуннаҳр муддати сайри таърихаш бисёр мочаро ва муноқишаҳоро аз сари хеш гузаронидааст. Ў дар зинаи пасти тараққиёти ҷамъияти патриархалии феодалӣ умр ба сар бурда, дар ин муҳити мураккаб асари «Бадоеъ—ул—вақоеъ»-ро навишта, ба ояндагон мерос гузошт.

Асари мазкур сарчашмаи муҳими таърихӣ-этнографӣ мебошад, ки ҷойгоҳи хешро то имрӯз пойбарҷо нигоҳ доштааст. «Бадоеъ—ул—вақоеъ»

ходиса ва рӯйдодҳои таърихӣ дар нимаи дуюми асри XV ва нимаи аввали асри XVI, ки дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр ба амал омадаанд, дар худ фаро гирифтааст [11–М].

3. Пас аз истилои шаҳри Ҳирот аз тарафи шоҳ Исмоили Сафавӣ соли 1510 Восифӣ ба таъқиби низоъҳои миллии мазҳабӣ гирифтور шуд. Тӯдаи Сафавиён мардумро ба кофару мусулмон ҷудо карда, низои динии байни мазҳабиро бармеангехтанд. Дар ибтидо нуфузи Сафавиён ва пайравони онҳо дар қисмати шимолии Хуросон устувор гардида, охишта охишта таъсири он ба қисмати ҷанубии мамлакат ба шаҳри Ҳирот омада расид.

Қизилбошони шиа ба таҳқири сунниён даст заданд. Дар натиҷа дар ҷомеа нооромию ноамнӣ ба амал омада, одамони бегуноҳ аз дасти мазҳабтарошон ба қатл расонида шуданд. Шаҳри Ҳирот бузургтарин маркази илму фарҳанги тоҷикон ба шумор мерафт, аз фаъолият боз монда, саробаш тамоман хушкид. Дар асри XVI ин низоъҳо ба дараҷаи олии хеш бо ҳам бархӯрд карданд. Низоъҳои мазҳабӣ ва оқибатҳои манфии он сабаби марги садҳо ҳазор одамон, харобии шаҳру деҳаҳои обод, касодии маънавият, фарҳанг, хоҷагӣ ва ғайра мегардад [6–М].

4. Инъикоси масъалаҳои динӣ, аз ҷумла, маросими дафн дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» яке аз ҷойҳои асосиро ишғол менамояд. Дар ҳар як давраи таърихӣ дар баргузориҳои ин маросим як навоварӣ эҷод мегардад. Зимни омӯзиши маросими дафн аз рӯи асари Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» гузаронидани маърақаҳои ин маросим аз қабилӣ саритахтагӣ, панҷшанбегӣ, чил, шашмоҳагӣ, сари сол ва дастархон ҷамъ карданро мушоҳида ва пайдо накардем.

Амали умури идора ва тарзи ҷойгиршавии унвону мансабҳои маъмурӣ ва диниро метавон дар усули идораи давлат истифода намуд. Дар ин давра як қатор унвону мансабҳои динӣ ва унвону мансабҳои маъмурии зиёд амал мекард [3–М; 4–М].

5. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ба ҳайси донишманд ва муҳаққиқи замони хеш дар баррасии мероси мадании сокинони Хуросон ва Мовароуннаҳр нақш ва ҷойгоҳи хосаро соҳиб аст. Шароити таърихӣ нақш ва мақоми мутафаккиро чун донишманди зақӣ ва фарзанди замон муайян менамояд. Ё ноадолатҳои замони давлатдорӣ Темуриёро бо ҷашми худ дида, дар осори хеш аз пошхӯрӣ ва парокандашавӣ ин сулола ба таври васеъ маълумот додааст.

Аз ин ҷиҳат, нишон додани ғайриодӣ ин мутафаккири бузург дар ин соҳа, андешаҳо ва назарияҳои пешқадами ӯ ҳам дар ин давра ва минбаъд ҳам барои муайян намудани нақши таърихӣ вай дар илми таърихи халқи тоҷик, аз ҷумла, таърихнигорӣ дар шароити имрӯзаи соҳибистиқлолии мамлакат аҳаммияти калон дорад.

6. Санъати халқии мусиқӣ ва сурудхонӣ дар ин давра ҳамчун як ҷузъи муҳими фарҳанги миллати тоҷик ба дараҷаи баланди инкишоф расида буд. Мусиқӣ, баҳусус, дар замони ҳукмронии Султон Ҳусайни Бойқарои Темурӣ ба дараҷаи баланди тараққиёт мерасад. Амӣрони темурӣ барои санъаткорони мумтоз подошҳо дода, ҳунармандонро ташвиқ мекарданд.

Дар тӯли таърих тоҷикон бо санъати халқӣ, ҳунари волои худ, аз қабилӣ кӯшиш, оҳангарӣ, заргарӣ, меъморӣ, санъати ҳарбӣ, кӯлолӣ, қандакорӣ, зардӯзӣ, пӯхту пазӣ нону ғизоҳои гуногун шуҳрат пайдо намуда буданд. Қасбу ҳунар сарчашмаи пешбурд ва беҳтар намудани авзои иҷтимоӣ сокинон ба шумор мерафт. Умуман, асари Зайниддини Восифӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ҳазинаи бузурги дурдонаҳои ганҷи сухан аст. Дар он зарбулмасал, панду ҳикмат, фолклор ва таърихи зиёда аз панҷсадсолаи ниёгони шуҳратмандӣ мо бо тамоми зебӣ, ғасоҳат ва қаломи сухани оламшумул фаровон омадаанд.

Ҳамчунин, санъати либос ва тайёр намудани ғизоҳои миллии ва ғайра низ дар ин давра хеле рушд намуда буд. Сару либоси халқҳои сокини ин сарзамин хусусияти ҳоси миллии худро доранд. Либосҳои мардона вобаста

ба маҳал хусусиятҳои хоси худро дошт. Масалан, ўзбекҳои Хоразм, туркманҳо ва қароқалпоқҳо либосҳои аз матои рангшаш сурх дўхташударо мепӯшиданд. Тоҷикон ва ўзбекҳои Фарғона бештар либосҳои рангашон сабз ва кабуд тайёркардашударо истифода менамуданд [2–М; 8–М; 10–М].

7. Ҳамчун манбаъ ва осори таърихӣ-этнографӣ «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба масъалаи ҳӯрокҳои миллӣ, тарзи дурусти тайёр намудани онҳо, қойгоҳ ва гуногунранг омода намудани он ва матбаҳо (ошхонаҳо)–и шаҳрӣ маълумоти муҳим медиҳад. Сардори ошпазон, қои омода намудани ғизоъ ва амсоли инҳоро Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба таври хеле васеъ нишон додааст [1–М].

8. «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Восифӣ тарзи зиндагонӣ, урфу одат, расму оин, одоби мемондорӣ ва паҳлуҳои дигари рӯзгори сокинону бошандагони Хуросону Мовароуннаҳрро инъикос менамояд. Раванди таълиму тарбия дар мадраса, хонақоҳ, масҷид, бозору хиёбон ва хонаҳои фозилон ба роҳ монда шуда, бо забонҳои форсӣ ва арабӣ сурат мегирифт. Дар ин давра дар мадрасаҳо бештар илмҳои гуногун, аз ҷумла, сарфу наҳви арабӣ, мантиқ, маонию баён, риёзиёт, таърих, улуми динӣ фикҳ, тафсир, ҳадис ва ғайра таълим дода мешуд. Мавҷудияти китобхонаҳо ҳамчун манбаи илму дониш ва ҳифзи осори таърихӣ саҳм ва нақши бузург дошт.

Инъикоси фарҳанг, рушди мадрасаҳо, яъне мактабҳои нахустини ибтидоӣ, суннатҳои мардумӣ, анъанаҳои миллӣ, намунаҳои расму оини тасвиргардида дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» метавонад дар бедор намудани мероси фарҳангии мардуми минтақаи Осиёи Марказӣ хизмат намояд. Маросими тӯй дар ин давраи таърихӣ бо вижагиҳои хоси худ баргузор мешуд. Маъноии тӯй ин базм, шодию хурсандӣ мебошад [7–М; 5–М].

9. Варзиши бадан яке аз роҳҳои солимгардонии мардум буда, дар солимии инсоният хизмат менамояд. Бозиҳои гӯштин, давидан, чаҳидан, бузкашӣ, камонварӣ, шатранҷбозӣ ва амсоли ин дар байни мардумони минтақаи мавриди омӯзиш қарордодаи мо ба таври васеъ дида мешаванд. Дар

чашнҳои мардумӣ, аз ҷумла, ҷашни Наврӯз ин навъҳои варзишро бештар дидан мумкин аст, ки аз пайвасти гузашта бо имрӯз далолат менамояд.

Бозиҳои миллӣ дар ҳар давраи замон мақоми хоси худро доранд. Варзиш ҳамчун як ҷанбаи муҳимми ҳаёти инсонӣ аҳамияти амалӣ дорад. Варзиш барои тамошо ва диққати одамонро ба худ ҷалб намудан набуда, балки барои обу тоб додани мустаҳкамӣ ба ҷанбаи ҷамъиятӣ ва саломатии бардавом мебошад. Аз маълумоти Восифӣ бармеояд, ки дар шаҳри Ҳирот барои баргузори бозии гӯштин майдони махсус мавҷуд буд. Шоҳ Ҳусайни Бойқаро ба ривочи ин навъи варзиши ҷамъиятӣ махсус меод [9–М].

10. Восифӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ» оид ба сиккаҳо ва гардиши муносибатҳои пулӣ дар ҳудуди давлати Темуриёну Шайбонӣ маълумот додааст. Ҳангоми омӯзиши асари мазкур мо маълумоти хеле ҳам ҷолиби диққатро оид ба пулҳои охири асри XV ва ибтидои асри XVI давраи давлатдории Темуриёну Шайбонӣ дастрас намудем, ки дар омӯзиши вазъи иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ин давраи таърихӣ нақши амалӣ доранд. Танга ҳамчун ёдгории хаттӣ дар қушодани бисёр масъалаҳои муҳимми ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, динӣ ва фарҳангии мардум ба сифати сарчашмаи муътамади таърихӣ ёрии амалӣ расонида метавонанд [12–М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Нашри интиқодии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳамчун сарчашма ва осори таърихӣ–этнографӣ имконият медиҳад, ки бештар мавзӯҳои муҳимро доир ба унсурҳои давлатдорӣ, авзои сиёсӣ, иқтисодӣ, арзишҳои фарҳангӣ, эътиқоди мардум, расму оин, анъанаҳои суннатҳои неки миллии башари ҷамъиятӣ худ, густариши робитаҳои тичоратӣ фарҳангӣ, муҳоҷирати аҳли илму адаб, касбу ҳунари дар аҳди Темуриёну Шайбонӣ ва Сафавӣ ба Хуросону Мовароуннаҳр балки ба дигар шаҳру минтақаҳои нисбатан дуру наздик ошноӣ пайдо кунем.

2. Таълимоту таълифоти «Бадоеъ–ул–вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, инъикоси дин, вазъи мазҳабӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва пешгирӣ аз густариши ҳаракатҳои нохуши ифротгарой дар ҷомеаи имрӯза роҳнамову тарбиятгари мо хоҳад шуд.

3. Дар доираи курсҳои махсус бо истифода аз «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ва дигар маъхазҳои таърихӣ дар бораи ҳодисаҳои таърихӣ ҳудуди Хуросону Мовароуннаҳр дар давраи асрҳои миёна таълим дода шавад, аз аҳаммият ҳолӣ нест.

4. Дар барномаҳои таълимии фанҳои манбаъшиносӣ ва таърихшиносӣ омӯзиши асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ» манфиатовар аст.

5. Дар доираи лоиҳа, рисолаҳои илмӣ ва хондани курсҳои махсус «Бадоеъ–ул–вақоеъ» ба унвони маъхази муҳимми таърихӣ этнографӣ мавриди омӯзиш қарор гирад.

6. Омӯзиши «Бадоеъ–ул–вақоеъ» дар тарбияи ҳисси зебоипарастӣ, маънавӣ, санъати меъморӣ ва касбу ҳунароҳои миллӣ ва фарҳангии мо тоҷикон мусоидат менамояд.

7. Баъзе масоили меҳварии муҳимми таърихи давлатдорӣ замони Темурию Шайбонӣ ва Сафавиён, аз ҷумла, санъати меъморӣ, қандакорӣ ва гачкорӣ барин ҳунароҳои мардумӣ дар асоси қиёс ва истифода аз «Бадоеъ–ул–вақоеъ» мавриди омӯзиш қарор дода шавад.

8. Кормандони идеологӣ ва фарҳангии Вазорати фарҳанг ба хотири арзишҳои миллӣ метавонанд, аз «Бадоеъ–ул–вақоеъ» баҳрабардорӣ намоянд. Дастури хидматӣ дар доираи аҳли илм бо мақсади дуруст барраси намудани арзишҳои миллӣ ва суннатҳои мардумӣ қарор гирад.

9. Вазорати маориф ва илми ҷумҳурӣ бо мақсади беҳдошти соҳаи таълиму тарбия дар МТМУ аз ин сарчашмаи таърихӣ ба пуррагӣ истифода намояд.

Рӯйхати адабиёт

1. Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда:

- [1] Айнӣ К. Тазкираи Ҳасани Нисорӣ ва нусхаҳои он [Матн] / К. Айнӣ // Ахбороти шуъбаи ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон. Сталинобод, 1958. № 9. –С.37–42.
- [2] Айнӣ С. Алишер Навоӣ [Матн] / С. Айнӣ // Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1948. -267с.
- [3] Айнӣ С. Восифӣ ва асари ӯ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» [Матн] / С. Айнӣ // Шарқи Сурх. 1948. №10. 19–29с.
- [4] Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» [Матн] / С. Айнӣ // Душанбе: Ирфон, 1985. -325с.
- [5] Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» [Матн] / С. Айнӣ // Сталинобод, 1956. -314с.
- [6] Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С. Айнӣ // Душанбе, Адиб, 2010. -448с.
- [7] Айнӣ С. Як симои номашӯри адабиёти классикии тоҷик, Восифӣ [Матн] / С. Айнӣ // Бо роҳи Ленинӣ. 1940. №12. 11–14с.
- [8] Айнӣ С. Як симои номашӯри адабиёти классикии тоҷик, Восифӣ [Матн] / С. Айнӣ // Бо роҳи Ленинӣ. 1941. 27–30с.
- [9] Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму–дарьи). С доп. И прим А.К. Писарчик. Вып. 1. [Текст] / М. С. Андреев. // ТРАН Таджик ССР. Сталинобод: 1953. -251с.
- [10] Андреев, М.С. Таджики долины Хуф [Текст] / С.М. Андреев // Сталинобод: Изд–во АН Таджикской ССР, 1958. -521с.
- [11] Арбобзода А. Таърихи фарҳанги халқи тоҷик [Матн] / А. Арбобзода // Душанбе, 2003. -266 с.
- [12] Асрорӣ В. Зарбулмасал ва мақолаҳои тоҷикӣ [Матн] / В. Асрорӣ // Сталинобод, 1956. -100с.
- [13] Бартольд В.В. Сочинения в 9 т [Текст] / В.В. Бартольд // М., 1963. Т.1. -760с.

- [14] Бартольд В.В. Сочинения в 9 т [Текст]. / В.В. Бартольд // М., 1963. Т.2. -102с.
- [15] Беленицкий А.М. Историческая топография Герата XV в. [Текст] / М.А. Беленицкий // Алишер Навои: сборник статей. М. Л., 1946. С.176–202с.
- [16] Бертельс Е.Э. Литература на персидском языке в Средней Азии [Текст] / Э.Е. Бертельс // СВ. М. Л., 1948. Т.V. -222с.
- [17] Бертельс, Е.Э. Избранные труды. Навои и Джоми [Текст] / Э.Е. Бертельс // М., 1965. -498с.
- [18] Боқиев Р.У., Асосҳои мардумшиносӣ [Матн] / У.Р. Боқиев, А.Р. Сайдалиев // Душанбе: Эр-граф, 2017. -288с.
- [19] Боқиев Р.У., Сайдалиев Р.А. Асосҳои мардумшиносӣ [Матн] / У.Р. Боқиев, А.Р. Сайдалиев // Душанбе: Эр-граф, 2016. -232с.
- [20] Болдырев А.Н. Зайнабдин Васифи таджикский писатель в XVI. [Текст] / А.Н. Болдырев // Душанбе. Адиб: 1989. -464с.
- [21] Болдырев А.Н. Тазкире Нисори как новый источник для изучения культурной жизни Средней Азии XVI века [Текст] / Н.А. Болдырев // ТОВЭ. Л., 1940. –С.91–300.
- [22] Болдырев А.Н. Васифи Зайнабдин. Бадаи-ал-вакаи. Критический текст, введ. и указатели [Текст] \ А.Н. Болдырев // М.: Изд-во вост. лит., 1961. Т. 1. -682с., Т. -662с.
- [23] Брагинский, И. С. Из истории таджикский народной поэзии [Текст] / И.С. Брагинский // М., 1956. -493с.
- [24] Воронина В.Л. Раннесредневековый город Средней Азии [Текст] / В.Л. Воронина // М., №1. 1959. -160с.
- [25] Восифӣ З.М. Бадоеъ-ул-вақоеъ[Матн] / З.М. Восифӣ // Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭМТ, 2014. -734с.
- [26] Гафуров Б. Г. История таджикского народа [Текст] / Г.Б. Гафуров // М.: Госполитиздат, 1949. Т.1. -329с.

- [27] Гафуров Б.Ғ. Таърихи мухтасари тоҷик [Матн] / Б.Ғ. Гафуров // М. Наука, 1955. -132с.
- [28] Гафуров Б.Ғ. Таърихи мухтасари халқи тоҷик [Матн] / Б. Ғ. Гафуров // Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1947. -383с.
- [29] Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва давраи нав [Матн] / Ғ.Б. Гафуров // Душанбе: Ирфон, 2010. -866с.
- [30] Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон [Матн] / Б.Ғ. Гафуров // Душанбе: Ирфон, 1983. Ҷ. 1. -455с.
- [31] Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон охири асри миёна ва давраи нав [Матн] \ Ғ.Б. Гафуров // Душанбе: Ирфон, 1985. Ҷ.2. -412с.
- [32] Гафуров Ё. Равшангари таърих[Матн] / Ё. Гафуров // Душанбе: Ирфон, 1990. -201с.
- [33] Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз [Матн] / Ғ. Ғоибов // Душанбе, 2006. -906с.
- [34] Гуляницкий Н.Ф. История архитектуры [Текст] / Ф.Н. Гуляницкий // 3-е изд. доп. М.: Строй издать, 1984. -336с.
- [35] Давидович Е.А. Клад древних и средневековых монет Таджикистана [Текст] / А.Е. Давидович // Душанбе, 1979. -358с.
- [36] Джалилов А. Из истории положения женщин. Средней Азии до и после распространения ислама [Текст] / А. Джалилов // Душанбе: Ирфон, 1974. -44с.
- [37] Довуди Д. Денежное обращение деревенного и средневекового Хатлона [Текст] / Д. Довуди // Душанбе: Дониш, 2006. -347с.
- [38] Довуди Д. Монетные клады Таджикистана [Текст] / Д. Довуди // Душанбе, 2009. -409с.
- [39] Додихудоев Р.Х. Афганистан сегодня [Текст] / Х.Р. Додихудоев, Х. Назаров // Душанбе, 1998. -180с.
- [40] Докладҳои АФ РСС Тоҷикистон. Сталинобод: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1953. Ҷузъи 7. -50с.

- [41] Донишномаи Фарҳанги Мардуми тоҷик. Ҷ. 4. Ғизоҳо. Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Душанбе, 2020. -771с.
- [42] Ёқубов Ю. Ҳулбук пойтахти қадимаи Хатлон [Матн] / Ю. Ёқубов, Э. Ғуломова // Душанбе: Эр–граф, 2006. -67с.
- [43] Закариё Муҳаммад. Ҷазоили аъмол [Матн] / М. Закариё // Лохур–Покистон. 2006. -774с.
- [44] Заходер, Б.Н. История восточного средневековья [Текст] / Б.Н. Заходер // М.: МГУ, 1944. -152с.
- [45] Зеҳниева Ф. Сурудҳои маросими тӯи тоҷикон [Матн] / Ф. Зеҳниева // Душанбе: Дониш, 1978. -160с.
- [46] Илясов, Я. Согдиана [Текст] / Я. Илясов // Душанбе: Адиб, 1987. -687с.
- [47] Ислом Хоҷа Муҳаммад. Манзараҳои марғ [Матн] / М.Х. Ислом // 2002. -300с.
- [48] История народов Узбекистана [Текст], Ташкент, 1947. Т. 2. -474с.
- [49] Каюмова Х.А. Народная метрология и хронология таджиков Каратегина, Дарваза и Западного Памира XIX-начала XX вв. [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Х.А. Каюмова // Худжанд, 2009. -25с.
- [50] Киром Қ. Гулшани адаб. Намунаҳои назми тоҷик. Асрҳои XVI–XVIII [Матн] / Қ. Киром // Душанбе: Ирфон, 1977. Ҷ. IV. -386с.
- [51] Кисляков Н. А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана [Текст] / Н.А. Кисляков // 2–е изд. Сталинабад. Таджикгосиздат, 1954. -133с.
- [52] Кисляков Н. А. Семья и брак у таджиков [Текст] / Н. А. Кисляков // Т. 44. ТИЭ.-М., Л., Изд-во АН. СССР, 1959. -269с.
- [53] Кисляков Н.А. Таджики Каратегина и Дарваза [Текст] / Н.А. Кисляков, А. К. Писарчик // Душанбе: Дониш, 1970. -311с.
- [54] Клима О. История персидской и таджикской литературы [Текст] / О. Клима, Я. Рипка, И. Бечка // М.: Прогресс, 1970. -440с.

- [55] Кошифӣ Ҳ. В. Ахлоқи Мӯҳсинӣ [Матн] / Ҳ.В. Кошифӣ // Душанбе, 1991. -320с.
- [56] Кременсова О.В. Одобӣ муошират [Матн] / О.В. Кременсова // Душанбе: Маориф, 1985. -80с.
- [57] Қушматов А. Вақф [Матн] / А. Қушматов // Душанбе: Ирфон, 1990. -192с.
- [58] Лерх П. И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году [Текст] / П. И. Лерх // СПб, 1870. -39с.
- [59] Луғати русӣ–тоҷикӣ [Матн] / М.: Русский язык, 1985. -1278с.
- [60] Ҷалилов А. Аз таърихи вазъи занони Осиёи Миёна баъди паҳншавии ислом [Матн] / А. Ҷалилов // Душанбе: Ирфон, 1974. -43с.
- [61] Ҷомӣ А. Баҳористон [Матн] / А. Ҷомӣ // Душанбе: Адиб, 1987. -160с.
- [62] Ҷураева Г. Таърихи халқи тоҷик (Дастури таълимӣ) [Матн] / Г. Ҷураева // Хучанд, 2016. -352с.
- [63] Маҳмадов А.Н. Луғоти мухтасари сиёсатшиносӣ [Матн] / А.Н. Маҳмадов // Кӯлоб, 1992. -24с.
- [64] Марковой Н.А. Культурология. История мировой культуры [Текст] / Н.А. Марковой // М.: Культура и спорт, Издательское объединение «Юнити», 1998. -575с.
- [65] Матюшин Г.Н. Историческое краеведение [Текст] / Г. Н. Матюшин // М.: Просвещение, 1987. – 207 с.
- [66] Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XV–XVI вв [Текст] / Н. Махмудов // Душанбе; Алма–Ата, 1917. -129с.
- [67] Мирзоев А. Ҳикояҳо оид ба Ибни Сино ва шахсияти ӯ [Матн] / А. Мирзоев // Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1953. -141с.
- [68] Мирзоев Н. Дипломатия қоида ва меъёрҳои ташрифотӣ [Матн] / Н. Мирзоев // Душанбе: Ирфон, 2014. -240с.
- [69] Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / Х. Мирзозода // Душанбе: Маориф, 1977. К. 2. -400с.

- [70] Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / Х. Мирзозода // Душанбе: Маориф, 1989. К.1 (2). -422с.
- [71] Миров Т. Фольклор дар эҷодиёти Зайниддин Восифӣ [Матн] / Т. Миров // автореф. дисс...ном. илм. филологӣ. Душанбе, 1973. -27с.
- [72] Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи миллии тоҷик. Душанбе, 2013.
- [73] Муқаддимаи низоъшиносӣ. Душанбе: Эр-граф, 2006. -272с.
- [74] Муллоҷонов С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ [Матн] / С. Муллоҷонов // Душанбе: Ирфон, 2013. -239с.
- [75] Мутаҳҳарӣ М. Хадамоти мутақобилаи ислом ва Ирон [Матн] / М. Мутаҳҳарӣ // Душанбе, 1999. -550с.
- [76] Мухтаров А. Эпиграфические памятники XI–XIX вв. из Кухистана как источник по истории народов Средней Азии.. наук [Текст] / Мухтаров // дисс... д-ра. истор. Душанбе, 1971. -685с.
- [77] Мухторов А. Аз таърихи фарҳанги Мовароуннаҳр [Матн] / А. Мухторов // Душанбе, 2001. -154с.
- [78] Мухторов А. Ҳисор. Очерки таърихӣ (охири асри XV ибтидои асри XX) [Матн] / А. Мухторов // Душанбе, 1995. -304с.
- [79] Мухторов А. Путешествие в Согдиану [Текст] / А. Мухторов, Н. Неъматов, В. Ранов, Ю. Ёқубов // Душанбе: Ирфон, 1982. -132с.
- [80] Неъматов Н. Давлати Сомониён [Матн] / Н. Неъматов // Душанбе: Ирфон, 1989. -304с.
- [81] Низомулмулк. Сиёсатнома [Матн] / Низомулмулк // Душанбе: Адиб, 1989. -200с.
- [82] Носирова Х. Офтоб дар Шарқ [Матн] / Х. Носирова // М., 1962. - 56с.
- [83] Нурҷоджонов Н.Х. Свадьба Таджики Каратегина и Дарваза. [Текст] / Н. Х. Нурҷоджонов // Вып. 3. Душанбе: Ирфон, 1976. -239с.
- [84] Ҳақимов Н. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дарсӣ [Матн] / Н. Ҳақимов // Душанбе: Ирфон, 2006. -481с.

[85] Ҳодизода Р. Саъдиев С. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI–XIX ва ибтидои асри XXI) [Матн] / Р. Ҳодизода., У. Каримов., С. Саъдиев // Душанбе: Маориф, 1988. -414с.

[86] Ҳотамов Н. Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Ҳотамов., Д. Довудӣ., С. Муллоҷонов., М. Исоматов // Душанбе: ЭР–граф, 2011. -641с.

[87] Одинаев Б.Э. История развития керамического производства Таджикистана XX–начала XXI веков [Текст] / Б.Э. Одинаев // дисс... канд. истор. наук. Душанбе, 2015. -169 с.

[88] Одинаев Ё. Бунёди маданияти шахс [Матн] / Ё. Одинаев // Душанбе: Маориф, 1989. -59с.

[89] Одиназода Р.С. Ниҳоди мазолим дар таърихи давлатдорӣ пешазшуравии Тоҷикистон [Матн] / Р.С. Одиназода // Душанбе, 2017. -176с.

[90] Паҳлавонов А. Афкори педагогии халқи тоҷик дар асрҳои XVI ва XVII [Матн] / А. Паҳлавонов // Кӯлоб, 1994. -240с.

[91] Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII–XIV веках [Текст] / И. П. Петрушевский // М. Л.: АН СССР, 1910. -492с.

[92] Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках [Текст] / И.П. Петрушевский // Л., 1966. -399с.

[93] Пугаченкова Г.А. Очерки искусства Средней Азии [Текст] / Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпел // М., 1982. -288с.

[94] Раджабов А. Очерки истории и теории культуры таджикского народа Редакторы–составители [Текст] / А. Раджабов, Р. Мукимов, М. Каримзаде // Душанбе, 2010. Т. 4. -582с.

[95] Раҳмонов Э. Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов // Лондон, 1999. К.1. -240с.

[96] Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов // Қ. 3. Душанбе, 2006. -238с.

[97] Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов // Душанбе, 1997.

- [98] Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Э. Ш. Раҳмонов // Душанбе, 2002. К. 2. -127с.
- [99] Нелсон Р. Ф. Мероси Осиёи Марказӣ [Матн] / Р.Ф. Нелсон // Душанбе: Ирфон, 1990. -480с.
- [100] Ризоқулихони Ҳидоят. Равзат–ус–сафои Носирӣ [Матн] / Ҳ. Ризоқулихон // Ҷ. 8 (1).
- [101] Руднев В.А. Обряды народные и обряды церковные [Текст] / В. А. Руднев // М.: Лен издатель, 1982. -159с.
- [102] Саидиён М.И. Ислом равия, мазҳаб ва фирқаҳои он [Матн] / М.И. Саидиён // Душанбе: Ориёно, 1992. -222с.
- [103] Сайдалиев Р. А. «Бадоеъ–ул–вақоеъ» хулосагирии илмӣ–таърихӣ ва таҳлили этнографӣ [Матн] / Р.А. Сайдалиев // Душанбе: Ирфон, 2019. -168с.
- [104] Саплина Е.В., Саплин А.И. Путешествие в историю [Текст] / Е.В. Саплина, А.И. Саплин // М.: Центр гуманитарного образования, 1995. -159с.
- [105] Сафаров Х.Х. Таърих ва фарҳанги Роғ дар асри XIX ва ибтидои асри XX [Матн] / Х.Х. Сафаров // Душанбе. 2021. -169с.
- [106] Семёнов А. Гератское искусство в эпоху Мир–Али–Шира «Навои» [Текст] / А. Семёнов // ЛИУз. 1938. К. 4. –С. 81–89.
- [107] Семёнов А. Музыка Герата в эпоху Навоӣ [Текст] / А. Семёнов // ЛИУз. 1940. К. 6. -С. 73–78.
- [108] Семёнов А.А. Каталог рукописей Исторического отдела Бухарской центральной библиотеки [Текст] / А. А. Семёнов // Ташкент, 1925. -32с.
- [109] Семёнов А.А. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии [Текст] / А.А. Семёнов // Сталинобод: АН Таджикской ССР, 1954. Вып.2. -154с.
- [110] Семёнов А.А. Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии [Текст] / А. . Семёнов // Ташкент, 1926. 31с.

- [111] Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев // Душанбе: Эр-граф, 2011. -460с.
- [112] Таджикско-русский словарь по истории. Душанбе: Дониш, 1986. -201с.
- [113] Тоатов Ҳ. Хатлон дар масири таърих [Матн] / Ҳ. Тоатов, Р. Юлдошев // Хучанд: Ношир, 2006. -360с.
- [114] Токарев С.А. Основы этнографии[Текст] / С.А. Токарев // М., 1967. -385с.
- [115] Турсунов А. Эҳёи Ачам. Рӯҷӯи таърихию публисистӣ [Матн] / А. Турсунов // Душанбе: Ирфон, 1984. -205с.
- [116] Турсунов Н. Из истории городского ремесла Северного Таджикистана [Текст] / Н. Турсунов // Душанбе. 1974. -195с.
- [117] Ёлуғзода С. Восеъ [Матн] / Роман / С. Ёлуғзода // Душанбе: Ирфон, 1979. -368с.
- [118] Фаҳлаёнӣ Ҳ.Ҳ. Мамасанеъ дар гузаргоҳи таърих [Матн] / Ҳ.Ҳ. Фаҳлаёнӣ // Шероз: Интишороти Ҳованд, 1371 (1992). -538с.
- [119] Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. М., 1969. Ҷ. 1. -951с., 1969. Ҷ. 2. -949с.
- [120] Фрай Н. Р. Мероси Осиёи Марказӣ [Матн] / Н. Р. Фрай // Душанбе, 2000. -274с.
- [121] Хамза Камол. Политическая история Мавераннахра в XVI в. [Текст] / К. Хамза // Душанбе, 2007. -175с.
- [122] Ханыков Н. Описание Бухарского ханства [Текст] / Н. Ханыков // СПб, 1843. -280с.
- [123] Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему [Текст] / В. Хинц // М.: Наука, 1970. -146с.
- [124] Худоёров Қ. (Соҳибназар) Назарбойӣ [Матн] / Қ. Худоёров // Душанбе: Кайхон, 2014. -289с.

[125] Шарифов В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернатионалӣ [Матн] / В. Шарифов // Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1984. -375с.

[126] Шарофуддинов С.С. Вклад академика В. В. Бартольда в изучение истории и культуры Таджикского народа IX–XV вв. [Текст] / С.С. Шарофуддинов // автореф. канд. истор. наук. Душанбе, 2014. -27с.

[127] Шишов А. Тоҷикон [Матн] / А. Шишов // Душанбе. 2015, Қ.15. - 464с.

[128] Шовалиева М. История кулинарной культуры таджикского народа [Текст] / М. Шовалиева // Душанбе, 2015. -168с.

[129] Эльхом М. Традиции орнаментики в современной керамике Афганистана [Текст] / М. Эльхом // автореф. канд. искусство СПб., 1992. - 187с.

[130] Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб [Матн] / Э. Раҳмон // Душанбе: Ирфон, 2009. -704с.

[131] Эмомалӣ Раҳмон. Ҷеҳраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмон // Душанбе: «Эр–граф», 2023. -424с.

[132] Энциклопедияи Адабиёт ва санъати тоҷик [Матн]. Душанбе, 1989. Қ. 1. -544с., 1989. Қ. 2. -560с.

[133] Энциклопедияи миллии тоҷик.Қ.1. Душанбе 2011.- 607с.,Қ. 2. - 664с., Қ. 4. -660с.

[134] Энциклопедияи советии тоҷик [Матн]. Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1987. 1978. Қ.1.- 666 с., 1981. Қ. 3. 640 с., Қ. 5. 634с., 1986. Қ. 6. 634с., 1987. Қ.7. 634 с.

Матбуоти даврӣ:

[135] Илм ва ҳаёт. №12. соли 1989. -49с.

[136] Илм ва ҳаёт. №4–6. соли 2004. -47с.

[137] Илм ва ҳаёт. №4–6. соли 2005. -43с.

[138] Ҷавонони Тоҷикистон. №31(9094). 6 августи 2009. -16с

- [139] Ҷумҳурият. №248 (24355). 21 декабри соли 2021. –С. 1–4.
- [140] Мактаби советӣ. 7 июли соли 1974. -64с.
- [141] Маорифи Тоҷикистон. №3. 2016. -С. 33–40.
- [142] Маърифат. № 7–8. соли 2005. -64с.
- [143] Маърифат. №1–2 соли 2003. -59с.
- [144] Мероси ниёгон. №12. соли 2009. -134с.
- [145] Нағмаи ниёгон. Душанбе: Адиб, 1988. -160с.
- [146] Омӯзгор. № 9. 4 март соли 2021. -24с.
- [147] Омӯзгор. №17. 16 апрели соли 2004. –С.10.
- [148] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ»[Манбаи электронӣ]: www (санаи мурочиат: 03.01.2022)
- [149] Рӯзномаи Анвори Дониш. №14 (279). 8 ноябри соли 2018. -14 с.
- [150] Садои Шарқ. № 1–3. соли 2005. -143с.
- [151] Садои Шарқ. №11 соли 1952. -С.67–100.
- [152] Садои Шарқ. №7. соли 1966. –С.110–116.
- [153] Шарқи Сурх. №8–11. соли 1952. С. 54–67.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

а) Монографияи илмӣ:

[1–М]. Сайдалиев Р.А. Бадоеъ–ул–ақоеъ, хулосагирии илмӣ–таърихӣ ва таҳлили этнографӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев**. Душанбе: Ирфон, 2019. - 165с.

б) Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[2–М]. Сайдалиев Р.А. Ривҷёбии санъати мусиқӣ ва рассомӣ дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/6 (176). Душанбе, 2015. –С. 13–16. (ISSN 2074–1847)

[3–М] Сайдалиев Р.А. Инъикоси маросими дафн дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // (ISSN 2219-5408) Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. №1 (84). Душанбе, 2020. –С. 191–195. (ISSN 2219-5408)

[4–М]. Сайдалиев Р.А. Инъикоси сару либоси миллии дар сарчашмаи илмӣ–таърихии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // (ISSN 2616-526) Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. №1 (25) Кӯлоб, 2021. –С. 52–58. (ISSN 2616-526)

[5–М]. Сайдалиев Р.А. Инъикоси масоили туй дар сарчашмаи илмӣ–таърихии «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Р. А. Сайдалиев** // (ISSN 2616-5260) Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. №1 (26). Кӯлоб, 2022. –С. 226–231. (ISSN 2616-5260)

[6–М]. Қурбонов Б.Р., Сайдалиев Р.А. Инъикоси вазъи низоъҳои мазҳабӣ ва оқибатҳои он дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Б.Р. Қурбонов, Р.А. Сайдалиев** // (ISSN 2616-5260) Паёми

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. №2 (31). Кӯлоб, 2023. –С. 305–313. (ISSN 2616-5260)

[7–М]. Сайдалиев Р.А., Носиров Х.С. Таърихи пайдоиши мадрасаҳо дар қаламрави вилоятҳои Хуросон ва Мовароуннаҳр дар асрҳои XV–XVI [Матн] / **Р.А. Сайдалиев, Х.С. Носиров** // (ISSN 2616-5260) Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. №2 (31). Кӯлоб, 2024. –С. 300–311. (ISSN 2616-5260)

в) Мақолаҳое, ки дар дигар нашрияҳо ба таъб расидаанд:

[8–М]. Сайдалиев Р.А. Инъикоси вазъиш дар «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // Маводи конференсияи илмӣ–амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Нақши ҳамгироии илм, инноватсия ва технологияҳо дар рушди иқтисодии кишварҳо» - ДТМИ. Кӯлоб, 2016. –С. 135–137.

[9–М]. Сайдалиев Р.А. Унвон ва мансабҳои давлатӣ маъмурии асрҳои XV–XVI [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // Маҷаллаи илмӣ Академияи Идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2020. –С. 45–48.

[10–М]. Сайдалиев Р.А. Инъикоси сиккаҳо ва гардиши муносибатҳои пулӣ дар ҳудуди давлатҳои Темуриёну Шайбониён дар асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Конференсияи илмӣ–амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Ҳамгироии илм, инноватсия ва истеҳсолоти заминаи асосии таъбиқи технологияи дуалии таҳсилот» - ДТМИ. Кӯлоб, 2023. –С. 414–418.

[11–М]. Сайдалиев Р.А. Ривҷебии санъати мусиқии аҳди темуриён дар асари «Бадоеъ–ул–вақоеъ»–и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // Маводи конфронси илмӣ–назариявӣ Дар мавзӯи «Нақши Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ дар тайёр намудани мутахассисон», Бахшида ба 70 солагии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Қ.2. Кӯлоб, 2015. –С. 30–33.

[12-М]. Сайдалиев Р.А. «Бадоеъ—ул—вақоеъ»—и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ сарчашмаи илмӣ—таърихӣ [Матн] / **Р.А. Сайдалиев** // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ—амалӣ дар мавзуи «Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таъмини амнияти миллии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар шароити тағйирпазирии ҷаҳон. Кӯлоб, 2022. —С. 255—258.